

PROBLEM NACIONALNE SVIJESTI BOSNSKIH MUSLIMANA U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU

Vidović, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:515686>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-15**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD

**PROBLEM NACIONALNE SVIJESTI BOSANSKIH
MUSLIMANA U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU**

IVAN VIDOVIĆ

Split, 2022.

Odsjek za povijest

Povijest/Filozofija

**PROBLEM NACIONALNE SVIJESTI BOSANSKIH MUSLIMANA U
AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU**

Student:

Ivan Vidović

Mentor:

prof. dr. sc. Josip Vrandečić

Split, lipanj 2022.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Određenje osnovnih pojmova: etnija, nacionalizam i nacija.....	3
3. Gellnerov model pojave nacionalizma.....	7
4. Islamski identitet kao trajni turski otisak na prostorima Bosne i Hercegovine	12
4.1. Povijesni rez između bosanskih muslimana i srednjovjekovne bosanske države..	13
4.1.1. Osnove ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države.....	13
4.1.2. Austrougarsko sustavno iskorištavanje ideje u političke svrhe	17
4.1.3. Posvajanje identiteta srednjovjekovne bosanske države od strane bosanskih muslimana	27
4.1.4. Rušenje mita o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države.....	38
4.2. Osmanlijska politika potenciranja vjerske odrednice: posljedice po razvoj nacionalne svijesti bosanskih muslimana	44
5. Bosanski muslimani u austrougarskom razdoblju: nacija ili vjerska zajednica?	55
5.1. Bosanski muslimani i Kállayevu Bošnjastvo.....	60
5.1.1. Kállayeva nacionalna ideja Bošnjastva: korijeni, narav i određenje ideje	60
5.1.2. Neuspješno ukorjenjivanje bošnjačke nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima.....	72
5.2. Ni Hrvati, ni Srbi, ni Bošnjaci nego muslimani	88
6. Zaključak	100
Popis literature	102
Popis slika.....	110
<i>Sažetak</i>	111
<i>Abstract</i>	112

1. Uvod

Val nacionalizma širio se u svojoj kolijevci Europi usklađeno s intenziviranjem procesa modernizacije tijekom čitavog 19. stoljeća. Kao proizvod industrijskog društva, nacionalna svijest je u pravilu bila snažnije prisutna u onim zemljama zahvaćenim industrijalizacijom, urbanizacijom, općim opismenjivanjem te ustrojavanjem standardiziranog i opće dostupnog školstva. U rubnim europskim teritorijama Osmanlijskog Carstva, preciznije u Bosni i u Hercegovini¹, procesi modernizacije nisu naišli na plodno tlo pa stoga su Bosna i Hercegovina dočekale posljednju četvrtinu 19. stoljeća i austrougarsku vojnu okupaciju kao zemlje duboko uronjene u osmanlijski feudalni sustav, sa skromno zastupljenim modernim građanskim slojem i apsolutnom dominacijom poljoprivrednog stanovništva. Zaostali osmanlijski feudalni sustav uvjetovao je i opću nepismenost stanovništva u Bosni i u Hercegovini. S obzirom da je prisustvo nacionalne svijesti uvjetovano intenzitetom procesa modernizacije, u Bosni i u Hercegovini kao multikonfesionalnim zemljama je nacionalna svijest kod svih vjerskih zajednica uoči posljednje četvrtine 19. stoljeća bila u povojima.

Prekretnicu uspona nacionalizama u Bosni i Hercegovini predstavlja okončanje višestoljetne vlasti feudalnog i islamskog Osmanlijskog Carstva i prelazak u naručje Austro - Ugarske Monarhije koja je sramežljivo pridonijela ispunjavanju modernih

¹ Tijekom 19. stoljeća, ali i kroz daljnju prošlost, zemlje Bosna i Hercegovina su se pojavljivale kao međusobno razdijeljene upravno – teritorijalne jedinice Osmanlijskog Carstva. Vrijedi istaknuti da je tijekom 19. stoljeća došlo do privremenog izdvajanja Hercegovačkog pašaluka iz Bosanskog pašaluka kao nagrade središnje osmanlijske vlasti hercegovačkim begovima za oružano suprotstavljanje ustanku bosanskih begova, a došlo je i do izdvajanja hercegovačkih franjevaca iz franjevačke provincije Bosne Srebrene. Više o povijesnom razvoju individualiteta Hercegovine naspram Bosne vidi u: Ančić, Mladen. „Što je Bosna bez Hercegovine?“. *National security and the future* 6, br. 3-4(2005.), str. 106-111. Zapravo, suvremeni naziv „Bosna i Hercegovina“ nastao je voljom austrougarskog okupatora u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. godine, a na kojemu je Austro – Ugarskoj Monarhiji dodijeljen mandat za okupaciju tih zemalja. Suvremeni naziv „Bosna i Hercegovina“ izvorno je skovan i rabljen u službenoj inačici na njemačkom jeziku – „Bosnien und Herzegowina“. Isto, str. 87. Analizom članka XXV Berlinskog ugovora, a koji se referira na status Bosne i Hercegovine, već u prvoj rečenici navedenog članka Bosna i Hercegovina se izrijeком formuliraju u množini, kao provincije, a ne kao jedinstvena provincija: „The provinces of Bosnia and Herzegovina shall be occupied and administered by Austria – Hungary.“ Cijeli članak XXV Berlinskog ugovora vidi u: „Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878.“. *The American Journal of International Law* 2, br. 4(1908.), str. 412-413. Upravno – teritorijalni ustroj zemalja Bosne i Hercegovine definirao je austrougarski okupator zakonskim aktom 22. veljače 1880. godine sljedećom izrijeком: „Bosna i Hercegovina jesu jedno jedinstveno zasebno upravno područje.“ Ivo Lučić iz citirane izrijekove iščitava svijest austrougarskih činovnika o individualitetu zemalja Bosne i Hercegovine, no konstatira i interes Austro – Ugarske Monarhije u povezivanju tih dviju zasebnih zemalja u jedno upravno - teritorijalno područje. Lučić, Ivo. „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“. *National security and the future* 6, br. 3-4(2005.), str. 44-45.

europskih standarda u Bosni i Hercegovini. Zbog kulturnih rascjepa među dominantnim vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini², primjećuju se različiti odnosi prema nacionalizmu i slijedom toga različiti intenziteti buđenja nacionalne svijesti. U središtu pozornosti ovog rada jesu bosanski muslimani, a čiji je odnos prema nacionalizmu bio uvjetovan njihovim sociokulturnim identitetom formiranim još u osmanlijskom razdoblju. S obzirom da je aktivna uloga u procesima oblikovanja modernih nacija tijekom austrougarskog razdoblja bila privilegij pismene i obrazovane manjine u Bosni i Hercegovini, cilj je pružiti odgovor na pitanje je li tijekom austrougarskog razdoblja došlo do buđenja nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima ili su uronjeni u kulturnoj baštini neprežaljenog Osmanlijskog Carstva ostali tek vjerskom zajednicom?

² Kada se rad referira na povijest prostora Bosne i Hercegovine u osmanlijskom razdoblju, a u pojedinim kontekstima i u austrougarskom razdoblju, u radu se stanovništvo razlikuje prema vjerskoj osnovi. Stoljećima unazad je društvo u Osmanlijskom Carstvu, pa tako i u Bosni i u Hercegovini bilo segregirano prema vjerskoj pripadnosti kroz sustav *mileta* koji je nemuslimanima u Osmanlijskom Carstvu pružao mogućnost održavanja vlastitog nemuslimanskog identiteta, ali ipak ih je u odnosu na muslimane postavio kao „donje“ u društvenim odnosima, odnosno kao one koji su zbog vlastitog nemuslimanskog identiteta bili diskriminirani i kažnjavani u vidu dodatnih dadžbina i otežanog napredovanja unutar društvene hijerarhije. Praksu vjerske diferencijacije je nastavila i Austro – Ugarska Monarhija. Velikonja, Mitja. *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press, 2003., str. 59-63.

Millet (tur.) = religija, obred. Millet je udruživao sljedbenike vjera u relativno autonomne i zaštićene zborove, a koji su imali unutarnju hijerarhiju i bili podređeni sultanu. Prijevod i određenje pojma prema: Isto, str. 59.

2. Određenje osnovnih pojmova: etnija, nacionalizam i nacija

Razumijevanje ovog rada, ali uopće bilo čije nacionalne povijesti nezamislivo je bez prethodnog razumijevanja sljedećih pojmova: etnija, nacionalizam i nacija. Navedeni pojmovi, kao i njihove izvedenice, rabe se često i unutar znanstvenih krugova (historiografija, filozofija, politologija), ali i u svakodnevnici. Ipak, rasprave o navedenim pojmovima obilježavaju terminološke poteškoće, a nažalost, i pridavanje znanstveno neutemeljenih pejorativnih određenja, ponajviše pojmu nacionalizma. Često nerazlikovanje pojmova etnija i nacija, kao i njihovih izvedenica, posljedica je ne samo neupućenosti, već i bliskosti tih dvaju pojmova.³

Iz nerazlikovanja pojmova etnija i nacija proizlazi težnja dijela političara, nacionalističkih ideologa, pa i povjesničara za dokazivanjem da su upravo njihove nacije pojava koja potječe primjerice iz ranog srednjovjekovlja.⁴ Kroz čitavu povijest čovječanstva pojavljuju se raznolike zajednice ljudi koje dijele zajednički identitet na osnovi iste kulture, tradicije, vjere, povijesne sudbine, podrijetla i jezika.⁵ Takve zajednice ljudi zapravo su fluidne kategorije⁶ jer se mijenjaju i transformiraju sve do danas⁷, no u najširem smislu zasnovane su na načelu zajedništva koje ima svoje izvorište u prošlosti.⁸ Ni u prošlosti, a ni danas nisu baš sve zajednice ljudi, koje dijele zajednički identitet, izrazile zahtjev za vlastitom političkom slobodom i samostalnošću, „uz istovremeno razgraničenje nasuprot stranoga, što se odbija i od čega se hoće biti slobodan.“ Nisu baš sve zajednice ljudi, nošene „htijenjem zajedničkog djelovanja“⁹ niti unutar svih zajednica pripadnici zajednice „međusobno čvrsto jedni drugima priznaju određena zajednička prava i dužnosti na temelju njihove zajedničke pripadnosti.“¹⁰ Presudnu ulogu pri određivanju je li određena zajednica ljudi etnija ili nacija imala je politička svijest te zajednice ljudi koji dijele zajednički identitet.

³ Korunić, Petar. „Nacija i nacionalni identitet“. *Revija za sociologiju* 36, br. 1-2(2005.), str. 87.

⁴ Bugarin, Velimir. „Nacionalizam u 19. stoljeću“. *Rostra* 2, br. 2(2009.), str. 86.

⁵ Korunić P. „Nacija i nacionalni identitet“, str. 87.

⁶ Heršak, Emil. „O etnosu u prošlosti i sadašnjosti“. *Migracijske i etničke teme* 5, br. 2-3(1989.), str. 99.

⁷ Korunić P. „Nacija i nacionalni identitet“, str. 88.

⁸ Heršak, Emil. „Različiti sociohistorijski tipovi etničnosti“. *Migracijske i etničke teme* 7, br. 3-4(1991.), str. 335-336.

⁹ Posavec, Zvonko. „Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomeni političkog“. *Politička misao* 33, br. 2-3(1996.), str. 229.

¹⁰ Gellner, Ernest. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura, 1998., str. 27.

Pedro Ramet je pružio jednostavno i lako razumljivo razlikovanje pojmova etnija i nacija. Prema Rametu, etnija (etnička grupa, etnos, narod) jest zajednica ljudi koja za sebe vjeruje da je primarno kulturna cjelina te koja vjeruje da posjeduje zajedničke kulturne interese, dok je nacija zapravo etnija koja nastoji realizirati svoje interese kroz organiziranu političku borbu.¹¹ Rametovo određenje pojma etnije potrebno je dodatno proširiti. Mnogobrojne etnije kroz prošlost izgrađivale su na temelju dobrovoljnog prihvaćanja kulture ili pak prisilne asimilacije. Medievist Neven Budak, pritom imajući na umu činjenicu da mnogobrojne ranosrednjovjekovne etnije nisu bile skupine istokrvnih i istojezičnih pojedinaca, istaknuo je da pripadnost etniji nije određena krvnim podrijetlom ili jezikom, već je određena prihvaćanjem kulture dotične zajednice.¹² Etnički identitet nije istovjetan kulturnom identitetu iz razloga što svaki pojedinac posjeduje određeni kulturni identitet neovisno o tomu je li on svjestan vlastitog kulturnog identiteta ili ne, dok je svjesno, subjektivno i deklarirano pripadanje određenoj zajednici obilježje etničkog identiteta.¹³

Unatoč različitosti pojmova etnija i nacija, iz određenja tih pojmova vidljiva je njihova bliskost jer nacija nadograđuje etniju. Osim političke svijesti, ono što naciju razlikuje od etnije jest njena modernost. Fenomen nacije javlja se tek u modernom, odnosno industrijskom društvu¹⁴ obilježenom masovnim opismenjavanjem, ustrojavanjem općeg i standardiziranog obrazovanja, povećanjem mobilnosti dotad slabo pokretljivog stanovništva te intenziviranjem međuljudske komunikacije dotad svedene na lokalna i socijalna okruženja.¹⁵ Stoga se može konstatirati da je izgradnja moderne nacije bila uvjetovana izgradnjom modernog društva.¹⁶ Značajnu ulogu pri izgradnji moderne nacije imale su vjera i jezik. Velimir Bugarin je istaknuo kohezivnu narav vjere koja je još od davnina putem zajedničkih običaja gradila zajedništvo među ljudima koji nemaju mnogo toga zajedničkog. S druge strane, vjera može posijati i klice razdora među ljudima koji, unatoč vjerskoj različitosti, dijele mnogo toga zajedničkog kao što su isti jezik, pismo, povijesna sudbina, podrijetlo ili tradicija. Zahtjevi za standardizacijom jezika nasuprot lokalnih narječja ili uporabi internacionalnih jezika u višim staležima imali su

¹¹ Velikonja, Mitja. *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press, 2003., str. 297.

¹² Pijović, Marko. „Demistificiranje “etniciteta“. *Historijska traganja*, br. 10(2012.), str. 44.

¹³ Grbić, Jadranka. „Etnicitet i razvoj. Ogljed o etničkom identitetu i društvenom razvoju“. *Etnološka tribina* 23, br. 16(1993.), str. 66.

¹⁴ Fresl, Tomislav. „Faze integracije hrvatske nacije“. *Pravnik* 42, br. 86(2008.), str. 125.

¹⁵ Bugarin V. „Nacionalizam u 19. stoljeću“, str. 86.

¹⁶ Korunić P. „Nacija i nacionalni identitet“, str. 88.

značajnu ulogu pri buđenju nacionalne svijesti i pri nacionalnoj homogenizaciji.¹⁷ Pritom valja imati na umu činjenicu da se određeni jezici nisu baš od svog nastanka zvali onim imenima koja su stekli u moderno doba, ali i činjenicu da je jezik dinamična kategorija, pa tako jezik kroz svoju povijest nije uvijek zvučao isto.¹⁸

Izgradnja moderne nacije nezamisliva je bez nacionalizma. Ernest Gellner shvaćao je nacionalizam ponajprije kao političko načelo koje zahtjeva identičnost političke zajednice i etnije, to jest naroda.¹⁹ Nacionalizam je istodobno i ideja i politički pokret. Ideja nacionalizma pojavila se u moderno doba te ona naglašava jedinstvo nacije, njenih političkih prava, političkih interesa te političkih ciljeva. Nacionalizam je i pokret koji se bori za realizaciju ideje nacionalizma unutar određenog naroda.²⁰ Očigledno je da ne mogu biti zadovoljeni baš svi nacionalizmi na svijetu. Naime, broj postojećih i potencijalnih nacija je toliki da ne može niti postojati dovoljan broj država sposobnih za opstanak, niti te države mogu ostvariti nacionalističku težnju za preklapanjem političkih granica i etničkih granica. Gellner je istaknuo da zadovoljstvo jednih neizbježno izaziva frustracije drugih. Ovu Gellnerovu tvrdnju potvrđuje činjenica da značajan broj pripadnika određenih nacija, kako kroz prošlost, tako i danas, nije živjelo i ne živi unutar granica jedne države, kao i činjenica da određene nacije nemaju vlastitu nacionalnu državu.

Iz nacionalističke težnje za preklapanjem političkih granica i etničkih granica može proizaći i težnja za etničkom homogenošću određene političko teritorijalne jedinice. Zbog etničke raznolikosti mnogobrojnih prostora diljem svijeta pojedini su tumačili da je preduvjet realizacije nacionalističkih težnji bila asimilacija, ali i protjerivanje i ubijanje dijela nesunarodnjaka.²¹ Stoga je pojam nacionalizma, poglavito u 21. stoljeću, stekao znanstveno neutemeljeno pejorativno određenje. Razlozi pejorativnog određenja pojma nacionalizma jesu neupućenost ili sebični interesi određenih pojedinaca i društvenih skupina. Nažalost, u javnosti se često susreće poistovjećivanje nacionalizma i šovinizma, a koje je neispravno iz razloga što znanstveno utemeljeno određenje pojma šovinizma kao nesnošljivosti prema drugim etnijama ili nacijama, uz istodobno veličanje vlastite etnije ili nacije, jasno odstupa od znanstveno utemeljenog određenja pojma nacionalizma.²² Često se susreće i poistovjećivanje nacionalističkih težnji sa težnjama za etničkim

¹⁷ Bugarin V. „Nacionalizam u 19. stoljeću“, str. 85-86.

¹⁸ Fresl T. „Faze integracije hrvatske nacije“, str. 125.

¹⁹ Gellner E. *Nacije i nacionalizam*, str. 21.

²⁰ Bugarin V. „Nacionalizam u 19. stoljeću“, str. 85.

²¹ Gellner E. *Nacije i nacionalizam*, str. 21-22.

²² <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59810> (Konzultirano 12. 02. 2022.)

čišćenjem ili genocidom, iako nacionalistička težnja za preklapanjem etničkih i političkih granica ne implicira eliminaciju svih nesunardnjaka. Prema Gellneru, načelo nacionalizma nije narušeno prisutnošću manjeg broja nastanjenih stranaca te nije moguće precizno odrediti „sveti“ broj ili postotak nastanjenih stranaca potreban za djelotvorno narušavanje načela nacionalizma.²³

²³ Gellner E. *Nacije i nacionalizam*, str. 22-23.

3. Gellnerov model pojave nacionalizma

Pri tumačenju pojave ili zakašnjenja izvorno europskog izuma nacionalizma na prostorima Bosne i Hercegovine, u ovom radu polazi se od teze koju postavlja sa sociološko – politološkog kuta gledanja Karl Wolfgang Deutsch²⁴, a prihvaća ju i razrađuje filozof Ernest Gellner.²⁵ Deutschova teza glasi da je pojava nacionalizma uvjetovana intenziviranjem procesa modernizacije poput industrijalizacije i urbanizacije, ali i poboljšanjem komunikacije te povećanjem mobilnosti stanovništva.²⁶

Gellner prihvaća Deutschovu tezu o uvjetovanosti nacionalizma procesima modernizacije te ju u svojoj monografiji „Nacije i nacionalizam“ dodatno razrađuje. Primjenom povijesne metode, Gellner je konstatirao izostanak pretpostavki za pojavu nacionalizma u agrarnom društvu koje je neposredno prethodilo industrijskom društvu i procesima modernizacije. Prema Gellneru, struktura agrarnog društva obilježena višeslojnošću i izrazitom nejednakošću favorizirala je kulturnu diferencijaciju među staležima²⁷ pa su tako pripadnici viših staleža iskazivali odanost vlastitom staležu koji je daleko više bio zainteresiran za razlikovanjem sebe od nižih staleža nego li za prijenosom vlastite visoke pismene kulture na niže staleže²⁸, što je prouzročilo da pismenost u agrarnom društvu bude namijenjena manjini.²⁹ Pripadnici nižih staleža kao slabo pokretljivo stanovništvo ostali su zatvoreni unutar svojih manjih lokalnih zajednica. Sukladno hermetički zatvorenoj strukturi agrarnog društva, obrazovanje čovjeka se odvijalo po pravilima uže lokalne zajednice (kod lateralno izoliranih zajednica poljoprivrednih proizvođača) ili socijalne zajednice (kod vertikalno izoliranih viših staleža društva – vojni, upravni, duhovni ili trgovački stalež) kojoj je pripadao³⁰, odnosno obrazovanje u agrarnom društvu nije bilo centralizirano od strane države, niti je obrazovni

²⁴ Karl Wolfgang Deutsch (1912-1992) bio je politolog i sociolog rodom iz Praga. U Sjedinjenim Američkim Državama stvorio je karijeru sveučilišnog profesora. Deutschov predmet zanimanja bile su strukture dugog trajanja te je bio pod vidnim utjecajem francuske Škole Anala. Senghaas, Dieter i Stephan von Pohl. „Practising Politics with Alert Senses: Remembering Karl W. Deutsch (1912-1992)“. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review* 48, br. 6(2012), str. 1135-1136.

²⁵ Ernest Gellner (1925-1995) bio je socijalni antropolog i filozof rodom iz Praga. Kao sveučilišni profesor predavao je u Edinburghu, Londonu i Cambridgeu. Zanimao se za nacionalizam, ali i za sociologiju islamskog svijeta. Vidi više na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=21543> (konzultirano 12. 02. 2022.)

²⁶ Župan, Dinko. „ERNEST GELLNER, Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb, 1998.“. *Časopis za suvremenu povijest* 31, br. 2(1999.), str. 411.

²⁷ Gellner E., *Nacije i nacionalizam*, str. 29-30.

²⁸ Isto, str. 36.

²⁹ Isto, str. 38.

³⁰ Isto, str. 30.

program bio standardiziran, što je onemogućavalo kulturnu homogenizaciju i preklapanje kulturne i političke jedinice, pa posljedično i pojavu nacionalizma.³¹

Važnu ulogu u nadilaženju čvrstih kulturnih rascjepa igrala je moderna podjela rada, a čija pojava je, prema Gellneru, ujedno i znak transformacije društva. Čovjekova konstantna potreba za visokom produktivnošću zahtijevala je sve složeniju podjelu radnih zanimanja, ali i neprekidno mijenjanje radnih zanimanja među zaposlenima. Stoga čovjek unutar industrijskog društva nije imao zagarantiran profesionalni položaj niti uopće društveni položaj. Industrijsko društvo prouzročilo je intenziviranje mobilnosti stanovništva i u geografskom, ali i u profesionalnom pogledu te je Gellner konstatirao da društvo čiji ekonomski rast zavisi od mobilnosti vlastitih članova ne može podizati barijere na osnovi društvenog položaja jer bi one ometale navedenu mobilnost koja predstavlja nezaobilazan preduvjet ekonomskog rasta društva. Gellner je industrijsko društvo u odnosu na agrarno društvo označio kao egalitarističko, iako je priznao prisustvo slojevitosti i nejednakosti u industrijskom društvu.³² Valja naglasiti i da moderna podjela rada ne bi bila zamisliva bez ustrojavanja općeg standardiziranog obrazovanja koje je djeci pružilo jednaku vrstu naobrazbe³³, dok su specijalizirane škole korištenjem uputa razumljivim svima s općim obrazovanjem imale zadatak tek da nadgrade već stečene opće spoznaje u vidu stjecanja kvalifikacije za prvo radno zanimanje, ali i da pruže prekvalifikaciju. Takav ustroj obrazovnog sustava u industrijskom društvu značajno je olakšao mobilnost u profesionalnom pogledu, to jest, značajno je olakšao premještanje na nova radna zanimanja.³⁴ Uslijed intenziviranja mobilnosti stanovništva u industrijskom društvu došlo je i do intenziviranja komunikacije među neznancima, a komunikacija onih koji dolaze iz različitih lokalnih i socijalnih okruženja ne bi bila zamisliva bez općeg standardiziranog obrazovanja, a koje je, prema Gellneru, moglo omogućiti isključivo obrazovni sustav nadziran od strane jednog centra – države. Navedene prilike unutar industrijskog društva omogućile su kulturnu homogenizaciju i pojavu nacionalizma.³⁵

Gellnerov model u određenoj mjeri argumentira veliko zakašnjenje uspona nacionalizma među bosanskim muslimanima i uopće u Bosni i Hercegovini. Društvena struktura Bosne i Hercegovine može se kroz cijelo 19. stoljeće definirati kao dominantno

³¹ Gellner E., *Nacije i nacionalizam*, str. 58.

³² Isto, str. 44-45.

³³ Isto, str. 47.

³⁴ Isto, str. 52.

³⁵ Isto, str. 53-54.

agrarna. Prema Tomislavu Kraljačiću, učešće agrarnog stanovništva u cjelokupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine je u samim počecima austrougarske okupacije moglo iznositi gotovo jednodušnih 92 %. Do tolikog udjela agrarnog stanovništva je Tomislav Kraljačić došao izračunom utemeljenom na podatku iz austrougarskog popisa stanovništva obrađenom 1885. godine, prema kojemu je 30 % stanovništva u gradskim naseljima činilo agrarno stanovništvo, te utemeljenom na izračunu udjela ruralnog stanovništva u cjelokupnom stanovništvu prema popisu iz 1879. godine, a koji je iznosio 88 % (1 023 005 stanovnika na selima u odnosu na ukupno 1 158 164 stanovnika Bosne i Hercegovine).³⁶

U dominantno agrarnoj društvenoj strukturi Bosne i Hercegovine su kroz cijelo 19. stoljeće bili prisutni feudalni društveni odnosi i sukladno tomu društvena nejednakost, a što, prema Gellneru, u pravilu uzrokuje snažne kulturne rascjepe. Poklapanje socijalnih razlika sa vjerskim razlikama u agrarnom društvu Bosne i Hercegovine potkrepljuje prethodno navedenu Gellnerovu tezu. Naime, osmanlijska socioekonomska diskriminacija na vjerskoj osnovi prouzročila je privilegiranje muslimana i potlačivanje kršćana. Kraljačić je iznio nepotvrđene brojke o strukturi agrarnog stanovništva prema vjerskoj pripadnosti, a koje je prikupio od Antona Feifalika, autora nedostupnog spisa „Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der Bosnischen Agrarfrage“:

„Feifalik navodi da je u početku okupacije, od približno 85 000 kmetovskih porodica, oko 65 000 bilo pravoslavnih, a oko 25 000 katoličkih. Broj muslimana kmetova bio je zanemarjuće mali. S druge strane, nalazilo se oko 6 do 7 000 porodica aga i begova i 77 000 porodica slobodnih seljaka, od kojih je najviše 5 % otpadalo na kršćane.“³⁷

Iz dominantno agrarne društvene strukture, ali i iz nemara Osmanlijskog Carstva za školstvo i opismenjavanje stanovništva proizašla je opća nepismenost u Bosni i Hercegovini. Prosvjetni povjesničar Mitar Papić je naveo podatak prema kojem je udio nepismenih unutar cjelokupnog stanovništva u samim počecima austrougarske okupacije iznosio čak 97 %.³⁸ Tijekom čitave osmanlijske vladavine nad Bosnom i nad Hercegovinom nije otvorena niti jedna državna osnovna škola te je školstvo bilo prepušteno u naručje vjerskih zajednica.³⁹ O nemaru Osmanlijskog Carstva za školstvo

³⁶ Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987., str. 15.

³⁷ Isto, str. 15-16.

³⁸ Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije: (1878-1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972., str. 7.

³⁹ Šušnjara, Snježana. „Školovanje ženske djece u BiH u vrijeme osmanske okupacije 1463.-1878“. *Školski vjesnik* 60, br. 4(2011.), str. 527-528.

vjerno svjedoči i budžet te države za godinu 1874., a u kojemu je za školstvo bilo predviđeno svega 0.5 % budžetskih sredstava, dok je primjerice za vojsku bilo predviđeno 55 % budžetskih sredstava.⁴⁰ Obrazovanje djece u islamskim, srpsko - pravoslavnim i katoličkim vjerskim školama na prostorima Bosne i Hercegovine te različiti nastavni jezici, izučavana pisma i rabljeni udžbenici ovisno o vjerskoj odrednici škole učvrstili su kulturne rascjepa među vjerskim zajednicama. Tako se nastava u islamskim vjerskim školama održavala na turskom jeziku, a ne na materinjem jeziku kao u srpsko – pravoslavnim i katoličkim vjerskim školama te se u njima nisu izučavale ćirilica i latinica već arapsko pismo prilagođeno narodnom govoru.⁴¹ Naposljetku, podrijetlo udžbenika rabljenih pri nastavi ukazuje na različita politička, a ispostaviti će se i nacionalna usmjerenja u vjerskim školama. I dok su islamske vjerske škole rabile udžbenike pristigle iz Istanbula⁴², u srpsko – pravoslavnim vjerskim školama rabljeni su udžbenici pristigli iz Srbije i Vojvodine, a u katoličkim su rabljeni udžbenici iz Hrvatske.⁴³ Može se konstatirati da prilike u školstvu na prostorima Bosne i Hercegovine tijekom osmanlijskog doba potkrepljuju Gellnerovu tezu koja glasi da necentralizirano školstvo i nestandardizirano obrazovanje uzrokuju kulturnu heterogenost, a time posljedično i onemogućavaju pojavu nacionalizma. Upravo će kulturni rascjep formiran, među ostalim, i doprinosom obrazovnih prilika predodrediti odnos bosanskih muslimana prema srpskom i hrvatskom nacionalizmu te Bošnjaštvu.

Sramežljivim javljanjem procesa modernizacije tijekom austrougarskog razdoblja doći će do postupnog uspona nacionalizama, u prvom redu među pismenom i obrazovanom manjinom pravoslavnih i katoličkih intelektualaca koja će potpomognuta sramežljivim procesima modernizacije voditi nacionalno buđenje širih masa. I dok će pravoslavna i katolička zajednica u Bosni i Hercegovini postupno prerastati iz vjerskih zajednica u nacionalne zajednice, istodobno, bosanski muslimani neće moći prežaliti nestanak osmanlijske vlasti zbog samopercepcije ugroženosti ne samo vlastitog vjerskog identiteta, već i vlastitih socijalnih privilegija proizišlih upravo iz njihovog vjerskog identiteta. Samopercepcija ugroženosti zasnovana na njihovom vjerskom identitetu determinirati će odnos bosanskih muslimana prema nacionalizmu. Razumijevanje te samopercepcije ugroženosti bosanskih muslimana nije zamislivo bez razumijevanja prirode

⁴⁰ Bogićević, Vojislav. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1975., str. 221.

⁴¹ Šušnjara S., „Školovanje ženske djece u BiH u vrijeme osmanske okupacije 1463.-1878“, str. 528-529.

⁴² Isto, str. 529.

⁴³ Bogićević V., *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, str. 214.

osmanlijske države kao višestoljetnog okupatora koji je ostavio trajni otisak u Bosni i Hercegovini, niti bez razumijevanja povijesnih okolnosti i procesa koji su pratili bosanske muslimane u osmanlijskom razdoblju⁴⁴

⁴⁴ Velikonja M., *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Herzegovina*, str. 123.

4. Islamski identitet kao trajni turski otisak na prostorima Bosne i Hercegovine

Višestoljetna vladavina islamskog Osmanlijskog Carstva na prostorima Bosne i Hercegovine ustanovila je duboku etničku, socijalnu i, ispostaviti će se, nacionalnu diferencijaciju tamošnjeg življa, a koje su u značajnoj mjeri baštinjene u svim kasnijim političkim tvorevinama na tamošnjim prostorima. Te međusobno usklađene vrste diferencijacije uzrokovane su intenzivnom islamizacijom, osmanlijskim društvenim uređenjem, čestim demografskim promjenama te rubnim položajem Bosne i Hercegovine unutar Osmanlijskog Carstva.⁴⁵ Masovna islamizacija prostora Bosne i Hercegovine nije uslijedila neposredno nakon pada bosanskog kraljevstva 1463. godine, a pritom valja imati na umu i činjenicu da brojni prostori suvremene Bosne i Hercegovine nisu bili obuhvaćeni osmanlijskim osvajanjem bosanskog kraljevstva. 80 – ih godina 15. stoljeća je islamizacija najprije zahvatila središnje bosansko područje, to jest područje koje je osmanlijski okupator stekao osvajanjem bosanskog kraljevstva, a daljnjim osmanlijskim osvajanjima prostora Bosne i Hercegovine islamizacija se širila i na Hercegovinu, sjevernu Bosnu i zapadnu Bosnu. Prema Srećku Džaji, islamizacija na prostorima Bosne i Hercegovine je dosegla puni intenzitet sredinom 16. stoljeća, odnosno nakon stabilizacije osmanlijske vlasti na većem dijelu suvremene Bosne i Hercegovine.⁴⁶ Prostori Bosne i Hercegovine su pored Albanije bili najviše i najdublje islamizirani u odnosu na sve osmanlijske okupirane teritorije na europskom tlu. Islamizacija na prostorima Bosne i Hercegovine posijala je sjeme transformacije identiteta pa ne treba ni iznenaditi što se na temu islamizacije sve do danas vežu brojna povijesno neutemeljena tumačenja i nacionalni mitovi.⁴⁷

⁴⁵ Juzbašić, Dževad. „Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini“. *Prilozi*, br. 30(2001.), str. 195.

⁴⁶ Džaja, Srećko Matko. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.* Mostar: ZIRAL, 1999., str. 79.

⁴⁷ Šavija – Valha, Nebojša. „Religijski identitet i društvena struktura BiH“. *Migracijske i etničke teme* 25, br. 1-2(2009.), str. 55

4.1. Povijesni rez između bosanskih muslimana i srednjovjekovne bosanske države

Povijesno razdoblje nestanka srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva s pratećim institucijama (srednjovjekovno plemstvo i Crkva bosanska) te pojave islama, državne vjere novopridošlog osmanlijskog okupatora, prožeto je tajanstvenošću, pa time i zavodljivošću. Tu tajanstvenost i zavodljivost potencira oskudnost cjelovitih povijesnih izvora koji bi svjedočili o navedenom povijesnom razdoblju, ali i djelomično vremensko preklapanje prethodno navedenih procesa. Brojni historiografi su intenzivnu islamizaciju na čitavim prostorima suvremene Bosne i Hercegovine ocijenili primarno kao baštinjenje identiteta srednjovjekovne bosanske države i njoj pratećih institucija. U ovom poglavlju nije namjera dublje analizirati povijesni razvoj srednjovjekovne bosanske države niti njoj pratećih institucija već je namjera preispitati sve do danas prisutna nastojanja za začecem etničkog i nacionalnog identiteta bosanskih muslimana u tradiciji i institucijama srednjovjekovne bosanske države.⁴⁸

4.1.1. Osnove ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države

Tijekom druge polovice 19. stoljeća pojavili su se prvi zapaženi historiografski radovi u kojima su položeni „kameni temeljci“ ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države. „Kamene temeljce“ te romantične ideje karakteriziraju dvije hipoteze: hipoteza o muslimanskim krupnim zemljoposjednicima kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva i hipoteza o duhovnom kontinuitetu bosanskih muslimana sa srednjovjekovnim krstjanima. Iako je međunarodna historiografija osnove te romantične ideje odbacila s odmakom 20. stoljeća, ona je primarno iz političkih razloga sve do danas ostala snažno zastupljena u historiografiji, ali i u popularnoj kulturi bosanskih muslimana. Naime, bosanski muslimani tu romantičnu ideju smatraju pokrićem ne samo pri težnji da afirmiraju vlastitu nacionalnu samobitnost i vlastitu navodnu tisućljetnu državotvornost, već i pri težnji da se nametnu kao isključivi pravni nasljednici čitavog ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine. Pritom

⁴⁸ Džaja, Srećko Matko. „Srednjovjekovna Crkva bosanska u procijepu suprotstavljenih kontekstualizacija“. *Status – Magazin za društvena i politička pitanja*, br. 10(2006.), str. 250.

valja imati na umu zanimljivu činjenicu da je ideja o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne plod hrvatskog romantizma.⁴⁹

Rasvjetljavanje genealogije suvremenih muslimanskih krupnih zemljoposjednika⁵⁰ bilo je predmetom interesa hrvatskog franjevca i prosvjetitelja iz Bosne, Ivana Franje Jukića.⁵¹ Pišući u svom spisu „Zemljopis i poviestnica Bosne“ objavljenom 1851. godine o prijelomnom razdoblju povijesti Bosne, odnosno o osmanlijskoj okupaciji srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva, Jukić je postavio hipotezu prema kojoj su suvremeni muslimanski krupni zemljoposjednici zapravo nasljednici srednjovjekovnog bosanskog plemstva. U težnji srednjovjekovnog bosanskog plemstva za zadržavanjem vlastitih imanja, Jukić je pronašao temeljni razlog njihove masovne konverzije na islam, vjeru novopridošlog osmanlijskog okupatora. Jukić nije priložio niti jedan povijesni izvor za svoju hipotezu, pa stoga se ne može sa pouzdanošću ustvrditi podrijetlo Jukićeve hipoteze. Pritom je Jukić svoju hipotezu pokušao potkrijepiti navođenjem poznatijih begovskih porodica na prostoru Bosne i Hercegovine, ali i zavodljivom pričom o tome zašto suvremeni muslimanski krupni zemljoposjednici ne poznaju „ilirsko“ prezime svojih predaka:

„...al od koje porodice, to ni oni neznadu, premda stare povelje bosanskih vladaocah dobro čuvaju, al ih čitati neznaju, niti dadu komu vidit. Oni govore, da će im opet one valjati, kad kauri Bosnu otmu, a to će biti, kad se navršši 400 godinah, da je car Bosnu oteo.“⁵²

Eminentni hrvatski povjesničar Franjo Rački je u djelu naslovljenom „Bogomili i Patareni“⁵³ razriješio pitanje nestanka Crkve bosanske tako što je pretpostavio da su

⁴⁹ Džaja, Srećko Matko i Dubravko Lovrenović. „Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili: Srednjovjekovna Crkva bosanska“. *Svjetlo riječi*, Posebni prilog uz br. 286(2007.) revije Svjetla riječi, str. 5.

⁵⁰ Kamberović, Husnija. „Turci' i 'kmetovi' – mit o vlasnicima bosanske zemlje“ u: *Historijski mitovi na Balkanu*. ur. H. Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003., str. 72.

⁵¹ Ivan Franjo Jukić (1818-1857) bio je hrvatski spisatelj, prosvjetitelj te kulturni djelatnik rodom iz Banja Luke. Zaredio se kao franjevac, studirao bogosloviju u Zagrebu i mađarskom Veszprému te se istaknuo kao pristaša ilirskog pokreta čiji je program promicao u Bosni i u Hercegovini. Suradivao je u Gajevoj „Danici“, Vrazovom „Kolu“ te u „Srpsko – dalmatinskome magazinu“. Smatra ga se začetnikom moderne svjetovne književnosti na prostorima Bosne i Hercegovine. Pokrenuo je, uređivao te uglavnom sam ispunjavao časopis „Bosanski prijatelj“. Zajedno s još jednim istaknutim hrvatskim franjevcem iz Hercegovine, fra Grgom Martićem, sakupljao je i narodno blago („Narodne pjesme bosanske i hercegovačke“). Ostvario je kratkotrajnu suradnju s osmanlijskim vojskovođom Omer – paša Latasom, no potom optužen za panslavizam priveden je u carigradsku tamnicu. Iz nje je izbačen zalaganjem slavnog pjesnika Antuna Mihanovića, tada konzula Habsburške Monarhije u Osmanlijskom Carstvu. Vidi više na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29476> (Konzultirano 22. 03. 2022.)

⁵² Jukić, Ivan Franjo. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb: Bèrztotisk narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1851., str. 142-143.

⁵³ Franjo Rački je članove Crkve bosanske nazivao patarenima. Po svemu sudeći je Rački preuzeo taj naziv inspiriran vlastitim istraživanjima na dubrovačkoj i rimskoj arhivskoj građi, a upravo u dubrovačkoj i rimskoj arhivskoj građi se članovi Crkve bosanske nazivaju „patareni“ ili „patarini“. Malcolm, Noel. *Bosna: kratka povijest*. Sarajevo: Memorija, 2011., str. 91.

članovi Crkve bosanske masovno prešli na islam koji je na prostore Bosne i Hercegovine došao za osmanlijskim okupatorom:

“Izmienimo bosanske Patarene sa sadašnjimi bosanskimi Moslemani, pa uzpostavimo staru sliku vjerskih odnošaja u Bosni, jednaku ako ne obrisom a ono mašču.”⁵⁴

Svojom hipotezom o masovnoj konverziji „bosanskih Patarena“ na islam, Rački kao eminentan povjesničar je potaknuo objavljivanje mnogobrojnih historiografskih radova u kojima se istraživala ne samo srednjovjekovna povijest Bosne i Hercegovine, već i etnička, pa i nacionalna povijest bosanskih muslimana. Ipak, valja primijetiti da Rački nije razradio niti je artikulirao svoju hipotezu. Iz njegova djela „Bogomili i Patareni“ tek se može iščitati šturi i ničim potkrepljen stav da oni bosanski i humski velikaši

Pritom je Rački bio svjestan da članovi Crkve bosanske nisu bili nazivani isključivo patarenima, već brojnim drugim nazivima ovisno o zemljopisnom podrijetlu povijesnih izvora koji spominju članove Crkve bosanske. Tako je Rački bio upoznat i s činjenicom da povijesni izvori iz srednjovjekovne Bosne članove Crkve bosanske bilježe kao „krtstjani“, dok naziv „patareni“ nije u tim izvorima nikada zabilježen pri referiranju na članove Crkve bosanske. Rački, Franjo. *Bogomili i Patareni*. Zagreb: Štamparija Dragutina Albrehta, 1870., str. 47-48.

Valja nadodati podatak da je Rački autor povijesno neodržive bogumilske teorije o nastanku i karakteru Crkve bosanske. Ukratko, prema bogumilskoj teoriji Franje Račkog, Crkva bosanska je formirana kao izdanak „...manihejsko – gnostičke sljedbe, kojoj su se priznavali Bogomili u iztoku, Kathari i Patareni na Zapadu...“. Isto., str. 25. Ta heretička sljedba na prostorima Bosne i Hercegovine (Huma) prema Račkom potječe s kraja 12. stoljeća, a za sobom su je donijeli bugarski bogumili izgnani iz Srbije. Isto, str. 44. Usp. i Matijević, Zlatko. „Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (Od Petranovića do interneta)“ u: *Fenomen “krtstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. ur. F. Šanjek. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 342-343.

Ipak, ne postoje pouzdani srednjovjekovni izvori, a koji svjedoče o masovnijem priljevu izgnanih bogumila iz Srbije na prostore Bosne i Hercegovine. Sadržaj bogoštovnih knjiga nastalih u krilu Crkve bosanske, kao i njihovi iluminirani rukopisi svjedoče o nebogumilskom karakteru Crkve bosanske:

„Iako iz same Bosne nema sačuvanih autentičnih opisa ustrojstva, ceremonija i teologije Crkve bosanske, povijesni izvori nastali u njezinu krilu – prije svih iluminirane bogoštovne knjige – svjedoče da su bosanski krtstjani, za razliku od bogumila i zapadnih neomanihejaca, štovali svetačke moći i priznavali sve vjerske istine sadržane u Apostolskom vjerovanju osim članka “Vjerujem u svetu katoličku crkvu” a to znači: tri božanske osobe, jednoga Boga, materinstvo Majke Božje, istočni grijeh i osobne grijeha, posebni sud odmah nakon smrti i strašni sud na koncu svijeta, oprostjenje grijeha, Kristovo uskrsnuće, milost Božju. Bosanski su krtstjani prakticirali post, štovali svece i kršćanske blagdane (Božić, Blagovijest, Uskrs, Uzašašće, Dan sv. Djevice Marije, sv. Petra i Pavla, sv. Mihovila Arkandjela, sv. Stjepana i Svisvete), a knjige Staroga i Novoga zavjeta držali za svete spise. Iluminirani rukopisi Crkve bosanske – Mostarsko ili Manojlovo evanđelje, Evanđelje Divoša Tihoradića, Evanđelje tepčije Batala, Kopitarovo evanđelje, Vrutočko četveroevanđelje, Nikoljsko evanđelje, Čajničko četveroevanđelje, Hvalov zbornik, Hrvojev misal, Srećkovićevo evanđelje, Mletački zbornik i Radoslavov zbornik – uvjerljivo demantiraju tezu o odsutnosti crkvene umjetnosti unutar ove šizmatičke Crkve koja se, neopravdano, izjednačavala s ikonoborcima i njihovim negatorskim stavom prema predmetima kulta. (...) Neke od njih izuzetno su visoke umjetničke razine i mogu se svrstati uz rame najuspješnijim ostvarenjima ove vrste u tadašnjoj europskoj iluminatorskoj umjetnosti.“ Džaja, S. M., Lovrenović D. „Bosanski krtstjani ni dualisti ni bogumili: Srednjovjekovna Crkva bosanska“, str. 5.

Povijesni izvori proizišli iz krila Crkve bosanske ne otkrivaju prisustvo demonizacije vidljivog svijeta, pa se stoga Crkva bosanska ne može karakterizirati kao dualistička sekta, što jesu bogumili. Naposljetku se može konstatirati odsustvo povijesnih izvora proizišlih iz krila Crkve bosanske, a koji bi svjedočili o njenom bogumilskom karakteru. Također treba napomenuti da krtstjani ni od suvremenika neprijatelja nisu bili nazivani bogumilima. Isto, str. 13.

⁵⁴ Rački, Franjo. *Bogomili i Patareni*. Zagreb: Štamparija Dragutina Albrehta, 1870., str. 153.

„patarenske“ vjere koji nisu izbjegli su se konvertirali na vjeru novopridošlog okupatora „iz koristi i lasti to na silu“.⁵⁵ S djelom „Bogomili i Patareni“ je izgledno bio upoznat, pa i inspiriran slavni britanski arheolog Arthur Evans.⁵⁶ Evans je u svom putopisu „Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tijekom pobune kolovoza i rujna 1875“ prihvatio hipotezu Franje Račkog o masovnoj konverziji „bosanskih bogumila ili patarena“ na islam, no za razliku od Račkog, Evans je pokušao navedenu hipotezu potkrijepiti barem jednim povijesnim izvorom.⁵⁷ Pozvao se na knjigu Giovannija Baptiste Montalbana „De Turcarum moribus commentarium“ napisanu u 17. stoljeću⁵⁸, a u kojoj je autor ustvrdio da su na prostoru nekadašnjeg bosanskog kraljevstva nastanjeni „poturi“. Prema Montalbanu, „poturi“ nisu ni muslimani („Turci“) ni kršćani, unatoč tomu što su obrezani, a u nastavku je iznio neprovjerenu informaciju prema kojoj se više tisuća „potura“ tijekom doba vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog prijavilo za primanje islama. Uvjerenja da je riječ „potur“ zapravo slavenizirana forma riječi „pataren“, Evans je zaključio da Montalbanijeva knjiga predstavlja izravno svjedočanstvo konverzije većine „bosanskih bogumila ili patarena“ na islam.⁵⁹

⁵⁵ Rački, F. *Bogomili i Patareni*, str. 153.

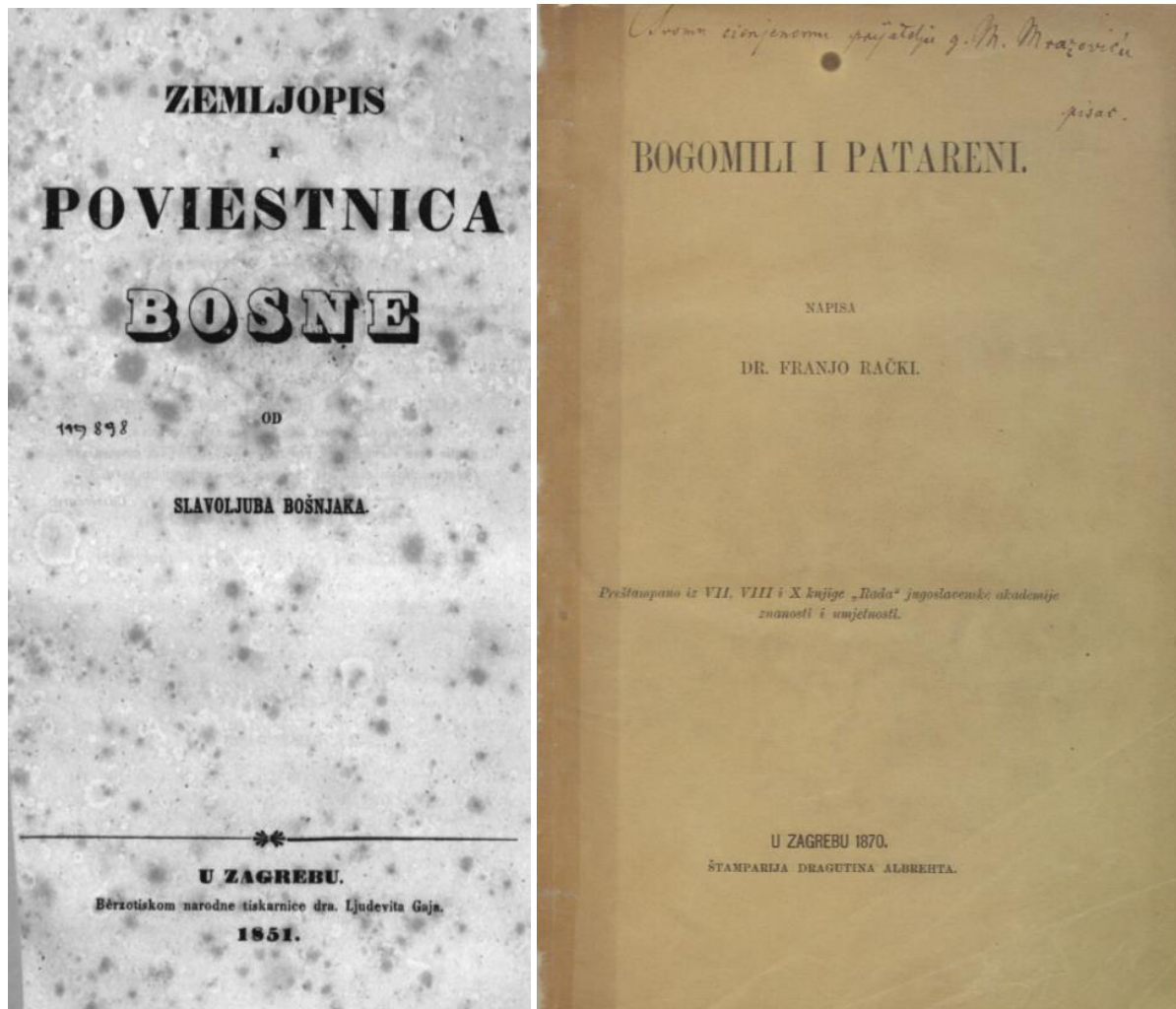
⁵⁶ Arthur John Evans (1851-1941) bio je međunarodno priznati britanski arheolog. Obnašao je dužnost ravnatelja oxfordskog Ashmolean Museuma, a u Oxfordu je razvio i karijeru sveučilišnog profesora. Vodio je arheološka iskapanja i istraživanja po Mediteranu, a kruna njegove karijere vezana je za otok Kretu gdje je 1900. godine otkrio ostatke palače u Knosu. Rezultati Evansovih arheoloških istraživanja na Kreti značajno su pridonijeli otkrivanju kretske kulture. Putovao je po Hrvatskoj istražujući klasične rimske spomenike i natpise na njima.

Vidi više na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18688> (Konzultirano 22. 03. 2022.)

⁵⁷ Evans, Arthur John. *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune augusta i septembra 1875: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku Republiku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1965., str. 42. Evans je naveo da je evidenciju o masovnoj konverziji dobio iz više različitih izvora, no nije naveo o kojim točno izvorima je riječ. Isto, str. 42.

⁵⁸ Giovanni Baptista Montalbani (1596-1646) potječe iz drevne bolonjske obitelji koja je dala veliki broj učenjaka i kapetana. Doktorirao je na pravnom i na filozofskom fakultetu. Dio života proveo je u Istanbulu gdje se imao priliku upoznati sa turskim običajima, a koja su mu pomogla pri pisanju knjige „De Turcarum moribus commentarium“. Razvio je vojnu karijeru, na dvoru savojskog vojvode dodijeljen mu je čin generala - narednika, a kasnije je u službi Mletačke Republike poslan s višim zapovjedništvom na otok Kretu gdje je i umro 1646. godine. Vidi više u: Michaud, Joseph – François i Luis Gabriel Michaud. *Biographie universelle ancienne et moderne*. sv. 29, Paris: A. Thoisnier Desplaces, 1843., str. 24-25.

⁵⁹ Evans, A. J. *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune augusta i septembra 1875: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku Republiku*, str. 42.

Slika 1. i 2. Naslovnice prvih izdanja „Zemljopis i poviestnica Bosne“ i „Bogomili i Patareni“, historiografskih radova hrvatskih autora koji su inspirirali kreiranje ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne.

4.1.2. Austrougarsko sustavno iskorištavanje ideje u političke svrhe

Pored toga što se može ustvrditi da ideja o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države nije u svojoj osnovi plod mašte ili znanstvenih istraživanja samih bosanskih muslimana, važno je primijetiti i činjenicu da bosanski muslimani nisu ni pioniri sustavnog iskorištavanja te ideje u političke svrhe. Za razliku od osmanlijskih vlasti koje nisu pokazivale sustavan interes za oblikovanjem

nacionalnih narativa svojih podanika u Bosni i u Hercegovini, austrougarska okupacijska uprava je u manipulacijama nacionalnih narativa svojih podanika uočila efikasno sredstvo pri realizaciji dijela zacrtanih političkih aktivnosti. Svjesna uspona južnoslavenskih nacionalizama (hrvatski i srpski nacionalizam) koje je smatrala neprijateljski nastrojenim njenom teritorijalnom integritetu i državnom ustrojstvu, ali i svjesna toga da bosanski muslimani neće skoro preboljeti Osmanlijsko Carstvo, austrougarska okupacijska uprava sebi je kao političke aktivnosti zadala gušenje hrvatskog i srpskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini te postupno trganje veza između Bosne i Hercegovine i Osmanlijskog Carstva. Austrougarsko manipuliranje nacionalnim narativima svojih podanika u Bosni i Hercegovini bilo je usklađeno sa prethodno navedenim njenim političkim aktivnostima.⁶⁰

Ideolog austrougarskog manipuliranja nacionalnim narativima podanika u Bosni i Hercegovini, pa tako i političkog iskorištavanja ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države bio je dugovječni zajednički ministar financija Austro – Ugarske Monarhije Benjamin Kállay.⁶¹ Kállay je forsiranjem buđenja svijesti o srednjovjekovnom predislamskom identitetu među bosanskim muslimanima nastojao ukazati bosanskim muslimanima da svoj identitet, pa i socijalne privilegije zapravo duguju srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Pritom je Kállay

⁶⁰ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 195.

⁶¹ Benjamin Kállay (1839-1903) bio je mađarski povjesničar, diplomat i političar rodom iz Pešte. Potječe iz porodice koja je pripadala starom plemićkom rodu koji se bilježi pri doseljenu Mađara u panonski bazen. Studirao je pravo i ekonomiju u Pešti, a bio je i poliglot koji je dobro poznao njemački, engleski, novogrčki i srpski jezik te je učio ruski i turski jezik. Ipak, kroz svoj život će najviše interesa pokazivati za povijest i politiku. U historiografskom i političkim radu bio je primarno fokusiran na južnoslavenski prostor, poglavito na tada goruće srpsko pitanje. Njegove aktivnosti i znanja primijećeni su i od viših austrougarskih političkih krugova te je od 1868. do 1875. godine vršio dužnost generalnog konzula Monarhije u Beogradu. Tijekom boravka u Beogradu, Kállay je radikalno promijenio svoje poglede na srpsko pitanje. Nekoć mađarski nacionalist uvjerenja da zbog eliminacije ruskog utjecaja na Srbe treba pripomoći Srbiji pri realizaciji njenog nacionalnog programa, pa i da se domogne i Bosne i Hercegovine, napustio je svoje srbofilne poglede zbog nedovoljne podrške od viših austrougarskih političkih krugova, ali i zbog zbližavanja Srbije i Rusije. Iz njegova dnevnika u kojem je gotovo redovito bilježio i komentirao njemu relevantne društveno – političke aktualnosti, ali i pojedine detalje iz svog, čini se, burnog privatnog života, iščitava se i karijeristička crta. Nakon što je na osobni zahtjev razriješen s dužnosti generalnog konzula 1875. godine, okrenuo se parlamentarnoj karijeri gdje se istaknuo kao zastupnik Andrassyjeve istočne politike. Monarhija je za uslugama tog dokazanog znalca južnoslavenske politike i povijesti ponovno posegnula tijekom Velike istočne krize. Imenovan je za predstavnika Austro – Ugarske Monarhije pri istočnorumeljskoj komisiji (1878-1879.), a zatim je bio zaposlen u ministarstvu vanjskih poslova. 1882. godine izabran je za zajedničkog ministra financija Austro – Ugarske Monarhije nakon što se prethodno nije uspio domoći čelne dužnosti u Zajedničkom ministarstvu vanjskih poslova. Na toj dužnosti ostao je sve do svoje smrti 1903. godine. Pri Kállayevu izboru za zajedničkog ministra financija, dužnosti koja je za sobom nosila i breme vrhovne uprave nad okupiranom Bosnom i Hercegovinom, nije isključivo odlučilo njegovo poznavanje prilika na južnoslavenskom prostoru niti njegovo političko i diplomatsko iskustvo, već i odanost dvoru. 1877. godine objavio je knjigu „Povijest Srba“, a koja mu je poslužila kao referenca ne samo pri političkom usponu, već i pri izboru za redovnog člana Mađarske akademije znanosti 1880. godine.

Vidi više u: Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 45-61.

promovirao hipotezu o „bogumilstvu“ kao kamenu temeljcu individualiteta srednjovjekovne bosanske države, a što se može iščitati ne samo iz spisa različitih autora koji su pisali pod sponzorstvom Kállayeva režima, već i izravno iz Kállayeva spisa „Die Lage der Mohhamedaner in Bosnien von Einem Ungarn“:

„Ovaj instinkt težnje za posebnošću ispoljio se kod Bosanaca, dakle kod onih koje mi u predtursko vrijeme tako označavamo, u bogumilskoj religiji, koju su priznavali njihovi vodeći, posjednički elementi.“⁶²

Imajući na umu Osmanlijsko Carstvo kao oslonac bosanskih muslimana, Kállay je bosanskim muslimanima pokušao ukazati da je njihova islamska vjera zapravo plod namjere njihovih predaka „bogumila“ za očuvanjem socijalnog statusa i privilegija koje su stekli u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, dakle, prije osmanlijske okupacije. Unatoč vjerskoj konverziji potaknutoj materijalističkim razlozima, bosanski muslimani su, prema Kállayu, uspjeli očuvati srednjovjekovni „bosanski“ individualitet utemeljen na „bogumilstvu“:

„Bogumilstvo se bilo ograničilo na ideju, koja je samo jednu usku oblast ispunila. U velikoj cjelini muhamedanstva rasla je bosanska samosvijest čovjeka. On je bio muhamedanac, ali ne Turčin, ne Osmanlija. On je naučio dobro njegov jezik, prihvatio je njegove običaje, ukoliko to proizlazi iz zajedničke vjere, ali je sam zadržao svoj materinji jezik. Bosanski je on progovorio kao dijete, bosanski je bila njegova pjesma, to je bio jezik kuće, zemlje. Tako se stopio starobosanski povijesno – politički individualitet sa muhamedanstvom kao religioznom i socijalnom idejom...“⁶³

Zapravo, Kállay je isključivo bosanske muslimane promovirao kao čuvare individualiteta srednjovjekovne bosanske države utemeljenog na „bogumilstvu“. Tako si je Kállay dao potkrepljenje za proglašenje bosanskih muslimana jedinim državotvornim elementom u Bosni i Hercegovini, ali i šire, pa je iz očigledno propagandnih razloga istaknuo da su „muhamedanci danas jedini nositelji državne ideje na Balkanu“.⁶⁴ Slijedeći politiku oslanjanja na muslimanske zemljoposjednike definiranu od Monarhije još prije same okupacije, Kállay je posebno isticao državotvornost sloja muslimanskih zemljoposjednika, odnosno njihovu punu svijest i upućenost u vlastitu povijest:

„(...) muhamedanski begovi i age, ovaj državotvorni element, koji ima mnogo osjećaja za zemlju i za narod i koji je s njim jedno i prema narodnosti i prema jeziku“.⁶⁵

⁶² Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 81.

⁶³ Isto, str. 81-82.

⁶⁴ Isto, str. 82.

⁶⁵ Kamberović, H. „'Turci' i 'kmetovi' – mit o vlasnicima bosanske zemlje“, str. 72.

U sjeni forsiranja buđenja svijesti o srednjovjekovnom predislamskom identitetu među bosanskim muslimanima može se jasno detektirati Kállayeva aktivnost na trganju veza između bosanskih muslimana i Osmanlijskog Carstva.

Slika 3. Benjamin Kállay, austrougarski zajednički ministar financija, vrhovni upravitelj Bosne i Hercegovine i ideolog politički motiviranog manipuliranja idejom o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne

Kao što je već naznačeno, Kállayev režim je sponzorirao publicistički i znanstveni rad različitih autora, a koji su istraživali srednjovjekovnu povijest Bosne i Hercegovine ili etnografiju bosanskih muslimana. Sponzorstvo Kállayeva režima nad tim publicističkim i znanstvenim radovima očitivalo se i kroz financiranje njihova izdavanja, ali i kroz povećanje njihove javne vidljivosti u vidu financiranja prijevoda ili poticanja objave u tisku pod kontrolom okupacijske uprave. Sam Kállay je nastojao imati uvid u pisanje

autora, ali je nastojao i odrediti osnovne linije narativa publicističkih i znanstvenih radova. Na gotovo mentorski odnos Kállaya prema autorima sponzoriranih radova izgledno je utjecala i njegova profesija povjesničara. Upravo su publicistički i znanstveni radovi sponzorirani od Kállayeva režima začeli, ali i intenzivirali politički motivirano iskorištavanje ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države.

Političke potrebe Kállayeva režima iznjedrile su prvog autora među bosanskim muslimanima koji je uopće pisao, ali koji je i politički iskorištavao ideju o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne. Riječ je o Mehmed – begu Kapetanoviću⁶⁶, jednom od najistaknutijih pristaša austrougarske okupacije među muslimanskim krupnim zemljoposjednicima. U brošuri „Što misle muhamedanci u Bosni“ objavljenoj 1886. godine, Kapetanović je sukladno političkoj liniji Kállayeva režima promovirao potrebu emancipacije bosanskih muslimana od Osmanlijskog Carstva (zbog vlastite bliskosti s okupacijskom upravom je čak i obmanjivao čitateljstvo o već postignutom ostvarenju te emancipacije)⁶⁷, te se slijedom toga priključio i izmanipuliranom nacionalnom narativu Kállayeva režima:

„(...) a svakome je lijepo i jasno kao sunce poznato, da samo onaj narod ima jaki temelj i stalnu podlogu materijalnom i moralnom životu, koji ima jakih i rodoljubivih veleposjednika, koji su svakoj zemlji tim vrijedniji, čim dalje u povjestničke vjekove dopiru, tvrdo čuvajući starinu o dobru i zlu svojih pradjedova, čuvajući njihove krijeposti, običaje, jezik, – pravo rečeno sve ono, što je vjekovito i neumrla duša naroda; a to ti je dan danas samo jedini muhamedanski elemenat u Bosni. To nam svjedoči temeljito uzdržano naše dobro, posjed, običaji i jezik, i vlastela još od Bogomila, koji se zovu još i dan danas istim podrijetlom: Ljubović, Sokolović,

⁶⁶ Mehmed – beg Kapetanović (1839-1902) bio je političar, publicist i istaknuti sakupljač narodnih umotvorina bosanskih muslimana. Rodom je iz Vitine kod Ljubuškog. Poznao je turski, arapski i perzijski jezik. Nakon što je svoj politički uspon započeo unutar osmanlijskih struktura u rodnoj Hercegovini, iz nje se 1875. godine preselio u Sarajevo, gdje je sljedeće godine imenovan članom Velike komisije koja je radila na reformama. 1877. godine došao je na čelo sarajevsko općine, a iste godine je postao i članom ustanovljenog parlamenta u Istanbulu. Odnos prema novopridošlom austrougarskom okupatoru obilježio je njegovu daljnju političku karijeru. Naime, Mehmed – beg Kapetanović je pružanje otpora austrougarskoj vojsci smatrao nepotrebnim te je potom bio dijelom delegacije iz Bosne i Hercegovine koja je u Beču i Budimpešti izrazila zahvalnost caru za okupaciju. Prijateljski odnos prema austrougarskom okupatoru donio mu je i nove političke pozicije, ali i priznanje prava na naslov s dodatkom „von Vitina“. Kapetanovića je austrougarsko priznanje prava na naslov istaknulo u odnosu na ostale begove u Bosni i Hercegovini jer je bio jedini beg u Bosni i Hercegovini kojem je to pravo priznato od strane Monarhije. 1883. godine je imenovan članom Komisije za provedbu zakona i naredaba, zatim je izabran i za člana vakufškoga povjerenstva te za člana Komisije za izdavanje tapija na šumska zemljišta. Od 1893. godine je obnašao dužnost gradonačelnika Sarajeva, da bi se 1899. godine povukao s nje zbog bolesti. 1891. godine pokrenuo je i uređivao list „Bošnjak“ koji je služio kao medij propagande nacionalne ideje Bošnjaštva i austrougarske politike u cjelini.

Vidi više na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9600> (Konzultirano 4. 04. 2022.)

⁶⁷ Kapetanović Ljubušak, Mehmed – beg. *Što misle muhamedanci u Bosni*. Sarajevo: Spindler et Löschner, 1886., str. 5-7.

Kositerović, Kulenović, Filipović, Kapetanović, i mnogo drugih. Prvo uzeća Bosne bili su ti isti, pa su u dobrome stanju i danas u Bosni, samo što nam je ime: Mujo, Alija, Mehmed itd.⁶⁸

Iako ne postoje podaci koji bi potvrdili Kállayev mentorstvo pri pisanju ove brošure, Kállayev režim je objavu Kapetanovićeve brošure dočekaao raširenih ruku te se pobrinuo da u okolnostima stroge cenzure publicističkog rada u okupiranoj Bosni i Hercegovini budu uklonjene sve prepreke pri slobodnoj distribuciji baš Kapetanovićeve brošure.⁶⁹

Slika 4. Mehmed – beg Kapetanović, prvi autor među bosanskim muslimanima koji je pisao o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne

⁶⁸ Kapetanović Ljubušak, M. *Što misle muhamedanci u Bosni*, str. 8.

⁶⁹ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 197.

Kállayevo mentorstvo može se sa pouzdanošću konstatirati kod Koste Hörmanna⁷⁰, savjetnika Zemaljske vlade koji je sakupio narodne pjesme bosanskih muslimana te ih objavio u dvotomnoj zbirci naslovljenoj „Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“. U predgovoru ove zbirke se iščitava od Kállaya osobno naručena promidžba ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne:

„Muhamedovci bosanski i hercegovački, – kako se zna, – gospodovali su u ovim zemljama vijekovima. To njihovo gospodstvo većim je dijelom od starine, naslijeđeno od starih plemića, vojvoda i kneževa bosanskih. (...) Osvojenje Bosne po Osmanlijama urodi velikim promjenama u životu bosanskih velikaša: gotovo listom prigriše vjeru Muhamedovu, ali ne promijeniše narodno osjećanje ni stare običaje. Svoje stare običaje oni tek prilagodiše zahtjevima nove vjere i donekle popuniše unesenim novim običajima. Kome je volja da motri živovanje našeg naroda u raznim krajevima i prilikama, toga će upravo zanimati, da iz ovih pjesama vidi, kako se ćud i duh našeg naroda pokazuje pod uticajima islama.“⁷¹

Da je od Kállaya osobno naručen cijeli predgovor, pa slijedom toga i promidžba ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne, potvrdio je i arhivski nalaz Tomislava Kraljačića. Naime, Kraljačić je u fondu Zajedničkog ministarstva financija pronašao Kállayevu instrukciju Hörmannu kako da napiše predgovor ove zbirke. Kállay je Hörmannu u instrukciji naglasio značaj narodnih pjesama bosanskih muslimana upravo iz razloga što „predstavljaju uslijed bosanskog porijekla ove narodne grupe i prelazak iste na islam jednu osobitu smjesu starih bosanskih naravi i muhamedanskih običaja.“⁷² Politička svrha ove zbirke izdane o trošku Zemaljske vlade sadržana je u afirmiranju individualiteta bosanskih muslimana začetog još u srednjovjekovlju u odnosu na Hrvate i Srbe, a pritom valja imati na umu činjenicu da

⁷⁰ Konstantin (Kosta) Hörmann (1850-1921) bio je muzealac, folklorist i publicist rođen u Bjelovaru. Podrijetlom je iz bavarske doseljeničke obitelji. U Beču je završio Graničarski upravni tečaj te je od 1870. godine do 1878. godine bio zaposlen u vojnoj pa u civilnoj službi. Pri austrougarskoj vojnoj okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine je kao civilni povjerenik pratio generala Josipa Filipovića te je bio zadužen za organizaciju novopridošle okupacijske uprave. Od 1884. godine je bio zadužen za pripremu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, da bi potom postao i ravnateljem Zemaljskog muzeja. Kao ravnatelj Zemaljskog muzeja dao je značajan doprinos arheološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini. 1895. godine je pokrenuo te je sa hrvatskim pjesnikom Silvijem Strahimirom Kranjčevićem uređivao časopis „Nadu“. Suradivao je u brojnim novinama i časopisima. Bio je jedan od najistaknutijih službenika Kállayeva režima kao nositelj službene kulturne politike režima sa zavidnim organizacijskim sposobnostima. Žagovario je Kállayev nacionalni projekt Bošnjastva pa slijedom toga gušenje srpskog i hrvatskog nacionalizma. Značajno je pridonio zapošljavanju brojnih učitelja iz Hrvatske po čitavoj Bosni i Hercegovini, a bio je i mecena hrvatskom književniku Antunu Gustavu Matošu.

Vidi više na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7790> (Konzultirano 5. 04. 2022.)

⁷¹ *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini / sabrao Kosta Hörmann 1888-1889. ; priredila Denana Buturović.* Sarajevo: Svjetlost, 1976., str. 16-17.

⁷² Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 198-199.

austrougarska okupacijska uprava nije sponzorirala bilo kakav sličan projekt buđenja nacionalne svijesti kod Hrvata – katolika ili Srba – pravoslavaca u Bosni i Hercegovini.⁷³

Za potrebe političkog projekta manipuliranja nacionalnog narativa bosanskih muslimana, Kállay je pribjegao i klijentelizmu te angažirao svoje poznanike i službenike. Među njima su se najviše istaknuli János Asbóth⁷⁴ i Lajos Thallóczy.⁷⁵ Asbóth je u svojoj knjizi „Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien“⁷⁶ ustvrdio da „bogumili“, koji su prema njemu činili većinu stanovništva, ali i vlastele srednjovjekovne bosanske države, pretežito su se konvertirali na islam.⁷⁷ Kako bi osnažio hipotezu o bosanskim muslimanima kao logičnim nasljednicima „bogumila“, Asbóth je naveo i sličnosti islama sa „bogumilstvom“ kao što su odbacivanje križa, krštenja, sakramenta braka i crkvene hijerarhije.⁷⁸ Iako Asbóth masovnu islamizaciju „bogumila“ nije poput Kállaya obrazložio razlozima materijalne prirode, formirao je ničim potkrepljenu hipotezu prema kojoj su se „bogumili“ konvertirani na islam u počecima islamizacije namjeravali vratiti „bogumilstvu“ kada za to dođe povoljan trenutak.⁷⁹

⁷³ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 198.

⁷⁴ János Asbóth (1845-1911) bio je mađarski saborski zastupnik i publicist. Završio je studij tehnike u Švicarskoj i Njemačkoj. Službovao je u različitim ministarstvima, a budući vrhovni upravitelj Bosne i Hercegovine Benjamin Kállay se pobrinuo za njegovo zaposlenje u Zajedničkom ministarstvu vanjskih poslova čim je došao na dužnost prvog voditelja odjela Zajedničkog ministarstva vanjskih poslova. Putovao je po Africi, a boravio je i u Bosni i Hercegovini gdje je na brojnim putovanjima pratio Benjamina Kállaya.

Vidi više na: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/a-7893E/asboth-janos-79ADE/> (Konzultirano 7. 04. 2022.)

⁷⁵ Lajos Thallóczy (1856-1916) bio je mađarski povjesničar podrijetlom iz obitelji nižeg službenika njemačkog podrijetla. Još kao mladić je slao uzorke svojih povijesnih radova izbjeglom Lajos Kossuthu koji ga je inspirirao da povijesnu znanost vidi značajnom za mađarsku naciju. Nakon završetka studija na Filozofskom fakultetu u Budimu radio je kao arhivist gdje je njegov talent za povijest uočio i Benjamin Kállay koji ga je povukao za sobom u Beču. U Beču je obnašao službu direktora *Hofkammer* arhiva, a koji je bio pod jurisdikcijom Kállayeva Zajedničkog ministarstva financija. Zahvaljujući njegovim naporima su vraćeni iz Turske u Mađarsku ostaci Ferenc Rákóczi II., predvodnika borbe mađarskih feudalaca protiv habsburške hegemonije početkom 18. stoljeća. U Beču je bio zaposlen i kao profesor povijesti i prava na Terezijanumu. Bio je članom Mađarske akademije znanosti od 1883. godine do 1895. godine te predsjednikom Mađarskoga povijesnog društva od 1913. godine do 1916. godine.

Okey, Robin. „A trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism“. *The Slavonic and East European Review* 80, br. 2(2002.), str. 256-257. ; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61112> (Konzultirano 8. 04. 2022.)

⁷⁶ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 265. Naslov engleskog izdanja ove knjige Jánosa Asbótha glasi „An official tour through Bosnia and Herzegovina: with an account of the history, antiquities, agrarian conditions, religion, ethnology, folk lore and social life of the people“

⁷⁷ Asbóth, János. *An official tour through Bosnia and Herzegovina: with an account of the history, antiquities, agrarian conditions, religion, ethnology, folk lore and social life of the people*. London: Swan Sonnenschein et Comp., 1890., str. 98.

⁷⁸ Asbóth, J. *An official tour through Bosnia and Herzegovina.*, str. 95.

⁷⁹ Isto, str. 96.

AN OFFICIAL TOUR
THROUGH
BOSNIA AND HERZEGOVINA

WITH AN ACCOUNT OF THE HISTORY, ANTIQUITIES,
AGRARIAN CONDITIONS, RELIGION, ETHNOLOGY,
FOLK LORE, AND SOCIAL LIFE OF
THE PEOPLE

BY
J. DE ASBOTH
MEMBER OF THE HUNGARIAN PARLIAMENT

AUTHORIZED ENGLISH EDITION

LONDON
SWAN SONNENSCHN & CO.
PATERNOSTER SQUARE
1890

Slika 5. Naslovnica engleskog izdanja Asbóthove knjige „Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien“ iz 1890. godine. Knjiga je prevedena i izdana na engleskom jeziku o trošku Zemaljske vlade, a Kállay osobno je potpisao ugovor sa londonskom izdavačkom kućom „Swan Sonnenschein et Comp“.⁸⁰

Kállayev režim indoktrinirao je izmanipuliranim nacionalnim narativima već djecu školskog uzrasta. U nastavnom programu te udžbenicima nastavnog predmeta povijesti u okupiranoj Bosni i Hercegovini susreće se apostrofiranje ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne. Apostrofiranje te ideje pri poučavanju povijesti plod je intervencije Lajosa Thallóczyja, mađarskog povjesničara i službenika Kállayeva ministarstva. Naime, 1887. godine je Thallóczy u svojoj recenziji jednog

⁸⁰ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 265.

nacrta udžbenika povijesti za III. i IV. razred predložio razvijanje i njegovanje nacionalne tradicije među bosanskim muslimanima, no pritom ne suprotstavljajući nacionalnu tradiciju bosanskih muslimana osmanlijskoj državnoj ideji i islamu:

„jedina turska provincija (Bosna – op. a.), gdje islam nije mogao da promijeni nacionalnost i u kojoj i dalje živi aristokracija koja je samo promijenila vjeru. Srušiti ove tradicije, značilo bi poljuljati kod njih iz osnova vjeru u sebe.“⁸¹

Slika 6. Lajos Thallóczy, mađarski povjesničar koji se pobrinuo da izmanipulirani nacionalni narativ o bosanskim muslimanima bude sastavnim dijelom odgojno – obrazovnog sustava u okupiranoj Bosni i Hercegovini

Prema Thallóczyju, poučavanje povijesnog razvoja bosanskih muslimana trebalo je biti zasnovano na apostrofiranju njihova povijesnog kontinuiteta sa srednjovjekovnom bosanskom državom i njoj pratećim institucijama kao što su Crkva bosanska („bogumilstvo“) i srednjovjekovno plemstvo. Pritom je bilo važno odaslati pouku

⁸¹ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 252-253.

muslimanskoj djeci da je permanentni vodeći položaj muslimana na prostorima Bosne i Hercegovine tijekom neprežaljene osmanlijske okupacije bio utemeljen na vjerskom konvertitstvu „bogumila“, nositelja posebnosti srednjovjekovne bosanske države u odnosu na susjede Hrvate i Srbe i njihove državne tvorevine.⁸² Sadržaj zajedničkog udžbenika povijesti za III. i IV. razred izdanog 1893. godine⁸³ otkriva da su Thallóczyjevi prorežimski prijedlozi za poučavanje povijesnog razvoja bosanskih muslimana bili uslišeni:

„Kad je daklen sultan postao gospodarem zemlje, prijeđu ta vlastela (bogumilska – op. T. K.) listom na muhamedovsku vjeru, a sultan im potvrdi njihova dobra i prava, koja su od starine imala...U toliko je u našoj domovini bilo bolje nego u drugim zemljama, koje su Turci zauzeli, što je zemljište većim dijelom ostalo u istim rukama, u kojima je i prije njih bilo – samo što su sad otmjenija i bogatija gospoda nazvali 'begovi', a manje otmjena i bogata 'age'.“⁸⁴

Valja primijetiti i da je Kállayev režim manipuliranjem nacionalnog narativa bosanskih muslimana nastojao osvojiti najprije njihova srca za isuviše ambiciozni nacionalni projekt primarno antisrpskog i antihrvatskog karaktera, a koji se zasnivao na smještanju svih triju dominantnih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini pod nacionalni kišobran Bošnjaštva. Pritom je izmanipulirano privilegiranje statusa bosanskih muslimana u prošlosti, ali i za budućnost, trebalo poslužiti kao magnet koji će privući bosanske muslimane tom nacionalnom projektu. O ulozi bosanskih muslimana u režimskom projektu Bošnjaštva te njihovoj reakciji na taj projekt biti će više riječi u jednom od kasnijih poglavlja ovog rada.⁸⁵

4.1.3. Posvajanje identiteta srednjovjekovne bosanske države od strane bosanskih muslimana

Neovisno o prijemu nacionalnog projekta Bošnjaštva među bosanskim muslimanima, može se konstatirati da je Kállayev režim uspio unutar te ciljane zajednice popularizirati ideju o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države. Navedenu konstataciju potkrepljuju i stavovi muslimanskih povjesničara i intelektualaca s konca 19. stoljeća i iz prve polovice 20. stoljeća, a koji su gotovo preslikali propagandu Kállayeva režima o etničkom podrijetlu bosanskih muslimana. Nakon što je prorežimski krupni zemljoposjednik Mehmed – beg Kapetanović „probio led“ muslimanskom posvajanju identiteta srednjovjekovne bosanske

⁸² Kraljačić, T. Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)., str. 254.

⁸³ Isto, str. 256.

⁸⁴ Isto, str. 257.

⁸⁵ Isto, str. 83.

države, na samom koncu 19. stoljeća muslimanski književnik i intelektualac, prvotno pristaša režimskog projekta Bošnjaštva, a potom hrvatske nacionalne ideje, Safvet – beg Bašagić⁸⁶, definitivno je preusmjerio historiografiju, ali i općenito javni diskurs bosanskih muslimana ka posvajanju identiteta srednjovjekovne bosanske države. U svom historiografskom radu „Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.– 1850.)“ objavljenom 1900. godine, Bašagić je prihvatio tezu o kontinuitetu između bosanskih muslimana i srednjovjekovnih „bogumila“. Pri tumačenju razloga vjerske konverzije „bogumila“, Bašagić se nije priklonio Kállayevoj osobnoj inačici o vjerskoj konverziji „bogumila“ motiviranoj materijalnim razlozima, već se priklonio Asbóthu i njegovoj inačici o vjerskoj konverziji motiviranoj duhovnom bliskošću između „bogumilstva“ i islama. Unatoč tomu, Bašagić je ipak konstatirao da je sultan ponudio velikašima, inače mahom „bogumilima“, očuvanje prava i posjeda koje su imali u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, a sve zarad njihova prihvata osmanlijske državne vjere islama. Prema Bašagiću, masovni prihvati islama pred očima sultana zbio se u Jajcu:

„Vijesti o padu Bobovca, Jajca i o predaji kralja u Ključu brzo su se pronijele cijelom Bosnom. Svi bogumilski plemići pohrle pred Jajce, da se poklone sultanu. Kroz kratko vrijeme sedamdeset gradova i palanaka pređe u tursko gospodstvo. Po starom turskom običaju sultan ponudi velikašima, da poprimu islam, ako žele ostati svoji u svome i sačuvati prava i posjede. Pošto su bogumili u mnogim vjerskim točkama stajali bliže islamu već katolicima, nije nikakvo čudo, što su listom prešli na islam. Aristokratska islamska načela, koja zabacuju svaku popovštinu, svakako su više prijala ponosu bogumilskih velikaša, već katolicizam, koji crkvi i svećenstvu prisvaja svu vlast nad pojedincem i cijelim narodom.“⁸⁷

Putem Asbótha i Bašagića nastavili su neki muslimanski povjesničari i intelektualci iz razdoblja između dva svjetska rata. Pri tumačenju povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine te bosanskih muslimana osim što su se priklonili tada već znanstvenoj paradigmi o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne,

⁸⁶ Safvet – beg Bašagić (1870-1934) bio je književnik, intelektualac, prevoditelj i političar rodom iz Nevesinja. Tijekom školovanja u Sarajevu se upoznao sa orijentalnim jezicima. Kao školarac pisao je za režimski list „Bošnjak“ sukladno režimskom nacionalnom narativu, pa je tako u jednoj svojoj pjesmi objavljenoj u „Bošnjaku“ negirao postojanje hrvatske i srpske nacije u Bosni i Hercegovini. U Zagrebu je planirao polagati maturu, no zbog sudjelovanja pri polaganju kamena temeljca u Starčevićevu domu 1894. godine, vlada tada hrvatskog bana Khuena – Héderváryja mu je zabranila polaganje mature u Zagrebu. Nakon što je sljedeće godine maturirao u Sarajevu, studirao je orijentalne jezike i povijest na Bečkom sveučilištu. Nekoliko godina radio je kao profesor orijentalnih jezika u sarajevskoj gimnaziji, a 1910. godine u Beču je stekao doktorat tezom o muslimanskim piscima iz Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima. Iste godine je izabran za zastupnika, a potom i za predsjednika Sabora Bosne i Hercegovine. Poslije završetka Prvog svjetskog rata pa sve do mirovine radio je kao kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Kraljačić, T. Kraljev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903), str. 226.;
<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6205> (Konzultirano 11. 04. 2022.)

⁸⁷ Bašagić, Safvet – beg. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*. Sarajevo: Vlastita naklada, 1900., str. 18.

muslimanski povjesničari i intelektualci su po uzoru na Asbótha i Bašagića nastojali „uljepšati“ motivaciju „bogumilskog“ konvertitstva. Zlatko Matijević ističe kao nastavljače Asbóthova i Bašagićeva puta dvojicu muslimanskih međuratnih intelektualaca: Suljagu Salihagića i Mehmeda Handžića.⁸⁸ Suljaga Salihagić⁸⁹ je kao motivaciju „bogumilskog“ konvertitstva na islam uveo i mržnju „bogumila“ prema rimskom katoličanstvu:

„Ova velika mržnja Bogumila protiv rimskog katoličanstva i velike sličnosti između učenja Islama i patarske religije, su glavni i gotovo jedini razlozi, da se je islamska religija brzo raširila u Bosni i Hercegovini.“⁹⁰

Iako su neki autori i prije Salihagića isticali mržnju „bogumila“ prema rimskom katoličanstvu, Salihagić je izgledno prvi autor koji njihovu mržnju uvodi kao motivaciju njihova konvertitstva na islam. Salihagić je usporedbom suvremenog i srednjovjekovnog odnosa ka vjeri odgovorio i onim autorima koji su u „bogumilskom“ konvertitstvu na islam uvidjeli materijalističku motivaciju:

„Tvrdnja nekih, nama muslimanima neprijateljski raspoloženih povjesničara, da smo mi primili „tursku“ vjeru, za to da očuvamo svoje posjede, tako je neozbiljna i bez ikakva povijesnog oslonca, da jedva zaslužuje, da se opovrgava. Mi smo danas posve gotovo posve lišeni naših posjeda, ali meni nije poznato, da se je našao i jedan onaj bijedni bivši beg ili aga, da se je ponudio, da proda svoju vjeru za posjed (...) I to danas u doba slabijeg poštovanja vjere, a kamoli u srednjem vijeku, kada se je za vjeru sve žrtvovalo, pa i život.“⁹¹

U odnosu na dotadašnje autore koji su istraživali temu muslimanskog nasljeđivanja identiteta srednjovjekovne bosanske države, Mehmed Handžić⁹² nije došao ni do jedne

⁸⁸ Matijević, Zlatko. „Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (Od Petranovića do interneta)“ u: *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. ur. F. Šanjek. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 344.

⁸⁹ O biografiji Suljage Salihagića nema mnogo povjerljivih podataka. Riječ je o banjolučkom inženjeru koji je između dva svjetska rata te tijekom Drugog svjetskog rata bio politički aktivan. Obnašao je dužnost predsjedavajućeg Vakufsko – mearifskog vijeća. Saznaje se da je kao predsjedavajući Vakufsko – mearifskog vijeća neuspješno pokušao iz korijena reformirati muslimansko srednjoškolski sustav smanjenjem broja medresa. Smatrao je da „hiperprodukcija“ imama u medresama ne odgovara duhu vremena, niti potrebama islama. Jahić, Adnan. „Odnos bosanskohercegovačke uleme prema nacionalnom pitanju u monarhističkoj Jugoslaviji“. *Historijska traganja*, br. 11(2013.), str. 164.

⁹⁰ Salihagić, Suljaga. *Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice: Kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas*. Banja Luka, 1940., str. 13.

⁹¹ Isto, str. 13.

⁹² Mehmed Handžić (1906-1944) bio je sarajevski teolog i orijentalist. Nakon školovanja u rodnom Sarajevu, studirao je u Kairu na fakultetu islamskih znanosti Sveučilišta El – Azher. Nakon završetka studija u Kairu 1930. godine, vraća se u Sarajevo gdje je bio postavljen za profesora, ali i za prefekta Gazi Husrev – begove medrese. 1937. godine postao je i njenim upraviteljem. 1939. godine postao je honorarnim profesorom u Višoj islamskoj šerijatsko – teološkoj školi, a 1944. godine i redovitim profesorom. Bio je član Upravnog odbora Muslimanskoga dobrotvornog društva „Merhamet“, a povremeno je i uređivao glasilo „El – Hidaje“. Objavio je više od 300 duljih i kraćih rasprava i članka iz različitih područja (teologija, povijest islama, kultura bosanskih muslimana, aktualna društvena i politička pitanja). Prevodio je s arapskog i turskog jezika, te je objavio više rasprava na arapskom jeziku. 1941. godine inicirao je Sarajevsku rezoluciju zbog stanja bosanskih muslimana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Vidi više na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7201> (Konzultirano 12. 04. 2022.)

nove spoznaje. U djelu „Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko – hercegovačkih muslimana“ objavljenom 1940. godine, Handžić je pokazao da historiografija bosanskih muslimana gotovo i nije napredovala u odnosu na historiografiju konca 19. stoljeća po pitanju istraženosti teme (ili suočavanja s temom) muslimanskog nasljeđivanja identiteta srednjovjekovne Bosne. Handžić je prihvatio inačicu o vjerskoj konverziji „bogumila“ na islam motiviranoj duhovnom bliskošću između „bogumilstva“ i islama⁹³ te je, apostrofirajući autohtonost suvremenih bosanskih muslimana na prostoru Bosne i Hercegovine, konstatirao da su „Svojevoljno napustili svoju staru bogumilsku vjeru i prigrlili uzvišeni islam iz opravdanih razloga.“⁹⁴ Nije iznio nove spoznaje ni o statusu srednjovjekovnog bosanskog plemstva nakon osmanlijske okupacije već je prihvatio Bašagićevu inačicu.⁹⁵

Usljed vihora Drugog svjetskog rata je skupina muslimanskih političara pokušala od njemačkog nacističkog režima izvući političku dobit vlastitim ekskluzivnim svojatanjem identiteta srednjovjekovne bosanske države. Nezadovoljni položajem bosanskih muslimana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gradonačelnik Sarajeva Mustafa Softić, suradnik Mehmeda Spahe Uzeir – aga Hadžihasanović⁹⁶ te već spominjani Suljaga Salihagić zajedno su 1942. godine sastavili „Memorandum“ u kojem su od samog njemačkog kancelara Adolfa Hitlera zatražili protektorat nacističke Njemačke nad Bosnom i Hercegovinom. U nastojanjima da povijesno utemelje potrebu protektorata nacističke Njemačke nad Bosnom i Hercegovinom, ali i da se dodvore slavenofobno raspoloženim nacistima, autori „Memoranduma“ su istaknuli gotsko podrijetlo suvremenih bosanskih muslimana, dok su termin „bogumilstvo“ definirali kao pučku zamjenicu za gotsko arijanstvo:

„Fireru naš! (...) mi bosanski muslimani, nismo Vama i nemačkom narodu nikako odani zbog neke trenutne političke računice ili interesa. Premda živimo u ovoj zemlji gde postoji većina slovenskog življa, mi otvoreno izjavljujemo da po rasi i krvi nismo Sloveni, već da smo gotskog porekla, što dokazuju mnogi znaci i istorijske činjenice. (...) Mi Bošnjaci kao Goti, tj. kao germansko pleme pod imenom ‘Bosni’, došli smo u 3. veku sa severa na Balkan u tadanju rimsku provinciju Iliriju. U 6. veku za vreme vladavine Teodoriksa kralja istočnih Gota, čijoj državi je pripadala i Ilirija, kao gotska granična provincija, koja je na istoku dopirala do Drine, izmenili smo stari rimski naziv za našu zemlju, narodnim imenom ‘Bosna’, u starom narečju ‘Bosena’, što je značilo ‘dobar čovek’. (...) U 6. veku došli su Sloveni u našu zemlju pod

⁹³ Handžić, Mehmed. *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko – hercegovačkih muslimana*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1940., str. 16

⁹⁴ Isto, str. 34.

⁹⁵ Isto, str. 20.

⁹⁶ Memišević, Hamza. *Bošnjaci i NDH: Moranje ili slobodan izbor*. Magistarski rad, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2020., str. 34.

imenom Srba i Hrvata. (...) Srbi su odmah po dolasku na Balkan prihvatili istočno hrišćanstvo, Hrvati rimo-katoličko, dok su Bošnjaci ostali čvrsto pri svojoj gotskoj, arijskoj veri, prema kojoj Isus nije bog, već samo božansko biće, ali najsavršenije. Ovu veru pod narodnim imenom bogumila, što znači vere bogu mile, zadržali su do dolaska Turaka u 1463. godini. Onda su svi odjednom primili islamsku veru, jer su islam, kao i naša bogumilska vera u dlaku isti po verskim načelima, tj. u odnosu na božanstvo – da je bog svemoguća nevidljiva sila, a Isus njegov prorok.”⁹⁷

I dok su međunarodni povjesničari s odmakom 20. stoljeća najčešće pobijali hipotezu o muslimanskim krupnim zemljoposjednicima kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva te hipotezu o duhovnom kontinuitetu bosanskih muslimana sa srednjovjekovnim krstjanima, istodobno je uspon muslimanskog (kasnije bošnjačkog) nacionalizma inspirirao nastavak svojatanja identiteta srednjovjekovne bosanske države. S obzirom da je prihvaćanje barem jedne od dviju prethodno navedenih hipoteza bio nužan preduvjet za svojatanje identiteta srednjovjekovne bosanske države, može se konstatirati da sve do danas postoji značajno razilaženje između narativa muslimansko – bošnjačke historiografije te međunarodne historiografije. Ipak, valja primijetiti i prilagodbu muslimansko – bošnjačke historiografije pojedinim novim spoznajama međunarodne historiografije na temu muslimanskog nasljeđivanja identiteta srednjovjekovne bosanske države. Prije svega, muslimansko – bošnjačka historiografija je usvojila predodžbu da je suvremeni muslimanski element u Bosni i Hercegovini utemeljen i na konvertitstvu katolika i pravoslavaca iz Bosne i Hercegovine i na doseljavanju stanovništva iz okolnih zemalja.

Među povjesničarima koji su hiperbolizirali značaj komponente srednjovjekovnih krstjana naspram također sastavne komponente konvertitstva katolika i pravoslavaca u suvremenom biću bosanskih muslimana, vrijedi navesti Muhameda Hadžijahića, jednog od eminentnijih povjesničara među bosanskim muslimanima. Iako je Hadžijahić⁹⁸ u svojoj monografiji „Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana

⁹⁷ Matijević, Z. „Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (Od Petranovića do interneta)“, str. 345.

⁹⁸ Muhamed Hadžijahić (1918-1986) bio je pravnik i povjesničar rodom iz Sarajeva. Bio je izrazito društveno aktivan tijekom Drugog svjetskog rata koji ga je zahvatio uslijed studentskih dana. 1942. godine je diplomirao na zagrebačkom Pravnom fakultetu. No iako je ilegalno surađivao s NOP – om u Sarajevu još od 1941. godine, nakon završetka studija radio je kao cenzor u Glavnom ravnateljstvu za promidžbu Nezavisne Države Hrvatske. Poslije rata obnašao je niz pravnih dužnosti, a 1965. godine doktorirao je na zagrebačkom Pravnom fakultetu tezom „Pravni položaj Sarajeva u Osmanlijskoj carevini do 1850. godine“. Istraživao je povijest Bosne i Hercegovine te je objavio radove koji su se bavili temama islamizacije, Crkve bosanske i položaja gradova u Osmanlijskom Carstvu. Njegova bibliografija obuhvaća više do 400 jedinica.

Vidi više na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7060> (Konzultirano 20. 04. 2022.)

)“ objavljenoj 1974. godine eksplicitno naveo sve komponente suvremenog bića bosanskih muslimana („starinački bogumilski Bošnjaci“, doseljeničko i povratničko stanovništvo iz hrvatskih i srpskih zemalja, katolički i pravoslavni konvertiti, doseljenici neslavenskog podrijetla iz raznih islamskih zemalja), hiperbolizirao je značaj „bogumilske“ komponente u suvremenom biću bosanskih muslimana:

„Osnovno jezgro današnje muslimanske populacije u Bosni predstavljale su pristaše bosanske crkve.“⁹⁹

Nedim Filipović¹⁰⁰ se u svom historiografskom radu „Specifičnosti islamizacije u Bosni“ objavljenom 1968. godine odbio prikloniti bilo kakvom hiperboliziranju „bogumilske“ komponente unutar suvremenog bića bosanskih muslimana:

„Netačna je tvrdnja da su masu prelaska na islam predstavljali samo bogumili. Najraniji turski izvori govore o masovnom prelasku na islam pristalica sve tri konfesije u Bosni.“¹⁰¹

Ipak, Filipović nije odbacio prisustvo duhovnog kontinuiteta bosanskih muslimana sa srednjovjekovnim „bogumilima“ ostavljajući otvorena vrata tumačenjima da su brojni islamizirani katolici i pravoslavci u duši ostali bogumilima:

„Druga je stvar što je fizičkim uništavanjem, progonom i ekonomskom pljačkom stvorio možda veliki broj krypto – bogumila koji se poslije uspostavljanja turske vlasti islamizuju kao katolici, odnosno pravoslavci.“¹⁰²

Građanski rat u Bosni i Hercegovini (1992. – 1995.) te sve do danas neostvarene nacionalne aspiracije bosanskih muslimana – Bošnjaka prouzročile su regresiju suvremene, to jest, postjugoslavenske muslimansko – bošnjačke historiografije u odnosu na razdoblje komunističke Jugoslavije. Suvremena muslimansko – bošnjačka historiografija odveć uvjetovana nacionalnim aspiracijama, nije uspjela pokazati kapacitet poštivanja temeljne

⁹⁹ Hadžijahić, Muhamed. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb, 1990., str. 90

¹⁰⁰ Nedim Filipović (1915-1984) bio je povjesničar rodom iz Glamoča. Nakon završetka srednjoškolskog obrazovanja u Sarajevu, upisao je studij orijentalne filologije s nacionalnom poviješću, jezikom i književnošću na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Kao stipendist je od 1937. godine do 1939. godine pohađao studij orijentalistike na Filozofskom fakultetu u Istanbulu te je radio u Biblioteci Aja – Sofija. Nakon što je diplomirao, radio je u sarajevskim srednjim školama. Tijekom Drugog svjetskog rata priklonio se jugoslavenskim partizanima pa je zbog suradnje s njima potkraj 1942. godine bio nakratko i zatvoren. Docentom za turski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu postao je 1951. godine, a gdje je kao profesor bio zaposlen do 1984. godine. Utemeljitelj je Odsjeka za orijentalistiku na sarajevskom Filozofskom fakultetu. Bio je i direktorom sarajevskog Orijentalnog instituta od 1964. godine do 1969. godine. Kao povjesničar bio je fokusiran na razdoblje osmanlijske okupacijske vlasti u Bosni i u Hercegovini, ali se zanimao i za općenito društveno – gospodarsko ustrojstvo Osmanlijskog Carstva. Prevodio je povijesne radove sa francuskog jezika, ali i književne romane s turskog jezika.

Vidi više na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6028> (Konzultirano 23. 04. 2022.)

¹⁰¹ Filipović, Nedim. „Specifičnosti islamizacije u Bosni“. *Pregled*, br. 58(1968.) (izvanredni broj), str. 627.

¹⁰² Isto, str. 627.

historiografske maksime *sine ira et studio*. Enver Imamović¹⁰³ kao jedan od prepoznatljivih i priznatih suvremenih povjesničara u muslimansko – bošnjačkoj javnosti i znanstvenoj zajednici, uvelike je pridonio regresiji suvremene muslimansko – bošnjačke historiografije, barem u pogledu tumačenja povijesnog kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta između bosanskih muslimana i srednjovjekovne bosanske države. Uslijed ratne 1995. godine, Enver Imamović je iz svoje lepeze odabrao različite novinske članke, predavanja sa javnih tribina, referate sa znanstvenih skupova i posebne priloge te ih objavio u zbirci radova naslovljenoj „Korijeni Bosne i bosanstva“. Zapravo, Enver Imamović je u velikoj mjeri reciklirao narativ iz historiografskih radova, ali i državnih politika još iz druge polovice 19. stoljeća, a koji je vodio ka ekskluzivnom muslimanskom svojatanju identiteta srednjovjekovne bosanske države:

„Sudbina je htjela da starobosanska vjera nestane zajedno sa starobosanskom državom. U nastalim političkim prilikama, pri samom svom izdisaju bogumili su se odlučili na korak koji ih je do kraja okarakterizirao kao svojstvene i zagonetne. To je njihov masovni prelazak na islam – fenomen koji se nije ponovio ni u jednoj drugoj zemlji koju su Turci osvojili i isto tako dugo držali pod svojom vlašću koliko i Bosnu.“¹⁰⁴

Imamović je pokušao uvjeriti svoje čitateljstvo da je masovna vjerska konverzija srednjovjekovnih „bogumila“ na islam svojevrsni vapaj za očuvanjem samobitnosti srednjovjekovnih „Bošnjana“, koja je bila trn u oku pravovjernom kršćanskom okruženju i kao takva povodom za oružane agresije susjeda na „Bošnjane“ još od srednjeg vijeka:

„Kako god da je bilo, bosanska država je srušena turskom najezdom 1463. godine, a s njome je iščezla i vjera koja ju je kroz čitavo razdoblje njenog postojanja simbolizirala i po čemu je Bosna bila znana i istoku i zapadu, i papama i mitropolitima, pljačkašima i križarima, i svima drugima koji su na nju dizali mač, po nalogu onih koji su bili protivni da se Bošnjani mole na način kako su oni željeli i kako je to njima odgovaralo.“¹⁰⁵

Viktimizacijski narativ o identitetu i sudbini bosanskih muslimana osnova je brojnih znanstvenih radova i javnih nastupa Envera Imamovića.

¹⁰³ Enver Imamović (1940.) je arheolog i povjesničar rodom iz Fojnice. Nakon što je gimnaziju pohađao u Sarajevu, studirao je arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. 1974. godine je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu tezom „Antički kulturni i votivni spomenici na području unutarnjeg dijela rimske provincije Dalmacije“. Od 1973. godine do 1975. godine se specijalizirao za antičke studije na rimskom Sveučilištu. Karijeru sveučilišnog profesora ostvario je na sarajevskom Filozofskom fakultetu gdje je na katedri opće povijesti starog vijeka najprije 1968. godine biran za asistenta, 1976. godine za docenta, 1979. godine za izvanrednog profesora te 1986. godine za redovitoga profesora. Kao gostujući profesor predavao je 1980. godine na sveučilištima u Kairu i Minyi, a 1981. godine i u New Delhiju, Bombayu i Calcutti. Tijekom građanskog rata u Bosni i Hercegovini bio je direktorom Zemaljskog muzeja. Uglavnom se u svojim radovima bavi antičkom prošlošću Balkanskog poluotoka te poviješću srednjovjekovne bosanske države. Vidi više na: <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=59827> (Konzultirano 26. 04. 2022.)

¹⁰⁴ Imamović, Enver. *Korijeni Bosne i bosanstva*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1995., str. 206.

¹⁰⁵ Isto, str. 211.

Historiografija Envera Imamovića je i nakon završetka građanskog rata u Bosni i Hercegovini zadržala ratnu ulogu. U knjizi „Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine“ objavljenoj 1998. godine, Imamović je nastavio promicati prisustvo duhovnog kontinuiteta između bosanskih muslimana i srednjovjekovnih „bogumila“, za koje je tvrdio da su činili većinu stanovništva srednjovjekovne bosanske države sve do njena nestanka 1463. godine:

„Kako god su Bošnjani do tada bili nepokolebljivi privrženici bogumilske vjere zbog koje su radije odlazili na lomaču nego je se odricali, sada, kada su primili islam, na isti način su prigrlili tu vjeru. U njoj su ustrajavali punih pet stotina godina unatoč brojnim iskušenjima kroz koja su za sve to vrijeme prolazili. Kao da je Bosancima sama sudbina odredila da budu vječiti mučenici zbog svojih vjerskih ubjeđenja. Uzimajući u obzir i bogumilsko razdoblje, iza njih je preko hiljadu godina patnji, stradanja i borbe za vjerski i nacionalni opstanak.“¹⁰⁶

Enver Imamović je također prihvatio hipotezu o muslimanskim krupnim veleposjednicima kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva te se pritom pozvao na već otprije obrađenog Mehmeda Handžića:

„Predstavnici domaćeg plemstva i vjerske starješine s masama bogumilskog stanovništva samoinicijativno su došli pred sultana u Jajce da mu se poklone i priznaju ga za svoga gospodara. Tom prilikom su izjavili da od svoje volje žele preći na islam. Sve se desilo neočekivano i na način da je sultan time bio zatečen. Kao odgovor na sve to dao im je neuobičajeno niz krupnih povlastica koje su Bosni i njenom narodu, odnosno bivšim bogumilima, a sada novim muslimanima, osigurale poseban status u Turskom Carstvu.“¹⁰⁷

Enver Imamović je sve do danas čest i rado viđen gost u muslimansko – bošnjačkom televizijskom medijskom prostoru. Pa iako u televizijskim emisijama ne govori izravno o masovnoj konverziji „bogumila“ na islam, ostao je dosljedan viktimizacijskom narativu o sudbini srednjovjekovnih bosanskih „bogumila“, a za koje je već u svojim ranijim radovima ustvrdio da su se masovno konvertirali na islam. Zbog njegovih tvrdnji o masovnoj konverziji u ranijim radovima, zatim zbog formata televizijskih emisija u kojima je gostovao, kao i zbog tema tih televizijskih emisija, može se sa velikom pouzdanošću pretpostaviti da Enver Imamović i na osnovi povijesne sudbine povezuje suvremene bosanske muslimane – Bošnjake, kao i sve one koji su neovisno o svojoj vjeri pobornici „bosanske“ državnosti, sa njihovim precima bosanskim „bogumilima“.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Imamović, Enver. *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: ART 7, 1998., str. 27.

¹⁰⁷ Isto, str. 26.

¹⁰⁸ Imamović, Enver. „HISTORIČAR ENVER IMAMOVIĆ ZA DDBIH: BOSNA JE ODUVIJEK BILA PLIJEN!“ Hayat Media BiH. Prosinac 29, 2021., 4:57 – 7:10, 9:45 – 10:05, https://www.youtube.com/watch?v=wrlTDAnWSjM&ab_channel=HayatMediaBiH. (Konzultirano 28. 04. 2022.); Imamović, Enver, „DRINA JE I KROZ HISTORIJU BILA GRANICA, PRVO RIMSKOG CARSTVA, A DANAS DVIJE ZEMLJE: IMAMOVIĆ ZA 7PLUS.“ Hayat Media BiH. Studeni 6, 2021.,

Unatoč tomu što se narativ Envera Imamovića o identitetu bosanskih muslimana možda kosi sa znanstvenom metodom i pravilima historiografije, autor ovog rada htio je naglasiti ulogu Envera Imamovića s obzirom da je riječ o povjesničaru i arheologu sa najvišim znanstvenim i sveučilišnim zvanjem, prepoznatljivom i uglednom u muslimansko – bošnjačkoj javnosti i znanstvenoj zajednici.

U odnosu na Envera Imamovića, Mustafa Imamović¹⁰⁹ kao još jedan značajan suvremeni muslimansko – bošnjački povjesničar je tematiku povijesnog kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta između bosanskih muslimana i srednjovjekovnih „bogumila“ obradio manje osebujnim izričajem. Ipak, suštinske razlike među njihovim narativima gotovo i nema:

„Bez obzira da li je egzistirala u svom užem ili širem obimu Bosna je uvijek predstavljala teritorijalno – politički okvir unutar kojeg se formirao i razvijao bošnjački etnos, odnosno bošnjački narod. Presudnu ulogu u tom razvoju odigrala su dva velika kulturno – historijska faktora: prvo, bosansko kraljevstvo ili bosanska hereza, a zatim islam. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalu i bitnu povijesnu odrednicu Bosne, posebno Bošnjaka. (...) Manje ili više dualistička hereza uhvatila je u osobenim historijskim okolnostima čvrst korijen u Bosni i razvila se u veliku moralnu snagu kojom se kroz stoljeća nadahnjivao otpor svim spoljnim pritiscima i križarskim ili krstaškim pohodima na Bosnu. Bosanska hereza je u svojoj samozatajnosti stvorila politički pojam bosanstva ili bošnjaštva. Ona je istovremeno iskorištena kao sredstvo za ostvarenje bosanske državne samostalnosti i jedne osobene bosanske duhovnosti.“¹¹⁰

Vlastite interese u promidžbi ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države pronašle su i suvremena muslimansko – bošnjačka politika, kao i s njom sljubljena Islamska vjerska zajednica u Bosni i Hercegovini. U prilog prethodno navedene tvrdnje svjedoči promidžba te ideje od strane najrelevantnijih muslimansko – bošnjačkih političara i tamošnjih islamskih vjerskih velikodostojnika, ali i usklađenost narativa historiografije i politike kod bosanskih muslimana – Bošnjaka. Nespremnost muslimansko – bošnjačkog političkog vodstva i tamošnjih islamskih vjerskih velikodostojnika za napuštanjem ratne politike (uključujući

https://www.youtube.com/watch?v=GiMuYSAoSog&ab_channel=HayatMediaBiH. (Konzultirano 28. 04. 2022.)

¹⁰⁹ Mustafa Imamović (1941-2017) bio je povjesničar i pravnik rodom iz Gradačca gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Na beogradskom Pravnom fakultetu je studirao, magistrirao i doktorirao. Znanstvenu karijeru započeo je 1972. godine kao asistent na „Istorijsko – pravnoj katedri Pravnog fakulteta u Beogradu“, a od 1975. godine je radio na sarajevskom Pravnom fakultetu, gdje je biran u zvanje izvanrednog i redovnog profesora, te profesura emeritusa. Obnašao je i dužnost prodekana i dekana sarajevskog Pravnog fakulteta. Bio je predavač na pravnim fakultetima u Beogradu, Zagrebu, Novom Sadu, Rijeci i Mostaru, ali i na odsjeku za povijest sveučilišta Yale. Objavio je više od 500 studija, rasprava i članaka na temu povijesti političkih i pravnih institucija Bosne i Hercegovine te Jugoslavije, ali i na temu političkog i kulturnog razvoja bosanskih muslimana – Bošnjaka. Vidi više u: Mišković, Igor. „Prof. dr. Mustafa Imamović (1941 – 2017)“. *Prilozi*, br. 46(2017.), str. 386-388.

¹¹⁰ Imamović, Mustafa. „Bošnjački etnos: identitet i ime“. *Prilozi*, br. 32(2003.), str. 320.

i ratnih narativa), za napuštanjem realizacije nacionalnih aspiracija neostvarenih u ratu, uvelike je uvjetovala regresivan smjer suvremene muslimansko – bošnjačke historiografije. Svojtatanje identiteta srednjovjekovne bosanske države koristi muslimansko – bošnjačkoj politici kao povijesno pokriće za uređenje Bosne i Hercegovine po njihovoj mjeri, to jest, kao ekskluzivno vlastite nacionalne države pod egidom građanske države, a u kojoj bi bili u mogućnosti ostvariti dominaciju nad Hrvatima i Srbima. Ideolog takve muslimansko – bošnjačke politike, Alija Izetbegović, u novinskom intervjuu danom 1990. godine je iskazao svoje slaganje s hipotezom o duhovnom kontinuitetu bosanskih muslimana sa srednjovjekovnim „bogumilima“:

„Osobno vjerujem da je neka tradicija (bogumilska tradicija – op. a.) preuzeta. Nisam historičar da o tome mogu mjerodavno govoriti, ali ponešto znam. Mislim da je većina današnjih b-h Muslimana nastala prelaženjem bogumila na islam. Bogumili su nestali, pa se postavlja pitanje gdje su? Jedini logičan i historijski zasnovan odgovor jest njihov prijelaz na islam. Oni su bili progonjena sekta i u islamu su prepoznali nešto što im je bilo vrlo blisko i slično. Uzmimo samo činjenicu da su bogumili bili protiv bilo kakvog prikazivanja likova, držali su se kao i muslimani – one starozavjetne: »Ne prikazuj lika svoga.« Možda je ta vanjska sličnost više presudila nego neke suštinske podudarnosti. Sama činjenica neprikazivanja likova odigrala je očito presudnu ulogu, mada bi danas netko te razloge mogao nazvati formalnima. Znate, muslimani se danas u nekoj adventističkoj crkvi osjećaju sasvim prijatno zbog same činjenice odsustva slika i kipova. Mislim da je gro današnjih Muslimana bogumilskog porijekla, mada, naravno, ima i drugih – jedan dio doselio se u Bosnu iz Slavonije i Srbije, kada su se odande povukli Turci.“¹¹¹

Alijinim stopama pripisivanja nasljedstva identiteta srednjovjekovne bosanske države suvremenim bosanskim muslimanima – Bošnjacima nastavio je i njegov sin Bakir, trenutni bošnjački politički lider. Bakir Izetbegović u svojim obraćanjima muslimansko – bošnjačkoj dijaspori (ujedno i biračkom tijelu), ali i u svojim izlaganjima studentima i profesorima međunarodnih sveučilišta, poseže za promidžbom ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne Bosne. U svome predavanju „Borba za slobodu, dostojanstvo i demokraciju u islamskom svijetu: Iskustva bosanskih muslimana“ održanom na Oxford centru za islamske studije u Londonu 2013. godine istaknuo prisustvo duhovnog kontinuiteta između suvremenih bosanskih muslimana i članova srednjovjekovne Crkve bosanske:

„Bošnjaci su islam počeli da prihvataju prije dolaska Osmanlija na teritorij Bosne, ali masovno prihvatanje nove vjere se postupno odvijalo kroz prvo stoljeće vladavine Osmanlija. Bošnjaci i Crkva bosanska su se duhovno, politički i vojno odupirali i Istoku i Zapadu, i Vatikanu i Bizantiji, i papama i kraljevima. Invazija Otomana pak nije shvaćena katastrofično. Turci su u više navrata bili saveznici bosanskih banova i kraljeva, a islam je u mnogim aspektima bio

¹¹¹ <https://www.media.ba/bs/magazin-teme-i-resursi/iz-arhiva-alija-izetbegovic-mi-nismo-turci> (Konzultirano 30. 04. 2022.)

prirodan nastavak vjere Dobrih Bošnjana koja nije priznavala sakramente, liturgiju, crkvenu hijerarhiju, ikone i kipove.“¹¹²

Tijekom turneje u muslimansko – bošnjačkoj dijaspori održanoj u studenom 2021. godine, odnosno godinu dana uoči predviđenih općih izbora u Bosni i Hercegovini, Bakir Izetbegović je nastojao motivirati dijasporu za aktivnije lobiranje po državama članicama Europske unije za ostvarivanje muslimansko – bošnjačkih nacionalnih aspiracija, ali i za izlazak na nadolazeće opće izbore. Pritom je izgledno procijenio da memorija o povijesnoj sudbini bosanskih muslimana i njihovih predaka „bogumila“ ima veliki potencijal za aktualizaciju, pa tako i za upozorenje na sudbonosnost trenutnih i nadolazećih izazova po bosanske muslimane – Bošnjake. Stoga je Bakir Izetbegović na skupu muslimansko – bošnjačke dijaspore u Luksemburgu podsjetio okupljene na povijesnu sudbinu navodnih njihovih predaka „bogumila“, a koji su se, prema Bakiru Izetbegoviću, odupirali pokršćavanju poticanom izvana čak i bijegom u šumu. Također je konstatirao da su potomci islamiziranih „bogumila“ sačuvali islam sve do danas zbog duhovne bliskosti između „bogumilstva“ i islama, ali i kao izraz „tisućljetne“ vlastite samobitnosti i samobitnosti svoje zemlje. Zapravo je Bakir Izetbegović poslao poruku o permanentnom prisustvu ugroženosti, ali i otpora Bosne i Hercegovine, koju je izjednačio sa njenom „bogumilskom“, odnosno muslimanskom i državotvornom „bosanskom“ komponentom.¹¹³

Vjerski velikodostojnici iz Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini također gledaju blagonaklono na muslimansko svojatanje identiteta srednjovjekovne bosanske države. Tako se nekadašnji ratni reis – ul – ulema u Bosni i Hercegovini i sve do danas u tamošnjoj javnosti eksponirani Mustafa ef. Cerić, na konferenciji Bečke diplomatske akademije održanoj 2016. godine izjasnio kao potomak islamiziranih članova srednjovjekovne šizmatičke Crkve bosanske:

„Ja sam Bosanac. I ponosim se time isto tako. Moji preci su Dobri Bošnjani, Bošnjaci. Oni su usvojili vjeru islam u 15. stoljeću. Prije toga prakticirali su neku vrstu kršćanstva ili hrišćanstva. Imali su svoju nezavisnu Crkvu bosansku, koju su i rimokatolička i pravoslavna crkvena hijerarhija smatrali heretičkom.“¹¹⁴

¹¹² <http://www.predsjednistvobih.ba/gov/default.aspx?id=60276&langTag=hr-HR> (Konzultirano 30. 04. 2022.)

¹¹³ Izetbegović, Bakir. „Bakir Izetbegovic 2021 Luxembourg.“ Mersida Vel. Studeni 21, 2021., 11:22 - 15:44, <https://www.youtube.com/watch?v=qL1L8j5F1UQ>. (Konzultirano 30. 04. 2022.)

¹¹⁴ <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/teme/item/3104-obracanje-dr-mustafe-cerica-na-konferenciji-becke-diplomatske-akademije> (Konzultirano 30. 04. 2022.)

Slika 7. Alija Izetbegović (prvi slijeva) i Mustafa ef. Cerić (u sredini), oličenja političkog i institucionalnog promoviranja ideje o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države

4.1.4. Rušenje mita o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države

Za razliku od muslimansko – bošnjačke historiografije koja uvjetovana vlastitim nacionalnim aspiracijama nije pokazala kapacitet pridržavanja temeljne historiografske maksime *sine ira et studio*, međunarodna historiografija tijekom 20. stoljeća je znanstveno utemeljenim pristupom oborila obje hipoteze koje su utemeljile zapravo mit o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države. Izvorno Jukićevu hipotezu o muslimanskim krupnim zemljoposjednicima kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva oborio je srpski povjesničar Vaso Čubrilović¹¹⁵ još

¹¹⁵ Vaso Čubrilović (1897-1990) bio je srpski povjesničar i političar rodom iz Gradiške (prije Bosanska Gradiška). Nakon završetka osnovne škole, otišao je kod svog starijeg brata Veljka u Tuzlu gdje je pohađao gimnaziju. Uslijed gimnazijskih dana, postao je članom nacionalno – revolucionarne organizacije „Mlada Bosna“, a zbog svojih stavova bio je izbačen iz gimnazije. Gimnaziju je nastavio pohađati u

tijekom 30–ih godina prošloga stoljeća u svom prilogu „Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini“.

Hipotezu o muslimanskim krupnim veleposjednicima kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva je Čubrilović podvrgnuo kritici utemeljenoj na nekoliko čimbenika. Najprije, Čubrilović je izgledno bio svjestan da su brojni prethodni autori pri istraživanju podrijetla suvremenih muslimanskih krupnih zemljoposjednika zanemarili činjenicu da sve ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine nije okupirano od Osmanlijskog Carstva u jednom naletu, kao i činjenicu da srednjovjekovna bosanska država uoči svog nestanka nije obuhvaćala čitavo suvremeno ozemlje Bosne i Hercegovine. S obzirom da se okupacija čitavog ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine protegnula kroz veći dio 15. i 16. stoljeća, ali i s obzirom da je ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine tada bilo podijeljeno među različitim vladarima, Čubrilović je konstatirao da okolnosti formiranja muslimanskog plemstva nisu bile identične na čitavom ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine:

„(...) isto tako važna činjenica, jeste, da Turci nisu u jednom naletu osvojili Bosnu i Hercegovinu. Od bitke na Kosovu 1389. do pada Bihaća 1592. prošlo je dve stotine godina. Neke zemlje bosanske prelazile su postepeno pod tursku vlast, druge su osvojene ratnim pohodom 1463, a ostale je morao Turčin da otima u krvavima borbama od Hrvatske, Ugarske i Austrije. Kad svi krajevi u Bosni i Hercegovini nisu u isto vreme i na isti način osvojeni od Turaka, sigurno nije ni muslimansko plemstvo svugde na isti način postalo.“¹¹⁶

Čubrilović je apostrofirao česte i temeljite demografske promjene kao još jedan krucijalan čimbenik koji je onemogućio očuvanje kontinuiteta između življa, pa tako i plemstva koje je na prostorima Bosne i Hercegovine obitavalo prije i po nastupanju osmanlijske okupacije, odnosno prije osmanlijske okupacije i tijekom Jukićeva doba (19. stoljeće):

„Besprekidni ratovi, pustošenja, iseljavanja i zarazne bolesti menjali su često puta iz osnove etnografsku sliku Bosne i Hercegovine. Negde je staro stanovništvo izginulo, odvučeno u roblje

Sarajevu, gdje se povezao sa drugim pripadnicima „Mlade Bosne“ koji su pripremali atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. Kao neposredni sudionik Sarajevskog atentata osuđen je na 16-godišnju robiju. Po oslobođenju nakon završetka Prvog svjetskog rata, konačno je završio gimnaziju u Sarajevu te je upisao studij povijesti na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Ipak, prebacio se sa zagrebačkog na beogradski Filozofski fakultet gdje je i diplomirao 1922. godine. 1929. godine je u Beogradu i doktorirao tezom „Bosanski ustanak 1875-1878“ te je iste godine postao asistentom značajnom povjesničaru Vladimiru Ćoroviću. Izabran je za docenta, a potom i za izvanrednog profesora beogradskog Filozofskog fakulteta. Uslijed Drugog svjetskog rata završio je u zatvoru Gestapoa, ali i u Banjičkom logoru. Po završetku rata izabran je za ministra u vladi FNRJ, a ponovno je predavao i na beogradskom Filozofskom fakultetu. Bio je članom SANU-a, JAZU-a, ANUBiH-a, ali i počasnim članom Akademije znanosti SSSR-a.

Vidi više na: <https://www.odlikovanja.sanu.ac.rs/web/rs/darodavci/vasa-cubriloVIC> (Konzultirano 4. 05. 2022.)

¹¹⁶ Čubrilović, Vaso. „Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini“ u: *Srpski pisci i naučnici o Bosni i Hercegovini*. ur. Z. Antičić. Beograd: Novinsko - izdavačka kuća Službeni list SRJ, 1995., str. 233.

ili se iselilo a na njegovo mesto se naselio novi etnički elemenat (Bosanska Krajina i Posavina); na drugim mestima kuga i druge bolesti opustošile su čitave krajeve i doseljavao se nov svet (istočna i srednja Bosna). Današnja Bosna i Hercegovina imaju malo starosedelaca, ne samo pravoslavnih i katolika, no i muslimana, i to se mora imati u vidu, kad se raspravlja problem postanka njihovog muslimanskog plemstva.¹¹⁷

Diskontinuitetu između suvremenih muslimanskih krupnih veleposjednika i srednjovjekovnog bosanskog plemstva nisu kumovale tek različite okolnosti formiranja plemstva na čitavom ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine te česte i temeljite demografske promjene, već i redovita osmanlijska praksa odnošaja prema plemstvu u ratom pokorenim zemljama. Naime, osmanlijskim sultanima, pa tako ni Mehmedu II. Osvajaču, nije odgovaralo da plemstvo pokorenih zemalja zadrži onaj utjecaj kojeg je imalo prije okupacije:

„Takva uprava nije mogla ni pomišljati da u ratom osvojenoj Bosni ostavi i poturčenu njenu vlastelu i sa senkom one moći, koju su imali u svojoj staroj državi. Najmanje je to mogao učiniti vladalac, kakav je bio Mehmed II Osvajač. Kad zauzima Bosnu 1463. i zavodi u njoj svoju upravu, Mehmed II postupa po istim načelima, po kojima su uređene i druge zemlje, osvojene od njega ili od drugih turskih sultana. Prvo mu je da uzme glavu zarobljenom vladocu i njegovim doglavicima. Tim ubiju svaku iluziju u pokorenom narodu da još postoji stara država. Osvojena zemlja je pobediočeva, pokoreni narod je raja, i toga ima da je svestan. To je smisao turskih pogublivanja vladalaca i velikaša prilikom osvajanja jedne zemlje. Tako je Mehmed II radio kad je osvojio Carigrad, Trapezunt i Moreju, zašto bi drukčije postupio u Bosni. (...) U upravi i sudstvu izvršene su posle 1463. temeljne promene u Bosni. Bosanski kraljevi pri vršenju vladalačke vlasti bili su ograničeni moćnim velikašima. U nekim predelima njihova moć bila je tako slaba da se u XV veku u okviru kraljevstva razvijaju polusamostalne državnice, čiji su gospodari više zapovedali no slušali svoje suverene. Mehmed II, čim osvaja Bosnu, nemilosrdno uništava i moć lokalnih velmoža isto kao i kraljevu. Na čelo pokrajine postavlja sultan svoga sandžak – bega. U početku, i u zemlje pojedinih velmoža postavlja on svugde zapovednike. Tako se spominje neki Ali – beg, „gospodar Pavlovićeve zemlje“. Skender, subaša sultanov, upravljao je 1487. zemljama hercega Vlatka, sina hercega Stevana. U nahijama upravljaju vojvode. Nema ni pomena o tome da bi te vojvode morale biti ona ista vlastela, koja su pre tim oblastima upravljala iako se u ovo vreme pominju upravo i neki hrišćani kao nahijske vojvode.“¹¹⁸

S obzirom na osmanlijsku praksu odnošaja prema plemićima u pokorenim zemljama, može se konstatirati da je mali broj srednjovjekovnih bosanskih plemića mogao biti primljen u osmanlijsku aristokraciju, dok su česte i temeljite demografske promjene koje su zahvaćale ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine do Jukićeva doba, pa i nakon, definitivno svele nasljednike srednjovjekovnog bosanskog plemstva među muslimanskim krupnim zemljoposjednicima na zanemarivi broj.

¹¹⁷ Čubrilović, V. „Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini“, str. 233.

¹¹⁸ Isto, str. 239-240.

Slika 8. Vaso Čubrilović, autor koji je oborio Jukićevu hipotezu o krupnim muslimanskim zemljoposjednicima kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva

Za razliku od hipoteze o muslimanskim krupnim zemljoposjednicima kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva, hipoteza o duhovnom kontinuitetu bosanskih muslimana sa srednjovjekovnim krstjanima izvorno plasirana od Račkog se s vremenom raslojila. Temeljne razlike pri zastupanju u osnovi iste hipoteze nastale su pri tematici prirode motivacije za vjersku konverziju, ali i pri tematici prisustva isključivo komponente krstjana, odnosno prisustva višestrukih komponenti unutar suvremenog muslimanskog življa na prostorima Bosne i Hercegovine. Koncizan pregled čimbenika koji su oborili hipotezu o duhovnom kontinuitetu bosanskih muslimana sa srednjovjekovnim krstjanima u samoj njenoj osnovi pružio je Srećko Džaja u svojoj knjizi „Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.“ Preciznu definiciju karaktera vjerskih identiteta u srednjovjekovnoj bosanskoj državi pružili su američki povjesničari Robert Donia i John Van Antwerp Fine Jr. u zajedničkoj knjizi „Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija“, a na temelju

njihove knjige i Nebojša Šavija – Valha u znanstvenom radu „Religijski identiteti i društvena struktura BiH“.

Najprije, zbog zanemarivanja činjenice da se osmanlijska okupacija ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine protegnula na gotovo čitavo 15. i 16. stoljeće, kao i zbog zanemarivanja činjenice da je ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine tijekom ta dva stoljeća bilo podijeljeno među različitim vladarima, pobornici ove hipoteze nisu imali ni vjernu skicu, a kamo li cjelovitu sliku vjerske strukture življa ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine uoči osmanlijske okupacije. Iščitavanjem spisa pobornika ove hipoteze stječe se dojam da je čitavo ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine okupirano uslijed jednog osmanlijskog naleta 1463. godine, kao i da je ono sve do te 1463. godine dugoročno bilo pod čvrstom kontrolom srednjovjekovne bosanske države. Pa i unatoč navedenom namjernom ili nenamjernom propustu brojnih povjesničara, zbog šutnje izvora, ali i zbog fluidnih vjerskih identiteta je trenutno nemoguće precizno procijeniti brojno stanje prisutnih vjerskih zajednica na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine uoči osmanlijske okupacije. Naime, vjerske zajednice na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine uoči osmanlijske okupacije bile su slabo organizirane, s malobrojnim i neobrazovanim klerom, što ne treba ni čuditi s obzirom na činjenicu da su tamošnje vjerske zajednice bile udaljene od glavnih puteva kretanja i centara vjerske moći. Stoga je teško govoriti o širem prisustvu dublje usidrenosti u određenoj vjerskoj zajednici, odnosno o učvršćenom vjerskom identitetu među širim življem na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine uoči osmanlijske okupacije.¹¹⁹ Karakter vjerskih zajednica na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine uoči osmanlijske okupacije analizirali su Donia i Fine:

„U Bosni, umjesto jedinstvene i dobro organizirane crkve, kao što je to bio slučaj drugdje na Balkanu, postojale su tri rivalske organizacije, a svaka od njih je bila slaba. Niti jedna crkva u Bosni i Hercegovini nije nikada imala jaku teritorijalnu organizaciju, a sve tri su imale vrlo malo svećenika. Štaviše, sve pronađene crkvene građevine iz srednjovjekovne Bosne bile su premalene da bi primile bilo kakav značajan broj vjernika. Ovo navodi na zaključak da su plemići, za koje se pretpostavlja da su ih podigli, iste smatrali porodičnim kapelama i nisu očekivali da lokalni seljaci prisustvuju vjerskim službama. Stoga, čak i oni koji su živjeli u blizini crkvenih zdanja, vjerovatno nikada nisu prisustvovali misi. Rezultat toga je bio da je malo kršćana bilo vezano za bilo koju kršćansku crkvu ili vjersku zajednicu, bilo putem vjere ili putem osjećaja zajedništva.“¹²⁰

¹¹⁹ Šavija – Valha, N. „Religijski identitet i društvena struktura BiH“, str. 50-51.

¹²⁰ Donia, Robert J. i John V. A. Fine. *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011., str. 46.

U takvim okolnostima Crkva bosanska nije imala uza sebe mnogobrojan vjerni narod niti su ti ne toliko brojni krstjani u većoj mjeri bili duboko usidreni u Crkvi bosanskoj. Ne toliko brojna, bez autoriteta i uglavnom prisutna u središnjem dijelu bosanske države¹²¹, Crkva bosanska je neposredno pred nestanak srednjovjekovne bosanske države pod pritiskom rimske kurije gotovo iščeznula te je većina njenih sljedbenika prihvatila katoličanstvo.¹²² Iščeznuće Crkve bosanske definitivno potvrđuju i osmanlijski popisi poreznih obveznika koji su obuhvaćali ne samo teritorij srednjovjekovne bosanske države uoči njena nestanka već i gotovo čitavo ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine:

„Osmanski popisi poreznih obveznika (*defteri*), otkriveni nakon Drugoga svjetskog rata, koji potječu iz godina: 1468./69., 1476./77., 1489., 1528.-30., 1534. (?), 1540.-42., 1585. i 1599. (?), registrirali su *krstjane* (= pripadnike “crkve bosanske”) kao i njihov progon, ali više kao nestalu veličinu nego kao povijesnu snagu (...) Broj osmanskih podanika, ubilježenih u deftere kao “krstjani” dostiže jedva 120 do 130 kućanstava.“¹²³

Kada se podacima osmanlijskih *deftera* pridoda podatak da masovna islamizacija u središnjem dijelu Bosne, kao srcu nekadašnje bosanske države i Crkve bosanske, nije započela neposredno nakon nestanka bosanske države navodno utemeljene na Crkvi bosanskoj, tako u vodu padaju tvrdnje o masovnom prelasku krstjana na islam.

Tvrdnje o sklonosti krstjana prema islamskim osvajačima argumentirane katoličkim progonom Crkve bosanske, ali i navodnom duhovnom bliskošću između Crkve bosanske i islama, mogu se odbaciti već na temelju povijesno utemeljene definicije tamošnjih vjerskih identiteta kao fluidnih. Te tvrdnje dodatno su oslabljene i otkrićem dokumenta *salvum conductum* iz Mletačkog arhiva. *Salvum conductum* je otkrio da je na zamolbu *gosta* Radina, dostojanstvenika Crkve bosanske, Senat Venecije 1466. godine odobrio utočište na mletačkom teritoriju od osmanlijskog okupatora za *gosta* Radina i za 50 do 60 članova Crkve bosanske. Obje hipoteze koje utemeljuju ideju o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države apsolutno su oborene, no zbog vlastitog nacionalnog i političkog potencijala su metodom kontinuiranog ponavljanja neistine opće prihvaćene među muslimansko – bošnjačkim elementom.¹²⁴

¹²¹ Donia R., Fine J., *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, str. 33.

¹²² Isto, str. 31.

¹²³ Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 27. Noel Malcolm se ne izražava u vidu registriranih kućanstava krstjana, već u vidu registriranih pojedinaca krstjana. Navodi da je u *defterima* kroz tih gotovo 150 godina registrirano manje od 700 krstjana na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine. Malcolm, N. *Bosna: kratka povijest*, str. 130.

¹²⁴ Džautović, Dženan. „Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave, kontroverze“. *Historijska traganja*, br. 15(2015.), str. 144. Usp. i Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*:

4.2. Osmanlijska politika potenciranja vjerske odrednice: posljedice po razvoj nacionalne svijesti bosanskih muslimana

Sve do danas snažno prisutan islamski element na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine plod je osmanlijske okupacije. Osmanlijska okupacija je svojom dugotrajnošću i temeljitošću dugoročno preusmjeravala povijesni razvoj tamošnjeg islamskog elementa. Razumijevanje identiteta bosanskih muslimana, pa stoga i razvoja nacionalne svijesti među njima, nezamislivo je bez prethodnog razumijevanja korijena osmanlijske države koji su predodredili njenu politiku. Osmanlijska država izvorno je bila pogranična islamska kneževina smještena u zapadnoj Anadoliji, na granici islamskog i kršćanskog svijeta, vođena idealom *gaze*, to jest, svetog rata protiv „nevjernika“. Turski povjesničar Halil İnalcık je sveti rat, *gazu*, odredio kao „ideal, značajan čimbenik u osnivanju i razvoju osmanlijske države.“¹²⁵ Svrha neprestanih svetih ratova, *gaza*, bila je širenje islama na cijeli svijet te je takav pothvat zahtijevao veliku žrtvu društava usmjerenih ka *gazi*:

„Društvo u tim pograničnim kneževinama saobrazilo se posebnom kulturnom obrascu i bilo prožeto idealom neprestanog svetog rata i nesustalog širenja *Darulislama*, islamskih kraljevina, sve dok se ne obuhvati ceo svet. Gaza je značila versku dužnost, i ona je svoje vernike nadahnjivala na svakojake poduhvate i žrtve. U tom pograničnom društvu, sve socijalne vrline saobražavale su se idealu *gaze*.“¹²⁶

Pritom je važno imati na umu da svrha *gaze* nije bila uništavanje „nevjernika“ već njihovo potčinjavanje. Sukladno šerijatskom pravu, gazije su konverziju „nevjernika“ na islam nastojale postići i poreznim olakšicama namijenjenim za muslimane, dok su kršćani i židovi bili primorani plaćati *džizju*¹²⁷, to jest, glavarinu za nastavak slobodnog

Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804., str. 27.; Izvorni dokument *salvum conductum* na latinskom jeziku pronašao je Marko Šunjić, a Dženan Dautović ovaj dokument prenosi u cijelosti: “Quidam gost Radin principalis baronus et consillarius domini duci(s) Stefani sancti Save cum maxima instantia petit a nostro domino literas patentes et salvum conductum nostrum quo ei lecitum sit et valeat cum personis L in LX ex suis legis et secte sue cum facultatibus et bonis eorum se reducere sub umbram nostram et securi liberique ab omni molestia quaequoquomodo illis inferri possit stare, ire et redire. Et quoniam de nullo alio dominio confidunt nisi de dominio (nostro), et nobis non nisi utile esse potest multis rationibus adventus et mansus predictorum in terris et locis nostris et maxime impresentiuraum ob conditiones status prefati ducis Stefani, Vadit pars quod suprascripto Radin pro se et suis et pro omnibus bonis et rebus eorum fiat liber et ampulus salvus conductus in ampla et libera forma quo eis liceat venire, stare et rededere pro libito et omni penitus remota contradictione et obstaculo.” Džautović, Dž. „Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave, kontroverze“, str. 144.

¹²⁵ İnalcık, Halil. *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300.-1600*. Beograd: Utopija, 2003., str. 5.

¹²⁶ Isto, str. 9-10.

¹²⁷ „*Džizja* (tur. *cizye*, arap. *ğizya* = glavarina, danak, tribut) pripada u poreze što ih se ubire prema načelima šerijatskog prava, što potvrđuju svi povijesni izvori i dokumenti. Prema tim propisima, džizja je porez kojeg daju odrasli nemuslimani (kršćani, židovi i dr.) kao osobni znak pokornosti i lojalnosti.“ Određenje pojma citirano prema: Vukšić, Zdravko. „Harač“, *Porezni vjesnik* 25, br. 7-8(2016.), str. 149.

practiciranja vlastite vjere.¹²⁸ Ovakva porezna politika je osmanlijskoj državi donijela i velike prihode, ali i brojne novopridošle sljedbenike islama:

„Svrha svetog rata nije bila da uništava, već da potčinjava nevernički svet, *Darulharb*. Osmanlije su utemeljile svoju imperiju ujedinivši muslimansku Anadoliju i hrišćanski Balkan pod svojom upravom i, mada je neprestani sveti rat bio osnovni princip ovog carstva, ono je u isti mah istupalo kao zaštitnik pravoslavne crkve i miliona pravoslavnih hrišćana. Islam je hrišćanima i jevrejima garantovao život i imovinu pod uslovom da budu pokorni i da plaćaju danak. Dopuštao im je da slobodno ispovedaju svoja verska ubedenja i da žive u skladu sa sopstvenim verskim zakonima. Budući da je njihovo društvo bilo pograničnog tipa i da su se slobodno mešali sa hrišćanima, Osmanlije su ove principe islama primenjivali sa najvećom širokogrudnošću i trpeljivošću. (...) Zaštitnička administracija islamske države, sa takvim verskim zakonima koji su garantovali trpeljivost, uspešno je ostvarivala zastrašujuće prodore svojih gazija.“¹²⁹

Iako nisu baš svi vojni pohodi osmanlijske države posjedovali isključivo karakter *gaze*, već i geostrateški ili ekonomski karakter, *gazu* je islamski svijet shvaćao kao „najveći izvor moći i utjecaja“¹³⁰ te je osmanlijskim sultanima kao apsolutnim vladarima i uglednicima u islamskim društvima duboko uronjenim u islamska načela, bilo potrebno održavati živim ideal *gaze*. Sultan Mehmed II., koji je osvojio Konstantinopol, ali i izbrisao s karte Europe srednjovjekovnu bosansku državu, smatrao je sebe gazijom:

„Ova ispaštanja su Boga radi. Mač islama je u našim rukama. Da se nismo opredelili za trpljenje ovih jada, ne bismo bili dostojni da se nazivamo gazijama. Postideli bismo se stajući pred lice Boga na dan uskrsnuća.“¹³¹

Objašnjena uloga ideala *gaze* u povijesnom razvoju osmanlijske države jasno predočava da je osmanlijska država u svojoj biti bila islamska država. Prema nauku islama, izvršna vlast treba biti podređena božanskim zakonima pa je stoga osmanlijska država kao islamska država bila podređena služanju islamu.¹³² Osmanlijska država kao islamska država je *šerijatom*, temeljem njenog pravnog sustava i njene državne organizacije¹³³, ograničavala samovolju sultana te je sultanu njegova dužnost poglavara islamske zajednice nalagala vođenje svih njegovih podanika, neovisno o vjeroispovijesti, putem šerijata. Pritom je i sam sultan bio primoran svojim primjerom ukazati na potrebu pridržavanja šerijata ne samo zbog održavanja karaktera islamske države, već i zbog održavanja

¹²⁸ Bejaković, Predrag. „Porezi u islamskom svijetu i u Otomanskom Carstvu“, *Političke analize* 7, br. 25(2016.), str. 38.

¹²⁹ İnalçık, H. *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300.-1600.*, str. 10-11.

¹³⁰ Isto, str. 87.

¹³¹ Isto, str. 87.

¹³² Gellner, Ernest. *Postmodernizam, razum i religija*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2000., str. 16.

¹³³ Ramić, Edin. „Administrativno – upravna organizacija Osmanskog Carstva“, *Uprava*, br. 18(2018.), str. 170. „Šerijatsko pravo (arap. *šarī‘ā* = pravi put) u načelu je nastojalo obuhvatiti cjelokupni život muslimana. Odatle je ono sadržavalo kako propise o vjerskim obredima (ibadet), tako i razne svjetovne norme (muamelat), tj., u šerijatskom pravu nikad nije razdvojeno pravo u užem smislu od religije.“

Određenje pojma citirano prema: Isto, str. 170.

Etimologija riječi prema: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59468> (Konzultirano 21. 05. 2022.)

vlastita ugleda među islamskom zajednicom u osmanlijskoj državi, ali i u cjelokupnom islamskom svijetu.¹³⁴

Ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine predstavljalo je rubni posjed, odnosno jedan od najzapadnijih stabiliziranih posjeda osmanlijskog okupatora na europskom tlu. Stoga je ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine i zbog geostrateškog položaja unutar osmanlijske države (Osmanlije su gledale ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine kao „bastion islama“, a njeni žitelji su bili i graničari Osmanlijskog Carstva – *serhatlije*)¹³⁵ ali i zbog prirode politike osmanlijske države, posvećena posebna pozornost od strane njenog okupatora. U takvim okolnostima se upravo na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine vjerno izražavao karakter osmanlijske države. U kontekstu teme ovog rada, ključnu ulogu pri etničkom razvoju i formiranju preduvjeta za nacionalni razvoj je igrala prethodno protumačena priroda osmanlijske države, koja se projicirala u Bosni i u Hercegovini i tijekom višestoljetne osmanlijske okupacije, ali i po njenom okončanju. Temeljito i opsežnom projiciranju prirode osmanlijske države u Bosni i u Hercegovini pomogao je izostanak snažnije organizacije i autoriteta vjerskih zajednica na prostorima Bosne i Hercegovine uoči osmanlijske okupacije, a time je do izražaja još više došla moć vjere koju je za sobom okupator donio:

„Kada iza 1463. s otomanskim osvajačima na scenu stupa islam, on se pokazuje kao »dinamična dobro propovijedana nova religija, s prednošću religije zemlje osvajača«. U društvu unutar kojeg zapravo postoji samo »nominalno« kršćanstvo prepuno pretkršćanskih vjerovanja i praksi, koje zapravo nije stiglo dublje interiorizirati bilo koju kršćansku denominaciju i koje zbog toga vjerojatno osjeća izvjesni pritisak nametanja, »nelagodu«, dvojbu, možda čak svojevrsni animozitet, nije teško zamisliti tek neznatni simbolički značaj i otpor zamjeni jedne institucionalne religije drugom, tim više ako je nova religija nudila određene beneficije.“¹³⁶

Uz plodno tlo za široki prihvata islama, biti osmanlijske države, ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine predstavljalo je plodno tlo i za miran prihvata suverenosti novopridošle, tamošnjem življu potpuno strane islamske države. Razlog tomu ležao je u kroničnom izostanku snažne centralne vlasti, koje je plod političke fragmentacije tog ozemlja uvjetovanog prirodom srednjovjekovnog bosanskog feudalizma. Stoga je među tamošnjim življem osjećaj nostalgije, kao i privrženosti za prethodnim političkim gospodarima u pravilu izostao, dok su oni nezadovoljni zbog dolaska islamskog okupatora uglavnom trajno napuštali svoju zemlju i bježali u katoličku Europu. Tako je osmanlijski okupator bio u poziciji da relativno jednostavno, bez otpora domaćeg življa i u kratkom

¹³⁴ Inalcik, H. *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300.-1600.*, str. 106.

¹³⁵ Velikonja M., *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Hercegovina*, str. 56.

¹³⁶ Šavija – Valha, N. „Religijski identitet i društvena struktura BiH“, str. 56.

roku stabilizira posjede na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine po njihovom zauzeću. Prihvat suverenosti islamske države među življem kojem je islam bio potpuno strana vjera bio je nezamisliv bez usklađivanja tog življa s prirodom islamske države, odnosno, bez njihove islamizacije. Porezna politika osmanlijskog okupatora predstavljala je ključni mamac islamizacije u Bosni i u Hercegovini, a tu privlačnost poreznih olakšica namijenjenih za muslimane tijekom 16. stoljeća, odnosno tijekom stoljeća najintenzivnije islamizacije ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine, vjerno je predočio Predrag Bejaković:

„Porezna i carinska politika koju je provodila turska vlast brzo se pokazala kao jedan od bitnih razloga za prelazak domaćeg kršćanskog stanovništva na islam. Kršćani koji su se islamizirali izjednačavali su se s muslimanskim stanovništvom, a njihove su se porezne obveze smanjile za polovicu. Tako carinska uredba iz Sarajeva 1530. godine svjedoči da su carine za kršćane bile šest puta veće nego li za muslimane. Ovakve poticajne mjere navele su velik broj kršćana na promjenu vjere.“¹³⁷

Kao mamac islamizacije je poslužio i povlašteni pravni status namijenjen muslimanima. Naime, iskazi kršćana protiv muslimana nisu bili pravovaljani niti su kršćani uopće mogli podizati tužbe protiv muslimana.¹³⁸ Trgovcima je islamizacija bila privlačna zbog pružanja veće zaštite i omogućavanja slobode kretanja¹³⁹, zarobljenicima iz prethodnih osmanlijskih vojnih pohoda zbog izlaska iz ropstva, dok su neki prihvaćali islam primarno zbog mogućnosti uspona u društvenoj hijerarhiji.¹⁴⁰ Pritom valja imati na umu da institucija *devširme* – danka u krvi¹⁴¹ među onodobnim življem na ozemlju

¹³⁷ Bejaković, P. „Porezi u islamskom svijetu i u Otomanskom Carstvu“, str. 38.

¹³⁸ Isto, str. 38.

¹³⁹ Velikonja M., *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Hercegovina*, str. 65.

¹⁴⁰ Šavija – Valha, N. „Religijski identitet i društvena struktura BiH“, str. 57.

¹⁴¹ *Devširme* (tur. *Devşirme*) je institucija sustavnog prikupljanja (oduzimanja) dječaka iz kršćanskih obitelji te njihova odvođenja u Istanbul, gdje su bili konvertirani na islam te obučavani za janjičare ili za državne službenike.

Određenje pojma prema: Velikonja M., *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Hercegovina*, str. 62.

Proceduru *devširme* vjerno opisuje Srećko Džaja: „(...) u određenim vremenskim razmacima, nekada od pet, nekada od tri godine, odnosno prema potrebi, skupljani su dječaci među kršćanskim podanicima i u skupinama od otprilike 100 do 150 odvođeni u Carigrad, gdje su nakon kratka odmora od dva do tri dana polagali vjersku ispovijest i bili obrezani. Tada bi započelo njihovo višegodišnje odgajanje za janjičare, odnosno onih ljepših i nadarenijih dječaka za dvorske službe u Carigradu i potom za više dvorske službe. Dob se unovačenih dječaka kretala između sedam i dvadeset godina. Njihove su tjelesne i duševne kvalitete, tj. ljepota, snaga i inteligencija, morale biti natprosječne. Prednost se davala seljačkim sinovima. Ne uzimajući u obzir razne zloporabe, čiji se razmjer zbog nepotpunosti izvora jedva može odrediti, bili su, po pravilu, isključeni, odnosno pošteđeni sljedeći dječaci: jedinci, siročad, oženjeni, sinovi seoskih predstojnika, čuvari krava i ovaca, čelavci, rijetko obrasli ili oni što su od rođenja ostali bez prepucija, zatim vješti nekom obrtu, sinovi kršćanskih privilegiranih slojeva, Vlaha, martologa, rudara, trgovaca i drugih.“

Citirani opis procedure prema: Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 62-63.

suvremene Bosne i Hercegovine uglavnom nije shvaćena kao privilegija.¹⁴² Zapravo, tek rijetki roditelji i dječaci pogođeni *devširmom* shvaćali su tu instituciju kao prigodu za uspon u društvenoj hijerarhiji, pa stoga su *devširmu* rijetko dragovoljno prihvaćali. Unatoč nesklonosti *devširmi* među roditeljima i dječacima u Bosni i u Hercegovini, upravo na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine je *devširma* najintenzivnije prakticirana u odnosu na ostala ozemlja Osmanlijskog Carstva. Džaja je opravdano konstatirao prisustvo uzajamnog djelovanja *devširme* i islamizacije, odnosno opravdano je označio *devširmu* kao sredstvo islamizacije ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine, iako vjerski motivi nisu igrali primarnu ulogu pri instituciji *devširme*. Naime, osim regrutiranja najboljih dječaka Bosne i Hercegovine za islam putem *devširme*, upravo ti koji su osobno prošli *devširmu* prisiljavali su svoje okruženje na konverziju na islam.¹⁴³ Naposljedku je i priroda gradova (dominacija islamskih ustanova, islamskih građevina te muslimanskog življa) razvijenih tijekom osmanlijske okupacije poticala urbano kršćansko stanovništvo kao diskriminiranu manjinu na islamizaciju.¹⁴⁴

S obzirom da je Osmanlijsko Carstvo primjenjivalo iste metode islamizacije i u drugim okupiranim posjedima na europskom kršćanskom tlu, a koji u pravilu nisu bili tako temeljito i zaokruženo islamizirani poput ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine, može se konstatirati da bi teško bilo zamislivo tako uspješno projiciranje islamske prirode osmanlijske države, okrunjene islamizacijom, na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine u okolnostima šireg prisustva učvršćenih predosmanlijskih vjerskih identiteta i osjećaja privrženosti predosmanlijskoj državi ili vladaru.

Zasnovana na islamskim načelima, osmanlijska država je kroz sustav *milleta* diferencirala i segregirala svoje podanike ne na temelju njihove etničke ili kasnije nacionalne pripadnosti¹⁴⁵, već na temelju njihove vjerske pripadnosti. Sukladno nauku islama, sustav *milleta* je pridonio održavanju autonomije neislamskih vjerskih zajednica, ali istodobno i privilegiranju muslimana. U Bosni i u Hercegovini kao zemljama

¹⁴² Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 63.

¹⁴³ Isto, str. 64.

¹⁴⁴ Malcolm, N. *Bosna: kratka povijest*, str. 146.

¹⁴⁵ Muhamed Hadžijahić je naveo podatak da je bugarski povjesničar Galebov uspio pronaći svega dva starija osmanlijska dokumenta u kojima se spominje narodno ime za Bugare. Ovaj podatak je indikativan jer bez obzira na vjerodostojnost navedene brojke, potkrepljuje općeprihvaćen stav u povijesnoj znanosti o osmanlijskom zanemarivanju etničke ili nacionalne odrednice. Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 69.

multikonfesionalnog karaktera je sustav *milleta* proživio cjelokupnu socijalnu dinamiku tijekom višestoljetne osmanlijske okupacije tih zemalja, ali i nakon njena okončanja:

„Fokusiranjem moći kroz institucije religije *millet* uspijeva premostiti klasne razlike unutar pojedinih grupa te se nametnuti kao obuhvatniji identitet; hijerarhiziran, klasne razlike zapravo projicira na odnose među religijskim grupama. »Tako su se socijalne suprotnosti: feudalac – kmet, manifestovale kao vjerske suprotnosti: musliman – hrišćanin; odnosno socijalne i vjerske suprotnosti u Bosni i Hercegovini su se podudarale.«¹⁴⁶

Valja napomenuti da većina bosanskih muslimana nije pripadala feudalnom sloju stanovništva¹⁴⁷, no unatoč klasnim razlikama, među bosanskim muslimanima može se konstatirati prisustvo kolektivne svijesti o privilegiranom društvenom statusu naspram kršćana, kao i prisustvo kolektivne svijesti da je takav društveni status zasnovan upravo na vjeri.¹⁴⁸ U takvim okolnostima je islam bio temeljni čimbenik formiranja etničkog identiteta bosanskih muslimana:

„Onoliko koliko ideološki i globalno ima nadetničku dimenziju, toliko u BiH za muslimane, dominantno slavenskog porijekla, u bliskom dodiru s kršćanskim denominacijama stanovništva također slavenskog porijekla postaje upravo ona lokalna *differentia specifica* koja im daje etničku dimenziju.¹⁴⁹

Nameće se pitanje je li etnički identitet bosanskih muslimana kao plod islamske prirode osmanlijske države bio prepreka formiranju njihovog nacionalnog identiteta, a na to pitanje će ovaj rad pokušati pružiti odgovor u nastavku ovog potpoglavlja, kao i u jednom od sljedećih poglavlja.

U okolnostima višestoljetne vlasti islamsko – teokratske države, identifikacija bosanskih muslimana bila je zasnovana upravo na njihovoj vjerskoj odrednici. Međusobno, ali i od strane zemljaka kršćana su bosanski muslimani nazivani turcima.¹⁵⁰ Bilježeni su u brojnim izvorima s malim početnim slovom t iz razloga što su odrednice „turčin“, „turkinja“, „turci“ u kontekstu njihove identifikacije bile vjerske prirode, a ne etničke ili nacionalne. Takva identifikacija bosanskih muslimana plod je balkanskih prilika gdje su svi pripadnici islamske vjere bili nazivani turcima bez obzira na etničko podrijetlo. Vrijedi navesti definiciju odrednice turčin prema srpskom lingvisti Vuku Karadžiću:

„U carstvu Turskome, ko god vjeruje sveca Muhameda, on se zove i jest turčin; a ko nije turčin, on je raja (tj. turski podajnik).“¹⁵¹

¹⁴⁶ Šavija – Valha, N. „Religijski identitet i društvena struktura BiH“, str. 59.

¹⁴⁷ Isto, str. 59.

¹⁴⁸ Velikonja M., *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Herzegovina*, str. 123-124.

¹⁴⁹ Šavija – Valha, N. „Religijski identitet i društvena struktura BiH“, str. 60.

¹⁵⁰ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 43.

¹⁵¹ Isto, str. 69.

Dakle, biti turčinom u Bosni i u Hercegovini tijekom višestoljetne osmanlijske okupacije je zapravo značilo biti pripadnikom islamske vjere. O svijesti bosanskih muslimana da ne čine etničko jedinstvo sa Turcima iz Anadolije svjedoči i činjenica da su za etničke Turke priredili naziv Turkuše ili Osmanlije. O samoidentifikaciji bosanskih muslimana naspram etničkih Turaka ili Osmanlijskog Carstva svjedoče i stihovi jedne neimenovane narodne pjesme koja je opjevala boj pod Peći između vojske pobunjenih bosanskih kapetana te sultanove vojske, a koji se zbio 1832. godine. U toj pjesmi se, kako primjećuje Hadžijahić, pomalo paradoksalno dodijelilo vojsci bosanskih kapetana kao branitelja *ancien régimea* naziv „turska“, to jest pravovjerna vojska, pored sultanove vojske kao branitelja reformističkog kursa koju se naziva „kaurskom“, to jest nevjerničkom vojskom:

„Koliko je polje pod Ipekom
Svega ga je turska vojska pritisnula
Pola turska, a pola kaurška.
Sve popeti bijeli čadorovi
Samo jedan od crvene svile.
Što je čador od crvene svile
To je čador Huse kapetana...“¹⁵²

S obzirom da je etnički identitet bosanskih muslimana formiran od strane gotovo svemoćne islamske države u Bosni i u Hercegovini, nameće se pitanje je li u takvim okolnostima izbljedilo sjećanje bosanskih muslimana na predosmanlijsko doba, na srednjovjekovnu bosansku državu i njene institucije. Odgovor na navedeno pitanje već je djelomično i pružen u prethodnom potpoglavlju, gdje je među neiseljenim žiteljima konstatiran izostanak osjećaja privrženosti pa tako i nostalgije za entitetima iz predosmanlijskog doba zbog toga što su i centralna kraljeva vlast, uvjetovana prirodom srednjovjekovnog bosanskog feudalizma, i organizacija Crkve bosanske bile isuviše slabe da bi zadobile autoritet i lojalnost. S druge strane, moć novopridošlog osmanlijskog okupatora kakvu ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine sve dotada gotovo nije zabilježilo te uspješna stabilizacija okupatora na osvojenim posjedima natjerali su tamošnje žitelje da se pomire s Osmanlijskim Carstvom, s njegovom prirodom islamske

¹⁵² Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 70.

države kao realnošću u vlastitoj zemlji. Uslijed takvih okolnosti nameće se i pitanje zašto bi bosanski muslimani, čiji etnički identitet, ali i privilegirani društveni status bi teško bili zamislivi bez osmanlijske okupacije, trebali uopće njegovati sjećanje na predosmanlijsko doba. Konačno, održavanju sjećanja bosanskih muslimana na srednjovjekovnu bosansku državu i Crkvu bosansku nije nikako mogla pridonijeti i činjenica prisustva izraženog demografskog diskontinuiteta muslimanskog elementa¹⁵³, uzrokovanog bolestima (epidemije kuge tijekom 18. stoljeća), ratnim stradanjima (masovna pogibelj bosanskih muslimana u Bečkome ratu i u ratovima 18. stoljeća)¹⁵⁴ te migracijama i iz smjera i u smjeru ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine.¹⁵⁵ Iako je teško i izbluže procijeniti broj pristiglih muslimanskih izbjeglica iz južnoslavenskih zemalja i Mađarske uslijed zbjegova uzrokovanih osmanlijskim vojnim porazima tijekom Bečkoga rata (1683. – 1699.)¹⁵⁶ ili uslijed zbjegova iz Srbije i Crne Gore tijekom 18. stoljeća i 19. stoljeća, očigledno je muslimanski element na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine najkasnije od početka 18. stoljeća u značajnoj mjeri bio zasnovan na muslimanima izbjeglima za vojno poraženim osmanlijskim okupatorom iz južnoslavenskih zemalja i Mađarske. Tako je na ozemlje suvremene Bosne i Hercegovine stigao veliki broj onih muslimana koji ni na koji način nisu bili vezani uz svoju novu postojbinu, iako je kod manjeg dijela novopridošlih muslimana izgledno tekla krv predaka podrijetlom iz nekadašnjeg srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva.¹⁵⁷

S priljevom potjeranih muslimana, a koji su vojnim porazima svoga zaštitnika – osmanlijskog okupatora na europskom kršćanskom tlu bili suočeni s prijetnjom gubitka vlastitog identiteta i društvenog statusa, prilijevale su se i njihove frustracije usmjerene prema kršćanima, koje su smatrali *dželatima* njihovog načina života i identiteta. Upravo su frustracije poslužile bosanskim muslimanima kao svojevrsno pogonsko gorivo u borbi za vlastiti fizički opstanak i očuvanje vlastitog identiteta:

„(...) bosanski su se Muslimani odlučno borili protiv “nevjernika“ i tek u krajnjoj opasnosti napuštali vrlo ugrožena područja. Oni u 17. i 18. stoljeću zapravo nisu ni mogli postupiti drukčije a da pritom ne izgube svoj identitet i pretrpe velike materijalne štete, budući da su u

¹⁵³ Juzbašić, Dž. „Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini“, str. 199.

¹⁵⁴ Sućeska, Avdo. „O nastanku čifluka u našim zemljama“. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. XVI(1965.), str. 43

¹⁵⁵ Juzbašić, Dž. „Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini“, str. 199.

¹⁵⁶ Džaja se poziva na neosmanlijske izvore, a prema kojima je 130 000 muslimana napustilo prostore Mađarske, Srijema, Slavonije, Hrvatske i Dalmacije. Pritom je Džaja konstatirao da je većina tih muslimanskih izbjeglica pronašlo utočište na ozemlju suvremene Bosne i Hercegovine. Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 80

¹⁵⁷ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 91-92

područjima osvojenim s kršćanske strane posjedi muslimanske aristokracije bili dijeljeni kršćanskim podanicima, a zaostali muslimani bili pokrštavani. (...) Takvi i slični postupci mogli su bosanske Muslimane samo još jače “razbjesniti“ i potaknuti ih na još odlučniju borbu za “vjeru, čast, život i domovinu“.¹⁵⁸

Izgledno je zbog snažnih priljeva potjeranih muslimana koji su zbog očuvanja vlastitog vjerskog identiteta i društvenog statusa napuštali svoje dotadašnje postojbine, ojačana predodžba bosanskih muslimana kao ortodoksnih i pobožnih vjernika.¹⁵⁹

Snažni priljevi potjeranih spahija, janjičara ili državnih službenika zajedno s očajničkom potrebom države za novim prihodima pridonijeli su intenziviranju čiflučenja¹⁶⁰, procesa koji je bosanskim muslimanima omogućio ekskluzivu ulaska u feudalni sloj:

„U prvim vijekovima turske vlasti ne možemo govoriti o domaćoj feudalnoj klasi kao takvoj, već možemo govoriti o domaćim ljudima – muslimanima u *osmanskoj spahijskoj klasi*, u vojničkom staležu (u kojem je bilo u početku više, a poslije samo izuzetno nešto hrišćana spahija). Prvo diferenciranje od osmanskog poretka je stvaranje drukčijih agrarnih odnosa. Začeci te diferencijacije se nalaze u zahtjevima za drukčiji položaj spahija i zaima u Bosni, što se pojavilo i što je ispunjeno krajem XVI i u prvoj polovini XVII vijeka, ali pravi proces počinje u XVIII vijeku. Tada se pojačanim čiflučenjem stvara domaća feudalna klasa...“¹⁶¹

Naime, procesom čiflučenja okoristili su se isključivo muslimani (spahije, janjičarski časnici), dok su mahom kršćanski seljaci bivali razvlaštenim i primoranim obrađivati zemlju pod mnogo nepovoljnijim uvjetima.¹⁶² Stoga će čiflučenje do 19. stoljeća učvrstiti društvenu polarizaciju utemeljenoj na vjerskoj odrednici. Zapravo, u 19. stoljeću su svi krupni zemljoposjednici bili muslimani, dok su veliku većinu „seljaka bezemljaša“ činili kršćani.¹⁶³ Dakle, u feudalnim odnosima su bosanski muslimani bili privilegirani naspram kršćana, jer osim što su krupni zemljoposjednici bili isključivo bosanski muslimani, muslimanski seljaci su u pravilu uspjeli izbjeći degradiranje na status kmetova.¹⁶⁴ Ovakve feudalne odnose potvrdio je i Anton Feifalik, koji je, kao što je navedeno u jednom od ranijih poglavlja, procijenio da je broj muslimanskih kmetova u Bosni i Hercegovini neposredno nakon austrougarske okupacije bio zanemariv, dok je udio muslimana među

¹⁵⁸ Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 97-98

¹⁵⁹ Malcolm, N. *Bosna: kratka povijest*, str. 203-205.

¹⁶⁰ „Čiflučenje je proces prelaska rajinske zemlje u posjed neproizvođačke klase.“ Određenje pojma citirano prema: Sućeska, A. „O nastanku čifluka u našim zemljama“, str. 43

¹⁶¹ Đurđev, Branislav. „Neke napomene o islamizaciji i Bošnjastvu u istoriji Bosne i Hercegovine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 40(1991.), str. 30

¹⁶² Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 92.

¹⁶³ Malcolm, N. *Bosna: kratka povijest*, str. 185.

¹⁶⁴ Džaja, S. M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, str. 97-98

slobodnim seljacima iznosio barem 95 %.¹⁶⁵ U okolnostima opadanja autoriteta i moći središnje osmanlijske vlasti tijekom 19. stoljeća je zaokruživanje društvene polarizacije, utemeljene na vjerskoj odrednici, kulminiralo osiljavanjem muslimanskih zemljoposjednika na kršćanske kmetove. Kao stvarni nositelji društvene moći u odsustvu autoriteta i moći središnje osmanlijske vlasti, muslimanski zemljoposjednici u Bosni i u Hercegovini su se našli u prigodi da neometano pojačavaju eksploataciju kršćanskih kmetova.¹⁶⁶

Tijekom 19. stoljeća su zabilježeni višestruki više ili manje uspješni pokušaji reformiranja i modernizacije zaostale i propadajuće islamske države, no istodobno su se bosanski muslimani afirmirali kao izrazito reakcionarno usmjerena zajednica. Reakcionarnost bosanskih muslimana tijekom 19. stoljeća bila je zasnovana na njihovoj naravi *serhatlija* i branitelja „bastiona islama“, koja je još više bila izražena priljevima onih muslimana koji su zbog očuvanja vlastitog identiteta bili primorani napustiti svoje nekadašnje postojbine. Bosanski muslimani su u zemljacima kršćanskih vjera vidjeli agenturu europskih kršćanskih država, spremnu namijeniti im sudbinu koju su već proživjeli u drugim južnoslavenskim zemljama i Mađarskoj. Noel Malcolm je naveo pojedine čimbenike koji su jačali dojam bosanskih muslimana o zemljacima kršćanskih vjera kao zlonamjernoj agenturi europskih kršćanskih država:

„Uspon Srbije, kao dobro naoružane i kvaziautonomne kršćanske države, iz koje bijahu grubo protjerani svi muslimani koji nisu bili masakrirani, pojačao je strah u hodža. A sve veći ugled koji je uživala kršćanska trgovačka zajednica u Sarajevu i koju su na početku 19. stoljeća počeli štiti konzularni službenici Francuske, Austrije i Pruske, povećao je te sumnje i zavist običnih muslimanskih građana.“¹⁶⁷

Zasigurno je i to nepovjerenje bosanskih muslimana prema zemljacima kršćanima dalo dodatan volumen brutalnoj eksploataciji nad kršćanskim kmetovima.

U svome islamskom fanatizmu, bosanski muslimani su sa nepovjerenjem gledali i ka reformistički nastrojenom Istanbulu. Pritom valja imati na umu da bosanski muslimani nisu odbacivali državnu ideju Osmanlijskog Carstva, kako to pokušava predstaviti muslimansko – bošnjačka historiografija, već su privrženi osmanlijskom *ancien régimeu* pružali otpor izvana potaknutim nastojanjima središnje osmanlijske vlasti za reformama, a koje bi pridonijele i poboljšanju položaja kršćana na štetu muslimanskih zemljoposjedničkih silnika.¹⁶⁸ Muslimansko – bošnjačka historiografija i javnost ustanak

¹⁶⁵ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 15-16.

¹⁶⁶ Redžić, Enver. *Prilozi o nacionalnom pitanju*. Sarajevo: Svjetlost, 1963., str. 66

¹⁶⁷ Malcolm, N. *Bosna: kratka povijest*, str. 205.

¹⁶⁸ Donia R., Fine J., *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, str. 57.

bosanskih kapetana predvođenih Huseinom – kapetanom Gradašćevićem iz 1831. godine pokušavaju sve do danas predstaviti kao nacionalni pokret bosanskih muslimana, kao izraz buđenja „bosanske“ nacionalne svijesti i kao izraz težnje za obnovom „bosanske“ državnosti. Ideja ustanika o autonomnoj Bosni u okvirima Osmanlijskog Carstva zapravo je isključivo sredstvo koje je trebalo poslužiti ostvarenju stvarnog cilja ustanka, a to jesu očuvanje starih privilegija muslimanskih zemljoposjednika i feudalnog društvenog uređenja. Stoga se ustanak bosanskih kapetana nikako ne može ukomponirati u širi kontekst uspona nacionalizama na europskom tlu tijekom 19. stoljeća, već se ovaj ustanak mora definirati kao izraz reakcionarnosti.¹⁶⁹ Zapravo je ustanak bosanskih kapetana potvrdio odsustvo bilo kakve neosmanlijske državne ideje među bosanskim muslimanima što najbolje predočava prethodno obrađena narodna pjesma bosanskih muslimana o boju pod Peći, a koja legitimira upravo vojsku bosanskih kapetana nasuprot sultanovoj vojsci kao vojsku autentičnog Osmanlijskog Carstva.

Naposljetku se može konstatirati da bosanski muslimani kao agrarna i antimodernizacijska zajednica, koja je svoju legitimaciju sasvim opravdano nalazila u vjeri, odnosno u islamskoj anacionalnoj državi – „majci“ koja je porodila njihov individualitet naspram zemljaka kršćana i kojoj i duguju privilegirani status, nisu bili ni u mogućnosti da budu zainteresirani za bilo koju državnu ideju osim one islamske anacionalne osmanlijske državne ideje, pa sukladno tomu ni za nacionalizme tijekom posljednjeg stoljeća višestoljetne osmanlijske vlasti:

„Čitav problem u stvaranju suvremene bošnjačke nacije i jest nastao zbog toga što su srednjovjekovni žitelji Bosne, koji su (prisilno ili dragovoljno) prihvatili islam, svoju legitimaciju vidjeli u religiji, u islamu, odnosno u Otomanskom Carstvu, koje je također svoju legitimaciju nalazilo u islamu, a ne u pravoslavlju, židovstvu ili pak u katoličanstvu. Ondašnji muslimani, kao religijskom pripadnošću povlašteni dio srednjovjekovnoga osmanskog društva, nisu smatrali potrebnim dati legitimaciju srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu kao svojoj nacionalnoj državi.“¹⁷⁰

¹⁶⁹ Kapo, Mithad. *Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012., str. 103.

¹⁷⁰ Markešić, Ivan. „Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine)“, *Društvena istraživanja* 19, br. 3(2010.), str. 539.

5. Bosanski muslimani u austrougarskom razdoblju: nacija ili vjerska zajednica?

Za bosanske muslimane je protjerivanje njihove „majke“ iz „njihova doma“, te nastanjivanje *kaurskog* gospodara, nasljednika njihovih *dželata*, predstavljalo ne samo gubitak vlastita oslonca, nego i okončanje njihove višestoljetne ugodne kolotečine. Kao što su svojedobno pružali otpor vlastitoj „majci“ pri pokušajima reformacije, u čemu su bosanski muslimani vidjeli nastojanje vlastite „majke“ da sebe te svoje kćeri i sinove promjeni iz korijena, te shodno tomu vidjeli i ugrozu vlastite ugodne kolotečine, sada su pružili otpor i nastanjivanju u njihov dom nasljednika njihovih *dželata*, te kao i nekoć, bili u krvi poraženi.¹⁷¹ Pritom valja imati na umu od turske „majke“ izgrađeni gotovo unificiran svjetonazor među bosanskim muslimanima, neovisno je li riječ o krupnom zemljoposjedniku koji se pribojavao za vlastite privilegije dolaskom austrougarskog okupatora, o pripadniku Islamske vjerske zajednice vjernom svom kalifu ili pak masama nižih slojeva. Tomu je bio svjedok i komandant austrougarskih okupacijskih trupa u Bosni i Hercegovini, general Josip Filipović:

„Muslimansko stanovništvo, u suprotnosti sa mojim ranijim pogledima, zaista je divlja i poživotinjena gomila koja se može dovesti do ljudske svijesti potpunim razoružanjem i postupnim približavanjem administraciji koja je uređena na strogim zakonima. (...) pripadnici muslimanskih nižih narodnih slojeva, uglavnom fanatizovani njihovim sveštenstvom, jesu pravi petroleri u punom smislu te riječi...“¹⁷²

Unatoč porazu, novi *kaurski* gospodar je zbog straha od uspona njemu neprijateljskih nacionalizama u Bosni i Hercegovini¹⁷³ ponudio bosanskim muslimanima

¹⁷¹ Više o otporu bosanskih muslimana prema austrougarskoj vojnoj okupaciji 1878. godine vidi u: Tepić, Ibrahim. „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine“ u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. ur. M. Imamović. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998., str. 209-218.

¹⁷² Kapidžić, Hamdija. *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958., str. 15.

¹⁷³ Dunavska Monarhija pažljivo je promatrala i političke procese Južnih Slavena na svojoj teritoriji, ali i uspon južnoslavenskih nacionalnih tvorevina na Balkanu, te je konstatala ugrozu i za vlastite interese na Balkanu, ali i za stabilnost na vlastitoj teritoriji ukoliko ne bi uspostavili nadzor primarno nad procesima u zapadnim predjelima Balkana. Ta se bojazan iščitava iz jednog memoara ministarstva vanjskih poslova godine 1862., a u kojem je apostrofirano sljedeće: „(...) mora svom snagom nastojati spriječiti svaki razvitak jednog od Austrije nezavisnog kulturnog i državnog života u južnom dunavskom području. Takav bi nam bio opasan već i stoga što bi naši narodi, koji teže za nacionalnim razvitkom neprekidno tamo gravitirali.“ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 20. Valja imati na umu i širi geopolitički karakter pri tumačenju primarno antisrpske politike Dunavske Monarhije. Svjesna nemoći „bolesnika na Bosporu“, a time i sve šireg manevarskog prostora među južnim Slavenima izrazito ugledne Rusije, Monarhija je s protokom vremena sve intenzivnije razmatrala mogućnost i vojnog angažmana u osmanlijskim teritorijama na Balkanu. Poništenje rezultata od Rusije diktiranog Sanstefanskog mira na Berlinskom kongresu predstavljalo je ključan i uspješan primjer austrougarske politike *containmenta* Rusije na Balkanu, a taj uspjeh se očitao i kroz „komadanje“ velike sanstefanske Bugarske kao produkta ruskih geopolitičkih interesa, ali i kroz promjenu sanstefanskog statusa Bosne i Hercegovine. Time je stavljeno

kao poraženoj strani da prijeđu na stranu pobjednika, odnosno da očuvaju društveno privilegirani status kakvog im je porodila njihova turska „majka“, pritom poštujući njihov islamski identitet. Grupa oportunističkih muslimanskih zemljoposjednika i Islamskom zajednicom, svjesna da je osmanlijsko prisustvo u Bosni i Hercegovini isključivo prošlost, zarad straha od gubitka dotadašnjih privilegija, ili zarad težnje za stjecanjem novih pozicija i privilegija je od početka izrazila volju za suradnjom s austrougarskom okupacijskom upravom.¹⁷⁴ Ipak, riječ je o oportunističkoj manjini bosanskih muslimana, dok rezignirana većina nije imala povjerenja u *kaurskog* gospodara. Edhem Mulabdić, jedan od istaknutijih kulturno – prosvjetnih djelatnika među bosanskim muslimanima tijekom austrougarskog razdoblja, ali i nakon Prvog svjetskog rata, opisao je ranjeni duh bosanskih muslimana nakon protjerivanja njihove „majke“ iz njihova doma:

„Ta potištenost prelazaše po malo i k nama, a u nama se ona i pojačavaše, jer nama se dolaskom Austrije u našu domovinu presiječe svaka veza i sa Hamidovom Turskom, i naše negdašnje gospodstvo i junaštvo sve više prekrivaše gusta magla zaborava. Našu potištenost pojačavaše i nekoliko bezuspješnih pokušaja otpora austrijskoj upravi u našoj domovini. Iza oružane borbe prilikom ulaska austrijske vojske u B. i H. u prvoj deceniji našega novog života neki mjestimični pokreti naše borbe za obranu naših prava i svetinja i vakufskih dobara ostadoše bezuspješni. To sve stvaraše nezadovoljstvo i potištenost, i posljedica toga bijaše sporadičan pokret za seobu u Tursku. Turska nas ostavila, Austrija pobijedila naš oružani otpor a suzbijaše i prve pokrete opravdana otpora na polju vjersko-prosvjetnom, i mi se osjećasmo osamljeni i kao drvo osječeno.“¹⁷⁵

Među rezigniranim bosanskim muslimanima koji se nisu mirili sa životom pod *kaurskim* gospodarom, koji su se ponovno htjeli povezati sa svojom „majkom“, bilo je i onih koji su naumili ostvariti svoje težnje, ali ne u Bosni i Hercegovini, već u Turskoj.¹⁷⁶ Unatoč tomu što je *kaurski* gospodar nudio bosanskim muslimanima gotovo

i do znanja Srbima da će Dunavska Monarhija biti nezaobilazan čimbenik pri uređenju svih važnijih budućih procesa u zapadnim predjelima Balkana. Više o geopolitičkom kontekstu na Balkanu tijekom 19. stoljeća vidi: Isto, str. 18-38.

¹⁷⁴ U kontekstu oportunitizma manjeg dijela elite bosanskih muslimana valja protumačiti i adresu potpisanu od strane 58 bosanskih muslimana u studenom 1878. godine, a u kojoj se, obraćajući se caru, lojalno odbacila osmanlijska vlast, priznala habsburško – lotarinška kruna, zatražilo pomilovanje, ali i izrazila spremnost na služenje u regularnoj vojsci te na nezavisnost Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u odnosu na *šejh ul islama* u Istanbulu. Među potpisnicima adrese je na prvom mjestu bio sarajevski gradonačelnik Mustaj – beg Fadilpašić, zatim zemljoposjednik Mehmed – beg Kapetanović te sarajevski muftija Mustafa Hilmi – ef. Omerović. Hamdija Kapidžić je obratio pozornost i na socijalni sastav potpisnika te adrese, te je naveo da se među 58 potpisnika nalazilo 22 posjednika, 15 pripadnika Islamske zajednice te 13 trgovaca. Također je primijetio da su svi potpisnici bili iz Sarajeva. Kapidžić, H. *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 76-77.

¹⁷⁵ Vervaet, Stijn. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2013., str. 193-194.

¹⁷⁶ Mrduljaš, Saša. „Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj“. *Mostariensia* 22, br.2(2018.), str. 151.

sve što su imali i u osmanlijsko doba, *hidžra*¹⁷⁷ bosanskih muslimana bila je masovna, ali istodobno i stihijaska. O stihijaskom karakteru *hidžre* bosanskih muslimana prema Turskoj i drugim zemljama pod vlašću Osmanlijskog Carstva vjerno svjedoči i praksa prodaje vlastite imovine u bescjenje, a što pak vjerno svjedoči o njihovoj usidrenosti uz svoju „majku”.¹⁷⁸ *Hidžra* bosanskih muslimana imala je primarno političku i vjersku, a u nekim slučajevima i ekonomsku motivaciju¹⁷⁹. Iako službena austrougarska izvješća navode brojku od 61 141 iseljenih duša bosanskih muslimana do 1918. godine¹⁸⁰, valja imati na umu da registracije iseljenih duša nisu ni vođene do 1883. godine, niti su obuhvaćale brojna ilegalna iseljavanja.¹⁸¹ Procjenjene brojke iseljenih duša bosanskih muslimana prema Turskoj za austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovino kreću se do 150 000.¹⁸²

¹⁷⁷ Termin preuzet od Osmana Lavića. Lavić, Osman. „Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro – ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića“. *Anali Gazi Husrev – begove biblioteke* 10, br. 17-18(1996.), str. 123.

¹⁷⁸ Mina Kujović je objasnila kako su pojedinci profitirali na *hidžri* bosanskih muslimana: „Uvijek je bilo onih koji su nastojali da zarade na tuđoj nevolji. Oni koji su bili spremni da kupe nečije imanja u bescjenje plaćali su ljude koji su bili „pravi agitatori” i nagovarali ljude da sele. Pričali su o nevoljama muslimana pod „kaurskom” upravom, o ljepotama Turske i o tome šta će sve dobiti kad tamo odu. Bilo je i onih koji su odgovarali ljude da ne sele, a među njima se naročito isticao tuzlanski muftija i prvi reisu – ul - ulema Mehmed Teufik Azapagić.“ Kujović, Mina. „O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave“. *Gračanički glasnik*, br. 22(2006.), str. 72.

¹⁷⁹ Zemaljska vlada je kao razlog masovnog iseljavanja bosanskih muslimana prema Turskoj navela i njihovo ekonomsko propadanje izazvano „prijelazom sa naturalne na novčanu privredu“. Za iseljavanje bosanskih muslimana prema Turskoj okrivila je i razne agitatorske akcije te pisma već otprije iseljenih, a u kojima se motiviralo na iseljavanje informacijama o podjeli 4 do 5 dunuma zemlje i par volova u Osmanlijskom Carstvu. Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006., str. 148-149.

¹⁸⁰ Pelesić, Muhidin. „Iseljavanje Bošnjaka iz društva – matice u društvo – utočišta“. *Historijska traganja*, br. 17(2018.), str. 159.

¹⁸¹ Mrduljaš, S. „Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj“, str. 153.

¹⁸² Kujović, M. „O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave“, str. 71-72.

Saša Mrduljaš je iznio izračun kojim se dolazi do brojki koje se kreću oko 150 000 iseljenih bosanskih muslimana za Tursku, no potkrijepio je argumentima svoj stav da je brojka iseljenih u stvarnosti manja: „Prema popisu iz 1879. pravoslavnih je u BiH bilo 496.375. Pretpostavit ćemo da su svi odreda bili Srbi s obzirom na to da tada provedeni popis, kao što je rečeno, nije uključivao pitanje o materinskome jeziku. Prema popisu iz 1921. Srba je u BiH bilo nešto manje od broja pravoslavnih (...), odnosno oko 817.224. Njihov ukupni broj narastao je između 1879. i 1921. za 320.849 ili 64,64 %. Ovdje ćemo uvjetno prihvatiti da je u istome razdoblju, s obzirom na slične životne uvjete svih triju naroda u BiH, i broj Bošnjaka približno trebao porasti za tih 64,64 %. Prema popisu iz 1879. muslimana, pretpostavit ćemo sve odreda Bošnjaka, bilo je 448.749. Prema popisu iz 1921. broj Bošnjaka bio je nešto manji od ukupnoga broja muslimana u BiH te je iznosio nekih 587.316. Da je njihov broj između 1879. i 1921. narastao za 64,64 %, bilo bi ih oko 738.820 ili 151.504 više od broja utvrđenoga popisom iz 1921. godine. Za iznos od 151.504 ne bi se moglo reći da bi predstavljao broj Bošnjaka i njihovih potomaka koji su zbog seoba iz BiH tada živjeli u Turskoj, i to iz više razloga. Prvo, prirodni prirast Bošnjaka tijekom austrougarske vlasti bio je niži od srpskoga. Drugo, jedan manji dio iseljenika nije otišao u Tursku, već u Sandžak, Kosovo, Makedoniju, Albaniju pa čak i na Bliski istok. Ipak, najvažnije je što je iznos od 151.504 dobiven iz uvida u porast srpske zajednice u BiH koja je u promatranome razdoblju obitavala u svome povijesnom, do Prvoga svjetskog rata ustaljenom i sve više osuvremenjivanom društvenom ambijentu. Sve je to pogodovalo njezinu brojčanom rastu. S druge strane, iseljeni Bošnjaci nalazili su se u drugačijim,

Bosna i Hercegovina tijekom austrougarskog razdoblja nije napravila značajan korak ka transformaciji iz agrarnog u industrijsko društvo¹⁸³, a o čemu svjedoči i broj od tek 80 000 do 100 000 zaposlenih najamnih radnika uoči Prvog svjetskog rata, među kojima je tek polovina činila kategoriju stalnih industrijskih, rudarsko – metalurških i zanatskih radnika.¹⁸⁴ U ozračju opće zaostalosti i neprosvijećenosti su najgore prošli bosanski muslimani, čiji je udio među najamnim radnicima iznosio tek 22,6 %, bio znatno manji u odnosu i na katolike i na pravoslavce te se mahom zasnivao ne na industrijskim radnicima već na tradicionalnim gradskim zanatlijama i trgovcima.¹⁸⁵ Zadržavši gotovo isključivo agrarni i zanatlijsko – trgovački karakter¹⁸⁶, bosanski muslimani nisu bili u mogućnosti transformirati se iz agrarnog društva u industrijsko društvo, pa shodno Gellnerovu nauku, nisu mogli „proizvoditi“ ni nacionalizam.¹⁸⁷

Otpor muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini prema svjetovnom obrazovanju koji se očitavao kroz odbijanje da svoju djecu šalju u javne škole te kroz odbacivanje svjetovnog programa i u reformiranim vjerskim školama (*mekteb – i iptidai*) osnivanim i potpomaganim od strane države, svjedoči o njihovom svojevremenom odbacivanju *kaurske* modernizacije.¹⁸⁸ Odbacivanje svjetovnog modernog obrazovanja među bosanskim muslimanima je sa žaljenjem konstatirao i Mehmed – beg Kapetanović:

nepovoljnijim prilikama, takvima gdje se tek trebalo izboriti za odgovarajuće životne uvjete. Štoviše, nerijetko je među iseljenicima, posebice među djecom vladao visok stupanj smrtnosti. Drugim riječima, tadašnji broj Bošnjaka u Turskoj trebao bi biti manji od 151.504, s tim da je vrlo teško utvrditi za koliko manji, tj. koliki je uistinu bio.“ Mrduljaš, S. „Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj“, str. 156-157.

¹⁸³ „(...) austrougarski i uopšte strani kapitalistički krugovi bili su dugo vremena po okupaciji krajnje uzdržani u pogledu investicionih ulaganja. Uzrok tome bio je kako nepostojanje odgovarajuće infrastrukture – željezničke i cestovne mreže, neophodne za razvoj kapitalističke privrede, tako i specifičan međunarodnopravni status zemlje, koja je još uvijek bila pod suverenitetom turskog sultana. Osim toga, u Austro Ugarskoj se osamdesetih godina XIX vijeka općenito osjećala akutna nestašica kapitala koji bi bio spreman da se upusti u iole rizičnije poslovne poduhvate. Potrebno je imati u vidu da je izvoz industrijske robe i uvoz sirovina prvenstveno iz agrarnih zemalja na Balkanu ostao za cijelo vrijeme i u imperijalističkoj epohi glavna osobina kapitalizma u Austro-Ugarskoj, koji nije imao dovoljno privredne snage za ekspanziju i eksport kapitala.“ Juzbašić, Dževad. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: ANU BiH, 2002., str. 143.

¹⁸⁴ Druga polovina najamnih radnika činila je kategoriju koju su Iljas Hadžibegović i Mustafa Imamović imenovali kao „poluradnik – poluseljak“. „Ona predstavlja karakterističnu pojavu u Bosni i Hercegovini, jer znatan dio viška agrarnog stanovništva ne nalazi trajno zaposlenje ni u poljoprivredi, ni u drugim privrednim granama. Tom je doprinosilo i zadržavanje ostatka feudalnih odnosa u agraru, koji su kočili socijalnu mobilnost u zemlji i ispoljavanje svih prednosti slobodnog rada.“ Hadžibegović, Iljas i Mustafa Imamović. „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine“ u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. ur. M. Imamović. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998., str. 228.

¹⁸⁵ Isto, str. 228.

¹⁸⁶ Isto, str. 226-228.

¹⁸⁷ Kapo, M. *Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosne i Hercegovine*, str. 107.

¹⁸⁸ Isto, str. 112-113.

„Zar nije i sramota i grjehota vidjeti, što se u mostarskoj trgovačkoj školi nalazi samo dvoje ili troje naše muhamedovske djece, a drugih vjeroispovijesti djecom krči škola. To se nikad oprostiti ne da; bar tamo se u glavnom uči uz opće nauke samo trgovina, kako će dijete znati trgovati i trgovački red voditi, kao i ostale zanate primiti.“¹⁸⁹

U odbojnosti bosanskih muslimana prema svemu što je od *kaura* krije se i njihovo odbijanje modernizacije u prvim godinama nakon protjerivanja njihove „majke“ iz „njihova doma“.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Kapetanović Ljubušak, Mehmed – beg. *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Spindler et Löschner, 1893., str. 15-16.

¹⁹⁰ Kapo, M. *Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosne i Hercegovine*, str. 113.

5.1. Bosanski muslimani i Kállayeva Bošnjaštvo

5.1.1. Kállayeva nacionalna ideja Bošnjaštva: korijeni, narav i određenje ideje

Benjamin Kállay je kao „neokrunjeni kralj“¹⁹¹ Bosne i Hercegovine pokušao kreirati rješenje tamošnjih otvorenih nacionalnih pitanja, a koje bi bilo usklađeno s austrougarskim interesima. S obzirom na uvjerenje svog poslodavca, ali istodobno i vlastito uvjerenje da su jamac stabilnosti Bosne i Hercegovine unutar austrougarskog državnog okvira zapravo reakcionarno nastrojeni bosanski muslimani, Kállay je politikom privilegiranja bosanskih muslimana u duhu „stoljeća nacija“ nastojao poroditi lojalnost bosanskih muslimana prema austrougarskoj državnoj ideji. Pritom je lojalnost bosanskih

¹⁹¹ Autor ovog rada je termin „neokrunjeni kralj“ preuzeo od Andrije Radenića, prevoditelja Kállayeva beogradskog dnevnika. *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868 – 1875; Obrada i komentar Dr Andrija Radenić*. Beograd – Novi Sad: Istorijski institut – Institut za istoriju Vojvodine, 1976., str. 11.

Godine 1879. je austrougarskom zajedničkom ministarstvu financija, kao jednom od triju zajedničkih ministarstava Monarhije (ministarstvo vanjskih poslova i ministarstvo rata), dodijeljena vrhovna upravna vlast nad Bosnom i Hercegovinom, koja kao *corpus separatum* nije bila pod isključivom nadležnošću niti jedne vlade dviju polovina Monarhije, no pritom je osiguran utjecaj i obiju vlada, ali i samog cara na legislativu Bosne i Hercegovine. Permanentno prisutni različiti i sukobljeni interesi višestrukih upravnih čimbenika nad Bosnom i Hercegovinom, prvenstveno vlada dviju polovina Monarhija, pružili su mogućnost vrhovnoj vlasti nad Bosnom i Hercegovinom, to jest zajedničkom ministarstvu financija, za izbjegavanje jačanja utjecaja drugih upravnih čimbenika, a potom, i za postupno slabljenje njihovog postojećeg utjecaja u toj zemlji. Samofinanciranje okupacijske uprave predstavljalo je još jednu veliku mogućnost zajedničkom ministarstvu financija za stjecanjem samostalnije uprave nad tom zemljom. Naime, Zakon o upravi Bosne i Hercegovine iz 1880. godine je predviđao samofinanciranje okupacijske uprave, a ukoliko se ne bi mogli podmiriti troškovi i potrebe okupacijske uprave iz prihoda Bosne i Hercegovine, onda bi te izvanredne izdatke za okupacijsku upravu sporazumno određivale vlade dviju polovina Monarhije. Stoga je zajedničko ministarstvo financija ustrajalo na pronalaženju modela koji bi osigurao samofinanciranje okupacijske uprave te tako okupacijsku upravu učinili financijski nezavisnom u odnosu na vlade dviju polovina Monarhije. I sam Benjamin Kállay je svojim idejama doprinio proširenju autonomije zajedničkog ministarstva financija u bosanskohercegovačkoj upravi. Uvjerenja da okupacijska uprava mora djelovati kao da je Bosna i Hercegovina već anektirana Monarhiji, Kállay je zagovarao odvajanje civilne od vojne vlasti s ciljem preobražaja dotada uprave izraženog vojnog karaktera u upravu izraženog civilnog karaktera. Godine 1882., to jest već po Kállayevu dolasku na čelo okupacijske uprave, carevom sankcijom Kállayeva prijedloga Naredbe o nadležnosti civilnog adlatusa je okupacijska uprava nad Bosnom i Hercegovinom i *de iure* poprimila civilni karakter. Tom naredbom je u sklopu Zemaljske vlade uspostavljena dužnost civilnog adlatusa koja je bila zadužena za sve poslove civilne uprave, a unatoč tomu što je šefom kabineta vlade po naslovu bio zemaljski poglavar, u stvarnosti je poslovima vlade rukovodio civilni adlatus, a koji je bio izravno podređen zajedničkom ministru financija. Kao zajednički ministar financija, Benjamin Kállay je zadobio vrlo široku autonomiju pri vođenju okupacijske uprave.

Više o ustavnopravnoj poziciji zajedničkog ministra financija vidi u: Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 40-44. Usp. i Hadžibegović, I. i M. Imamović. „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine“, str. 232-238.; Balta, Ivan. „Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja Ustava 1910. godine“ u: *Zbornik radova naučnog skupa: Ustavno – pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.) (Tuzla, 17-19. XII. 2010.)*. ur. E. Mutapčić. Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, 2010., str. 34-35.; Kozar, Adem. „Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom“ u: *Zbornik radova naučnog skupa: Ustavno – pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.) (Tuzla, 17-19. XII. 2010.)*. ur. E. Mutapčić. Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, 2010., str. 17-19.

muslimana prema austrougarskoj državnoj ideji bila nezamisliva bez prethodnog trganja veza bosanskih muslimana sa njihovom „majkom“ – Osmanlijskim Carstvom, ali i bez izolacije bosanskih muslimana od onih nacionalizama (hrvatski i srpski) koji su ugrožavali austrougarski teritorijalni integritet, kao i dualističko državno ustrojstvo.

Unatoč tomu što su anacionalne prilike u Bosni i Hercegovini tijekom posljednjih desetljeća tamošnje osmanlijske vlasti u potpunosti odgovarale austrougarskim interesima, Kállay nije imao mogućnosti preslikati osmanlijsku anacionalnu politiku prema žiteljima Bosne i Hercegovine ne samo zbog drugačije, to jest europske prirode austrougarske države, koja je tada bila duboko zahvaćena usponima brojnih nacionalizama, već primarno zbog činjenice da se dolazak austrougarske okupacijske uprave u Bosnu i Hercegovinu vremenski preklapio sa usponom tamošnjeg hrvatskog i pogotovo srpskog nacionalizma, a koji su svako na svoju stranu težili privlačenju bosanskih muslimana. Ipak, Kállay je kao vrhovni predstavnik *kaurske* države u Bosni i Hercegovini bio primoran s velikom obazrivošću njegovati odnose između *kaurske* države i prema njoj nepovjerljivih bosanskih muslimana. Stoga Kállay nije po stupanju na čelo okupacijske uprave inaugurirao vlastitu novokomponiranu nacionalnu ideju Bošnjaštva primarno namijenjenu anacionalnim bosanskim muslimanima uronjenim u osmanlijsku baštinu i sklonim iseljavanju k svojoj „majci“, već je pripremao plodno tlo za njenu bezbolnu inauguraciju među bosanskim muslimanima.

Valja primijetiti da se Kállayev režim tijekom pretposljednog desetljeća 19. stoljeća odbio izravno izjašnjavati o nacionalnoj ideji Bošnjaštva, no istodobno je Mehmed – beg Kapetanović igrao ulogu režimskog „trbuhozborca“ nacionalne ideje Bošnjaštva.¹⁹² Unatoč tomu što je Mehmed – beg Kapetanović izravno izražavao nacionalnu ideju Bošnjaštva i prije samog Kállaya, ipak treba Kállaya shvaćati kao idejnog tvorca nacionalne ideje Bošnjaštva iz razloga što je Kállayev režim idejno začeo te sustavno provodio politiku neproklamiranog Bošnjaštva, a koja je sveobuhvatnim afirmiranjem povijesnog individualiteta žvlja Bosne i Hercegovine definirala narav Kállayeve bošnjačke nacije te, između ostalog, diktirala režimskim „trbuhozborcima“ modele promidžbe bošnjačke nacije unatoč izostanku proglašenja bošnjačke nacije od strane samog režima. Zapravo se može pouzdano pretpostaviti da bi nacionalna ideja Bošnjaštva teško zaživjela u bilo čijoj misli osim Kapetanovićevoj bez svesrdnog

¹⁹² Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 186.

sponzorstva, pa i mentorstva Kállayeva režima nad tom nacionalnom idejom. Ova pretpostavka je utemeljena činjenicom da je Kapetanović tijekom pretposljednog desetljeća 19. stoljeća izražavao nacionalnu ideju Bošnjaštva implicitno putem književnosti¹⁹³ ili eksplicitno putem polemičkih rasprava¹⁹⁴, u okolnostima samih začetaka čitalačke publike među zaostalim i opće nepismenim bosanskim muslimanima.¹⁹⁵

Novokomponirana bošnjačka nacija prema Kraljačiću, vrsnom poznavatelju Kállayeva „neokrunjena kraljevanja“, podrazumijeva nacionalnu zajednicu tri dominantne vjere u Bosni i Hercegovini, a koje je međusobno ujedinila zajednička prošlost u okviru tobožnjeg posebnog razvoja Bosne i Hercegovine naspram hrvatskih i srpskih zemalja te njenih žitelja.¹⁹⁶ Nije bila predviđena ravnopravnost triju dominantnih vjerskih zajednica unutar okvira novokomponirane bošnjačke nacije, već su bosanski muslimani kao tobožnji ekskluzivni nasljednici identiteta srednjovjekovne bosanske države pa sukladno tomu i kao državotvorni element bili predviđeni kao jezgro i vodeća sastavnica novokomponirane bošnjačke nacije.¹⁹⁷ O privilegiranju bosanskih muslimana u odnosu na kršćane unutar okvira bošnjačke nacije svjedoče urednička linija režimskog lista „Bošnjak“, agresivnog „trbuhozborca“ režimske novokomponirane bošnjačke nacije, ali i manje agresivni istupi samog Kállaya. U uvodnom članku prvog broja lista „Bošnjak“ naslovljenom „Čitaocima „Bošnjaka“ bosanski muslimani su određeni kao „glavni dio naroda Bosne i Hercegovine“:

„Cijeli svijet znade, da mi Muslomani sačinjavamo glavni dio naroda Bosne i Hercegovine.“¹⁹⁸ S obzirom da je anonimni autor ovog uvodnog članka, zasigurno napisanog po nalogu uredništva, odredio bosanske muslimane kao glavni dio jedinstvenog naroda Bosne i Hercegovine, to jest kao glavnu sastavnicu novokomponirane bošnjačke nacije, nameće se pitanje na osnovi kojeg kriterija su bosanski muslimani određeni kao glavna sastavnica. Vrlo je teško povjerovati da bi bosanski muslimani bili određeni kao glavni isključivo na osnovi demografije, pa i unatoč prisustvu pojedinih primjera obmanjivanja čitalačke publike „Bošnjaka“ da su bosanski muslimani činili većinu stanovništva Bosne i

¹⁹³ Kapetanovićeva zbirka pjesama i poslovice „Narodno blago“ obuhvaćala je sadržaj nastao u krugovima i muslimana, ali i katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini. Šaljić, Jovana. „Književnost, vera i rađanje nacije: Stvaranje književnog Bosanstva“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 4, br. 164(2017), str. 671-672.

¹⁹⁴ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 196-198.

¹⁹⁵ Kruševac, Todor. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978., str. 167.

¹⁹⁶ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 83.

¹⁹⁷ Isto, str. 82.

¹⁹⁸ Anonimno. „Čitaocima „Bošnjaka“. *Bošnjak* (Sarajevo), 2. 7. 1891., str. 1.

Hercegovine tijekom posljednja dva desetljeća 19. stoljeća¹⁹⁹, jer bosanski muslimani prema službenim austrougarskim statistikama nisu činili ni relativnu, a kamo li apsolutnu većinu stanovništva Bosne i Hercegovine tijekom posljednja dva desetljeća 19. stoljeća.

Neki anonimno objavljeni članci u ovome listu otkrivaju percepciju, izgledno i samopercepciju bosanskih muslimana kao glavne sastavnice bošnjačke nacije na temelju tobožnjeg ekskluzivnog baštinjenja identiteta srednjovjekovne bosanske države:

„Zašto se mi nazivamo Bošnjacima, mislimo da će biti dosta i ovo: Jer smo mi bosanski muslimani ogromnom većinom potomci starih Bogomila bosanskih, koji su sačinjavali većinu ili masu naroda bosanskoga, za doba narodne države, te su naši stari uvidili, da je islamska vjera čista i pametna i voljeli primiti istu, nego se iseliti, ama smo najbolje i najvjernije sačuvali blago domaćih predaja, dočim su katolici n. pr. masom se iselili; do godine 1776. spali su bili, i nije ih se brojilo nego samo 50.000 duša, a po svoj prilici isto se tako može reći i za vas Rašijane, Hrišćane, Vlahe itd., što se ogromnim gomilama iseliste kojekuda, te istom iza prevrata Karagjorgjina počeste se nazivati Srbima, za koje ime bijaste zaboravili, te su se sve tri vjere ili narodi = mileti, barem u Bosni nazivali obično Bošnjacima sve do novijih vremena...“²⁰⁰

Društvena prevlast koju su bosanski muslimani posjedovali u odnosu na kršćane tijekom osmanlijskog doba također je predstavljalo utemeljenje za percepciju bosanskih muslimana kao glavne sastavnice bošnjačke nacije:

„Suviše, u svakoj državi, a osobito u onoj, u kojoj imade više raznih elemenata, daje se svagda prednost jednome elementu, i to onome, koji je tu prednost zaslužio. Ne treba zaboraviti, da je u ovoj zemlji od davnine bio gospodujući element muhamedanski, element, s kojim se mora i danas u prvome redu računati. Taj element i danas je u zemlji u većini, on je i najimućniji i najlojalniji, te će svakoga misaona čovjeka već i sam zdrav razum uputiti, da je vladajućim krugovima stalo najprije do toga, da taj element ušćuvaju, te sve naumljene navale na nj zapriječe, a ako su učinjene, strogo kazne.“²⁰¹

U listu „Bošnjak“ se izravno priznavalo da bosanski muslimani čine glavnu sastavnicu bošnjačke nacije:

„Bošnjaštvo, bosanska narodna ideja, ima svoj korijen i svoju osnovu, tvrdu kao živac kamen u povijesti naše domovine, a mi smo muhamedovci od vajkada glavni predstavnici i nosioci ove uzvišene narodne ideje.“²⁰²

Sam Kállay nije se izravno izjašnjavao za privilegirani status bosanskih muslimana unutar okvira novokomponirane bošnjačke nacije, već je agresivnost i izravnost po tom pitanju prepustio „Bošnjaku“. Ipak, kao što je već navedeno i citirano u jednom od ranijih poglavlja ovog rada pri tumačenju Kállayeva manipuliranja nacionalnim narativom bosanskih muslimana, Kállay je javno isticao državotvorni karakter bosanskih muslimana,

¹⁹⁹ Anonimno. „Kuda to vodi? . . .“. *Bošnjak* (Sarajevo), 5. 5. 1892., str. 1.

²⁰⁰ Anonimno. „Odgovor na „Bačvaninovu“ poslanicu, bajagi iz bosanske Krajine (sic). (Nastavak)“. *Bošnjak* (Sarajevo), 21. 4. 1892., str. 1.

²⁰¹ Anonimno. „Kuda to vodi? . . .“. *Bošnjak* (Sarajevo), 5. 5. 1892., str. 1.

²⁰² Anonimno. „Odmetnik Mehmed ef. Spahić“. *Bošnjak* (Sarajevo), 10. 8. 1893., str. 1.

s naglaskom na njihove zemljoposjednike, a kojeg su bosanski muslimani naslijedili od srednjovjekovnih „bogumila“.²⁰³

Nameće se i pitanje podrijetla ovakve nacionalne koncepcije u Kállayevoj misli. Andrea Feldman je u svom radu „Kállay's dilemma on the challenge of creating a manageable identity in Bosnia and Herzegovina (1882-1903)“ konstatirala da je Kállay utemeljio bošnjačku naciju na vlastitom tobožnjem uvjerenju u „bosanski separadni identitet i povijesni razvoj“.²⁰⁴ Pri prethodno navedenoj konstataciji Feldman se referirala na Kraljačićevu knjigu „Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882 – 1903)“, no izgleda da je stavove tog vrsnog poznavatelja Kállayeva „neokrunjena kraljevanja“ o podrijetlu nacionalne ideje Bošnjaštva kod Kállaya vrlo površno shvatila ili ih je zarad vlastitih političkih uvjerenja neutemeljeno protumačila. Feldman je u potpunosti zanemarila i Kállayevu „Istoriju srpskog naroda“, kao i Kállayev beogradski dnevnik, odnosno literaturu koja otkriva izvorne Kállayeve poglede na nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini, ali i Kállayevu karijerističku osobnost.

Može se konstatirati novokomponirani karakter Kállayeve nacionalne ideje Bošnjaštva iz razloga što navedena nacionalna ideja nije imala utemeljenja u znanstvenim uvjerenjima Kállaya kao povjesničara, niti u dotadašnjim znanstvenim uvjerenjima priznatih znanstvenika. Naime, Kállay u ulozi povjesničara nije poznavao povijesni individualitet žitelja Bosne i Hercegovine u odnosu na Hrvate i Srbe. U svome referentom spisu za prijem u Mađarsku akademiju znanosti²⁰⁵ pisanom tijekom njegovih beogradskih dana na dužnosti generalnog konzula Dvojne Monarhije (1868. – 1875.)²⁰⁶, Kállay je razvrstao i nabrojao slavenske narode po uzoru na istaknute slaviste Josefa Dobrovskoga i Pavela Jozefa Šafaříka te pritom nije naveo Bošnjake ili Bosance:

„U jugozapadnu grupu dolaze: Rusi, Bugari, Srbi, Hrvati, i Slovenci ili Vendi (u Koruškoj i Kranjskoj)“;²⁰⁷

Osim što nije prepoznavao Bošnjake ili Bosance kao samobitne Slavene, jasno i nedvosmisleno je žitelje Bosne i Hercegovine i u svoje doba smatrao dijelom isključivo

²⁰³ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 81-82.

²⁰⁴ Feldman, Andrea. „Kállay's dilemma on the challenge of creating a manageable identity in Bosnia and Herzegovina (1882-1903)“. *Review of Croatian history* 8, br. 1(2017.), str. 106.

²⁰⁵ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 57.

²⁰⁶ Kállay je raspoloživo vrijeme u Beogradu i Srbiji, prema vlastitoj ispovijedi, koristio i za istraživanje srpske povijesti. Kalaj, Venijamin. *Istorija srpskog naroda: Od seobe Srba do propasti srpske države*. Beograd: Petar Ćurčić, 1882., str. X.

²⁰⁷ Kalaj, Venijamin. *Istorija srpskog naroda: Od seobe Srba do propasti srpske države*. Beograd: Petar Ćurčić, 1882., str. 13.

hrvatskog i srpskog etničkog korpusa. O tome svjedoči i njegova konstatacija da hrvatsko – srpsku etnografsku granicu i u njegovo doba predstavlja razgraničenje koje je između Hrvata i Srba formirano i na prostorima Bosne i Hercegovine po njihovim dolascima u nove postojbine:

„I ako se ne mogu tačno opredeliti oblasti, koje su Hrvati pri svom dolasku i naseljenju zauzeli, to se ipak može sa velikom verovatnošću izvoditi iz onih imena, što ih je zabeležio Konstantin Porfirogenet, da su Hrvati zauzeli zemljište današnje otočke i slunjske pukovnije, dalje severozapadni kraj Bosne (što se i danas naziva Turska Hrvatska), i Dalmaciju od severa na jug do Spljeta. Po tom bejahu međe njihovoj novoj postojbini na severu Sava, a od ove reke išla je međa uporedo sa Unom pravo do mora; na zapadu Jadransko more, na jugu ušće reke Cetine i dalje do Imoskoga jezera; na jugoistoku od istoga jezera bejahu međe planine do izvora reke Vrbasa, a najposle na istoku sama reka Vrbas. (...) Ove granice nekadašnje hrvatske države kao take naravno danas ne postoje. Njihova je postojbina razdeljena između hrvatske Vojničke Krajine, Dalmacije i Bosne. I gle, i ako se odmah, po dolasku Hrvata, srodno srpsko pleme na južno – istočnim međama hrvatskim svuda nastanilo, i ako su oba naroda više od hiljade godina zajedno živela i jednaku sudbinu delila, opet i danas još padaju u oči pažljivom posmatraču ove obeležene granice, ako ne kao geografske ili političke, a ono bar kao etnografske, u narodnim običajima i u religioznim odnosim.“²⁰⁸

Sukladno prethodno definiranom etnografskoj slici Bosne i Hercegovine, Kállay nije dodijelio bošnjački ili bosanski etnički prefiks srednjovjekovnom plemstvu sa ozemlja suvremene Bosne i Hercegovine:

„Da bi tu sudbinu izbegli (spuštanje na status raje – op. a.), mnogi srpski plemići primiše Muhamedovu veru, u sled čega ostadoše u uživanju svojih dobara i svoga uticaja u zemlji. Bosanski begovi koji su u svom fanatizmu daleko nadmašili verozakonsku revnost azijskih Turaka, potomci su tih starih vlasteoskih porodica.“²⁰⁹

Konstataciju Andree Feldman da je Kállay utemeljio bošnjačku naciju na tobožnjem vlastitom uvjerenju u „bosanski separatni identitet i povijesni razvoj“ jedino potkrjepljuje Kállayevo uvjerenje u prisustvo partikularizma među Srbima, a koji je u političkom pogledu razdvojio žitelje srednjovjekovne Bosne od njihove „po krvi i govoru srodne braće“ u Srbiji. Valja napomenuti da se ovo Kállayevo uvjerenje susreće u knjizi koju je Feldman u potpunosti zanemarila:

„U kršnim planinama i uzanim dolinama Bosne još se zarana razvila beše težnja za partikularnom nezavisnošću. Osim tog borba, koja je vekovima trajala između katolicizma, bogumilstva i pravoslavlja, mešanje i uticaj rimskih papa i mađarskih kraljeva, stvoriše tako silnu političku ogradu između Bošnjaka i Srba, te po krvi i govoru srodne braće, da je Srbi ne mogoše nikad više potpuno srušiti.“²¹⁰

²⁰⁸ Kalaj, V. *Istorija srpskog naroda: Od seobe Srba do propasti srpske države*, str. 15-16.

²⁰⁹ Isto, str. 148.

²¹⁰ Kalaj, V. *Istorija srpskog naroda: Od seobe Srba do propasti srpske države*, str. 132.

Kállay pod „Bošnjacima“ i „Srbima“ u ovom citiranom isječku nije mislio na etnije, a kamo li na nacije, već su termini „Bošnjaci“ i „Srbi“ u ovom citiranom isječku predstavljali geografsku odrednicu ili svojevrsno „državljanstvo“. Ovu konstataciju potvrđuje i Kállayevo neprepoznavanje tobožnje etničke ili

Niti 10 godina nakon objave spisa „Istorija srpskog naroda“, Kállay će kao „neokrunjeni kralj“ Bosne i Hercegovine „gaziti“ vlastita znanstvena uvjerenja, koja nisu bila potpora austrougarskim interesima u Bosni i Hercegovini. Sustavnim provođenjem politike neproklamiranog Bošnjaštva, koja je podrazumijevala sustavno zatiranje bilo kakvog spomena hrvatskom ili srpskom nacionalnom imenu²¹¹, zatim sponzoriranjem, pa i mentorstvom nad agresivnom i izravnom promidžbom bošnjačke nacije, koja je podrazumijevala negiranje povijesne utemeljenosti hrvatskog i srpskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini, Kállay kao „neokrunjeni kralj“ Bosne i Hercegovine je bio proturječan Kállayu kao znanstveniku – historiografu.

Kállay kao „neokrunjeni kralj“ Bosne i Hercegovine je podlegao karijerizmu, koji se može jasno i nedvosmisleno kod njega iščitati najkasnije još od njegovih beogradskih dana. O Kállayevu karijerizmu vjerojatno najbolje svjedoči njegovo osobno priznanje u beogradskom dnevniku da mu motivaciju za brak sa ženom isključivo predstavlja njen društveni prestiž jer on životno usredotočen isključivo ka ispunjenju vlastitih ambicija nije bio kapacitiran iskreno zavoljeti niti jednu ženu:

„Kada sam u Beogradu počeo da se bavim obustavljanjem ovog odnosa iskrsla je preda mnom potreba braka. Ali koga da uzmem? Ne umem da volim, mogu, dakle, da uzmem samo ženu koja mi može pomoći u mojim ambicioznim planovima. Nemam nikakav drugi cilj, nikakvu drugu misao, a ne mogu ni imati, do da zadovoljim svoje ambicije, a ako ovo i ne može – makar borba. Ali ne napuštam nadu da ću jednom još vladati nad nekim narodom. No neka bude dosta ovoliko o mojim najintimnijim mislima.“²¹²

nacionalne samobitnosti „Bošnjaka“ u knjizi „Istorija srpskog naroda“, kao i njegove riječi iznesene u nastavku ove knjige, a gdje je potvrdio „savršenu homogenost“ naroda koji je politički i geografski razdijeljen: „Ali je izvan svake sumnje, da je Bosna, uz prkos svojem kolebanju između susednih sila, uz prkos svoj svojoj pocepanosti i što nije sastavljala prave političke celine, pokazala ipak u svome razvitku izvesno jedinstvo i takav opredeljen pravac, koji je nju svakad razdvajao od prave Srbije, i to je najposle osujetilo ujedinjenje ta dva inače savršeno homogena naroda.“ Isto, str. 147.

²¹¹ Primjeri sustavnog zatiranja bilo kakvog spomena hrvatskog ili srpskog nacionalnog imena pod maskom politike neproklamiranog Bošnjaštva od strane Kállayeva režima jesu:

-forsiranje bosanskog naziva hrvatskom i srpskom jeziku. Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 231-232.

-inauguracija zemaljskog grba i zastave 1889. godine motivirana, prema Kállayevoj ispovijedi predsjedniku ugarske vlade Sándoru Wekerleu, i suzbijanjem raširene upotrebe hrvatske i srpske trobojnice među življem Bosne i Hercegovine. Isto, str. 212-213.

-zabrane korištenja hrvatskog ili srpskog nacionalnog predznaka u imenima kulturnih i privrednih društava zarad suzbijanja „vještačkih podjela“ među življem koje pripada „jednom plemenu i jednom narodu“. Isto, str. 149-150.

²¹² *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868 – 1875; Obrada i komentar Dr Andrija Radenić*, str. 184.

Kállay je imao izvanbračno dijete sa opernom pjevačicom Marie von Rabatinsky, no odbacio je mogućnost braka s njom jer ona svojim društvenim položajem i podrijetlom nije mogla pomoći Kállayu pri njegovu političkom usponu. Bračnu odabranicu je pronašao u Vilmi Bethlen, groficom koja mu je donijela „sve što je želio: bogatstvo i srodstvo sa jednom od najuglednijih aristokratskih obitelji Ugarske.“ Isto, str. 20.

Karijerizam u Kállayevoj politici i svjetonazoru se može očitati kroz njegovu transformaciju iz mladića nadahnutog svjetonazorom mađarskog liberala i nacionaliste Lajosa Kossutha²¹³ u dobro prihvaćenog političara među bečkom elitom, koji se, prema povijesno utemeljenom navodu novosadskog lista „Zastave“, „u posljednje vrijeme (pred njegov izbor za zajedničkog ministra financija – op. a.) izvitoperio u skroz i skroz dvorskog čovjeka“.²¹⁴ Stoga se pri analizi nacionalne ideje Bošnjaštva, nedosljedne i proturječne Kállayevim znanstvenim uvjerenjima, može konstatirati da je Kállay podlegao karijerizmu upravo zato što se zarad političke karijere odrekao vlastitih znanstvenih uvjerenja, koja su mu donijela i priznanje unutar akademske zajednice. Pa i unatoč tomu što se antisrpski kurs kod Kállaya može iščitati iz njegova beogradskog dnevnika još od 1872. godine²¹⁵, ipak ga njegovo antisrpstvo nije uspjelo zaustaviti da pet godina kasnije objavi knjigu koja je svojim sadržajem zapravo znanstveno pobila tobožnju bošnjačku naciju. Iako je teško točno odrediti je li sadržaj „Istorije srpskog naroda“, koji znanstveno pobija tobožnju bošnjačku naciju, napisan u vrijeme prosrpskog ili antisrpskog kursa Benjamina Kállaya, nije niti malo izgledno da bi antisrpstvom opsjednuti Kállay u inačici knjige predviđene za objavu zadržao prosrpski sadržaj koji ne predstavlja njegova znanstvena uvjerenja.

²¹³ *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868 – 1875; Obrada i komentar Dr Andrija Radenić*, str. 20-21.

²¹⁴ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 55.

Vođenje vanjske politike Dvojne Monarhije je krajem 1871. godine preuzeo predstavnik Ugarske, i to Gyula Andrassy, koji je još ranije predložio Kállayev izbor za generalnog konzula Austro – Ugarske Monarhije u Srbiji i na kojeg se Kállay inače oslanjao. Prisustvo ovakvog oslonca u samom vrhu austrougarske države, kao i stabilizacija te državne tvorevine su zasigurno ponukali Kállaya na pokorno služenje Austro – Ugarskoj Monarhiji. Stoga je Kállay i zatomio svoje mladenačke simpatije prema Lajosu Kossuthu i njegovoj ideji, a koja je, između ostalog, obuhvaćala i antiaustrijski i antihabsburški sentiment, kao i spremnost na suradnju s okolnim državama, uključujući i Srbiju, zarad mađarskog oslobođenja koje nije ostvareno u Revoluciji. Naime, u prvim godinama obavljanja dužnosti generalnog konzula Dvojne Monarhije u Beogradu, Kállay se ponašao ponajprije kao predstavnik Ugarske koji je svoju dužnost pokušao iskoristiti intenzivnim radom na približavanju Srbije Ugarskoj, ali i općenito Dvojnoj Monarhiji te shodno tomu i na svojevrsnom *containmentu* njemu užasavajućeg utjecaja Rusije, gušitelja Mađarske revolucije. U smislu ostvarenja vlastite ambicije da Ugarska, ali i Dvojna Monarhija budu vanjskopoličkim osloncem Srbije, zagovarao je i prepuštanje Bosne i Hercegovine Srbiji. Istodobno kada je Kállayu blizak Andrassy postao zajedničkim ministrom vanjskih poslova, srpski knez Milan Obrenović je otputovao u posjetu Rusiju te je tom posjetom uništio Kállayevu viziju Srbije. Iako je navedeno putovanje poslužilo kao povod Kállayevu antisrpstvu, ne može se konstatirati da je nacionalna ideja Bošnjaštva plod frustracija ove karijeriste. Istodobno sa formiranjem Kállayeva antisrpstva, Kállay se izborom Andrassyja za zajedničkog ministra vanjskih poslova uvjerio da je dualistički okvir Monarhije definitivno zaživio te da kao takav garantira materijalnu sigurnost i političke karijere ljudima njegova profila, pa se stoga njemu isplatilo osloniti na takvu državu i njoj pokorno služiti. *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868 – 1875; Obrada i komentar Dr Andrija Radenić*, str. 6-18.

²¹⁵ *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868 – 1875; Obrada i komentar Dr Andrija Radenić*, str. 16.

Naposljetku se može konstatirati da Feldman nema čvrstu podlogu pri pokušaju opravdavanja nacionalne ideje Bošnjaštva svojim nedostatnim argumentom tobožnje Kállayeve uvjerenosti u „bosanski separatni identitet i povijesni razvoj“ jer niti tobožnje prisustvo partikularizma u davnome srednjem vijeku može znanstveno potkrijepiti nacionalnu ideju Bošnjaštva koja je podrazumijevala negiranje povijesnog utemeljenja hrvatskog i srpskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini pa i unatoč tomu što je Kállay u svojoj „Istoriji srpskog naroda“ znanstveno pobio takvu antihrvatsku i antisrpsku praksu, niti je sama autorica uopće uspjela dokazati da je upoznata sa Kállayevim znanstvenim uvjerenjima, niti sa njegovom osobnošću i životnom pozadinom.

Kállayeva nacionalna ideja Bošnjaštva nije plod njegovih nepostojećih znanstvenih uvjerenja u „bosanski separatni identitet i povijesni razvoj“ već je predstavljala puki novokomponirani instrument sa svrhom realizacije austrougarskih interesa, a kojima je ideolog te nacionalne ideje pokorno služio zarad vlastite političke karijere. Kraljačić je konstatirao da podrijetlo nacionalne ideje Bošnjaštva treba potražiti u političkoj ideologiji dominantnoj među političkim elitama Beča i Pešte 19. stoljeća, a koja je predviđala institucionalnu potporu „lokalnim partikularizmima i separatizmima“ zarad oslabljivanja nacionalnih pokreta, kao i institucionalno induciranje poroda nacionalizama koji bi poslužili kao brana nacionalnoj integraciji srodnika koji žive u različitim zemljama:

„Porijeklo te ideje treba tražiti, prije svega, u političkoj ideologiji Habsburške Monarhije, nastaloj kada se ta mnogonacionalna država sukobila sa nacionalnom idejom i nacionalnim pokretima. Taj je sukob zaprijetio opstanku Monarhije kao jedinstvene države. Da bi se ta opasnost otklonila, vodeći faktori habsburške države podstiču lokalne partikularizme i separatizme u nadi da će tako oslabiti nacionalne pokrete. S druge strane, javile su se ideje o izgradnji individualne samosvijesti kod onih nacionalnosti čiji sunarodnjaci žive u susjednim zemljama. Po takvim shvatanjima to je bio najbolji put da se te nacionalnosti zadrže u granicama Monarhije i da se suzbiju njihove težnje za jedinstvom sa susjednim nacionalnim državama. Najistaknutiji zastupnik tog shvatanja u Ugarskoj je bio baron Etveš (József Eötvös – op. a.). On je smatrao da interesi Mađarstva zahtijevaju da se „nacionalistima daju u ruke one mogućnosti i sredstva sa čijom će pomoći one povećati svijest o njihovoj osobitoj individualnosti, čime bi mogle da razviju vlastitu nacionalnu svijest, različitu od njihovih sunarodnjaka koji žive u susjednim zemljama.“ Bez obzira na to koliko je našla protagonista u mađarskim političkim vrhovima, ta je ideja ušla u mađarsku političku ideologiju.“²¹⁶

Plodno tlo za prihvatanje nacionalne ideje Bošnjaštva među anacionalnim bosanskim muslimanima Kállay je pripremio održavanjem baštine osmanlijskog doba u Bosni i Hercegovini u vidu očuvanja islamskog identiteta bosanskih muslimana, i još važnije, u vidu očuvanja njihovog društveno privilegiranog statusa, ali i istodobnim sustavnim

²¹⁶ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 76-77.

potiskivanjem činjenice da je takva baština uistinu osmanlijska. Naime, Kállay je bio svjestan nepovjerljivosti bosanskih muslimana prema austrougarskom *kaurskom* okupatoru, kao i nemogućnosti da bosanski muslimani prežale odlazak svoje turske „majke“ iz Bosne i Hercegovine, koja je porodila njihov islamski identitet, a iz kojeg je, sukladno socioekonomskoj diskriminaciji utemeljenoj na vjerskoj odrednici, proizašao i njihov društveno privilegirani status. Očuvati baštinu osmanlijskog doba u Bosni i Hercegovini bilo je potrebno kako bi se bosanskim muslimanima kao političkom osloncu austrougarskog okupatora dokazalo na djelima da njihov islamski identitet i društveno privilegirani status nisu niti će biti ugroženi unutar austrougarskog državnog okvira. U tom smislu treba promatrati Kállayevo konzerviranje agrarnih odnosa, a koji su privilegirali muslimanske zemljoposjednike, glavne Kállayeve partnere među muslimanskim elementom za nacionalnu ideju Bošnjaštva.²¹⁷ Osim što je svojom konzervativnom politikom, pa i nagrađivanjem vjernih pristaša austrougarske okupacije sa političkim i drugim društvenim pozicijama²¹⁸ osigurao čvrstu podršku jednog kruga bosanskih muslimana za nacionalnu ideju Bošnjaštva, Kállay je konzerviranjem islamskih institucija i običaja baštinjenih iz osmanlijskog doba nastojao zadobiti barem neprotivljenje nižih i buntovnije raspoloženih slojeva bosanskih muslimana prema austrougarskoj državnoj ideji.²¹⁹

Potiskivanjem činjenice da je baština osmanlijskog doba uistinu osmanlijska htjelo se potisnuti sentimentalnu vezu bosanskih muslimana sa Osmanlijskim Carstvom i osmanlijskom državnom idejom. Ranije u ovom radu obrađeno manipuliranje nacionalnim narativom bosanskih muslimana sponzorirano od Kállayeva režima, a koje se zasnivalo na ideji o bosanskim muslimanima kao nasljednicima identiteta srednjovjekovne bosanske države, najvjerniji je primjer pokušaja Kállayeva režima da bosanskim muslimanima ukaže da je njihova „majka“ zapravo Bosna, a ne Osmanlijsko Carstvo, odnosno da im

²¹⁷ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 499.

²¹⁸ Kállayev režim je nastavio s praksom započetom od okupacije, a koja se zasnivala na nagrađivanju vjernih pristaša austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine među bosanskim muslimanima. Više o nagrađivanju Mehmed – bega Kapetanovića od strane Kállayeva režima vidi pod: Bilješka 66, str. 21. Valja istaknuti i primjer Ibrahima ef. Bašagića, još jednog osvjedochenog pristaše austrougarske okupacije koji je postao članom Zemaljskog povjerenstva za vakufe i koji je 1893. godine ozbiljno pretendirao da bude postavljen za nominalnog vlasnika lista *Bošnjak* nakon što je dotadašnji vlasnik Mehmed – beg Kapetanović imenovan za gradonačelnika Sarajeva, da bi ga u konačnici eliminiralo kao kandidata njegovo neraspoloženje zarad činjenice da nije promoviran za predsjednika Zemaljskog povjerenstva za vakufe. Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 225-226.

²¹⁹ Rizvić, Muhsin. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*. El – Kalem, Sarajevo, 1990., str. 15.

Više o konzerviranim islamskim institucijama i običajima baštinjenih iz osmanlijskog doba vidi u: Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 359-364.

ukaže kako je njihov identitet i socijalne privilegije porodila još srednjovjekovna bosanska država. U kontekstu režimskog potiskivanja sentimentalne veze bosanskih muslimana sa Osmanlijskim Carstvom i osmanlijskom državnom idejom valja promatrati i ustroj zasebne Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini nezavisne od Istanbula.²²⁰ Njenim ustrojem je Kállayev režim zapravo na djelu dokazao da neće ugrožavati islamski identitet bosanskih muslimana, da neće islamske institucije i prakticiranje islamske vjere staviti izvan zakona, ali je istodobno htio i jasno odijeliti islam bosanskih muslimana od Osmanlijskog Carstva²²¹, to jest htio je sukladno svojoj političkoj liniji nametnuti samopercepciju muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini kao ploda „bosanske“ samobitnosti i „bosanskog“ povijesnog razvoja na mjesto njihove dotadašnje samopercepcije kao ploda osmanlijskog okupatora.

I dok je Kállayev režim zbog osjetljivosti nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini izbjegavao inaugurirati bošnjačku naciju tijekom pretposljednog desetljeća 19. stoljeća, partner režima Mehmed – beg Kapetanović je u ulozi režimskog „trbuhozborca“ navijestio bošnjačku naciju. Kapetanović je u svome spisu „Što misle muhamedanci u Bosni“ odgovorio na prisutne opservacije o odsustvu nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini sa povijesno neutemeljenim iznalaženjem bošnjačke nacionalne svijesti još u 16. stoljeću kada se nacionalizmi nisu još ni pojavili, ili u ustanku bosanskih kapetana koje je, kako je već i razjašnjeno u jednom od ranijih poglavlja, međusobno povezala i na otpor prema središnjoj vlasti u Istanbulu motivirala isključivo zajednička težnja za održavanjem osmanlijskog *ancien régime*:

„Veli pisac: „da je tursko gospodarstvo kroz vijekove gospodujući prouzrokovalo u Bosni, da se još i danas pučanstvo dijeli po vjeri; kaže, da je vjera stupila na mjesto narodnosti.“ Ne možemo se s njime ni u tom pogledu složiti. Bošnjak koje vjere bio da bio, on je opet osto pri svojoj narodnosti; vazda i uvijek svaki bosanski muhamedanac veliki je musloman – može bit veći neg oni što žive u Arabiji, – ali se nije nikad svoje narodnosti odrekao, već ju je vazda dobro čuvao kano svetu stvar. Bošnjak ako je posto velikim vezinom kao Mehmed Paša Sokolović i mnogi drugi, opet je bratimski ljubio naš narod i nije nikad na svoju domovinu zaboravio, nego joj je uvijek od koristi bio, kao što je isti taj veliki vezir sagradio iz svoga vlastitoga džepa u Višegradu na Drini glasovitu veliku ćupriju (most), koja je jedan historički spomenik,

²²⁰ Veladžić, Edin. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“. *Prilozi*, br. 46(2017.), str. 77.

²²¹ O navedenoj Kállayevoj namjeri svjedoči i isječak njegova pisma upućenog zajedničkome ministru vanjskih poslova Gustavu Kálnokyju upravo u vrijeme ustroja zasebne Islamske zajednice, to jest u listopadu 1882. godine: „Pošto je sultan takođe kalifa, muhamedanci Turskog carstva pa čak i onih provincija koje u posljednje vrijeme ne stoje više pod njegovom vladavinom, vide u njemu ne samo poglavara države nego upravo starješinu njihove religije, tako da je bilo još značajnije nego kod hrišćanskih vjeroispovijesti težiti da se za muhamedance okupiranih zemalja samostalno urede njihove vjerske prilike, čime će se takođe u političkom pogledu udaljiti više od Konstantinopolja.“ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 351.

što vijekove i vijekove traje; i kako turske historije dokazuju, da se je za vremena njegova vezirovanja u njegovoj velikoj kancelariji u Carigradu, našijem jezikom govorilo, a nas Bošnjaka po svoj turskoj carevini mnogo po najvažnijim državnim službama namjestio, što su mu Osmanlije jako zamijerali. Da se je salila narodnost u vjeru, te da se ne pazi na narodnost, nebi se Bošnjaci toliko puta sa svojim kalifom (sultanom) tukli i borili za svoje pravo i običaje. To najbolje svjedoči posljednja bitka Husein kapetana Gradaševića, koji je s Bošnjacima velikog vezira (sadrazema) Rešid pašu kraj Kosova potuko.“²²²

Intenziviranje hrvatskog i srpskog nacionalizma na prostorima Bosne i Hercegovine krajem pretposljednog i početkom posljednjeg desetljeća 19. stoljeća, a koje je uključivalo i njihovo svojatanje bosanskih muslimana, izvjesno je ubrzalo Kállayev porođaj novokomponirane nacionalne ideje Bošnjaštva kao preventivnog odgovora prema Monarhiji neprijateljskim nacionalizmima.²²³ Sama činjenica da je Kállayev režim subvencionirao ili bio idejnim začetnikom listova koji su, uz prešutno odobravanje režima, promicali inače zabranjenu hrvatsku ili srpsku nacionalnu ideju, međusobno rasplamsavali nacionalnu mržnju te pritom poput konopa povlačili bosanske muslimane svako na svoju stranu²²⁴, pokazala je namjeru Kállayeva režima za uključivanjem

²²² Kapetanović Ljubušak, M. *Što misle muhamedanci u Bosni*, str. 6-7.

²²³ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 215-216.

²²⁴ Isto, str. 223.

Primijetivši „jedva primjetne simptome“ uspona hrvatskog i srpskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz pretposljednog u posljednje desetljeće 19. stoljeća, Kállay je vođen starim političkim načelom *divide et impera* nastojao rasplamsati hrvatsko – srpsku nacionalnu borbu za Bosnu i Hercegovinu poticanjem tiska koji bi agresivno zastupao hrvatski ili srpski nacionalizam u Bosni i Hercegovini kroz omalovažavanje konkurentskog nacionalizma, ali i kroz negiranje konkurentске nacionalne opstojnosti. Isto, str. 217.

U tom kontekstu treba protumačiti od samog Kállaya odobrenu udvostručenu subvenciju (sa 400 na 800 forinti) namijenjenu listu „Glas Hercegovca“ 1890. godine, kao i liberalizaciju korištenja hrvatskog imena i promidžbe hrvatske nacionalne ideje u tom listu. Isto, str. 223. Pritom valja imati na umu činjenicu da list „Glas Hercegovca“, koji se izdavao od 1885. godine, nije mogao zbog zabrane Kállayeva režima spominjati hrvatsko ime sve do samoga kraja pretposljednog desetljeća 19. stoljeća. Tek od 1890. godine će „Glas Hercegovca“ napustiti svoj dotadašnji pomirljiv ton prema srpskom tisku, poprimiti antisrpska obilježja te će izravno promicati hrvatsku nacionalnu ideju, uz prešutno odobravanje Kállayeva režima. Stoga je „Glas Hercegovca“ od 1890. godine pozivao bosanske muslimane da ne prime „nedostojno“ srpsko ime, uvjeravao ih da im ne prijete nikakva opasnost od hrvatske nacionalne ideje, koja prema pisanju tog lista nije identična katoličanstvu za razliku od srpske nacionalne ideje identične pravoslavlju. Gross, Mirjana. „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“. *Historijski zbornik*, br. 19-20(1966-1967.), str. 13-15.

Kraljačić je povod liberalizaciji korištenja hrvatskog imena i promidžbe hrvatske nacionalne ideje u „Glasu Hercegovca“ pronašao u pokretanju lista „Napredak“ 1890. godine, a koji bi zastupao srpsku nacionalnu ideju. Naime, sasvim je izvjesno da je idejni začetnik pokretanja lista „Napredak“ upravo Kállayev režim. Da iza pokretanja lista „Napredak“ stoji Kállayev režim bio je svjestan i tadašnji njemački konzul koji je „Napredak“ definirao kao „neophodan jedan ventil kroz koji se mogu ispoljavati u zemlji srpsko – nacionalni i pravoslavno – konfesionalni pogledi i želje.“ Prema Kraljačiću, Kállayevu režimu je bilo stalo da Srbi u Bosni i Hercegovini imaju list koji će zastupati srpsku nacionalnu ideju, ali istodobno neće poput tiska iz Srbije imati izraženi stav protiv austrougarske okupacije. Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 220-222. Todor Kruševac je detaljno opisao proceduru kojom je „Napredak“ dobio koncesiju, ali i proceduru provjere vlasnika tog lista, Antuna Stražičića. U aktu Zemaljske vlade upućenom Zajedničkom ministarstvu financija 6. kolovoza 1890. godine se navodi da je vlasnik sarajevske tiskare, Eduard Spindler, tražio koncesiju za izdavanje lista političko – privrednog karaktera naslovljenog „Napredak“, iako Todor Kruševac nije uspio pronaći tu Spindlerovu molbu. Zemaljska vlada je u navedenom aktu obrazložila potrebu izdavanja nekog lista političko – privrednog karaktera na isključivo

anacionalnih bosanskih muslimana u rješavanje nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Uslijed agresivnog ozračja hrvatsko – srpske nacionalne borbe za Bosnu i Hercegovinu, Kállayev režim je izvjesno računao da će bosanski muslimani, koji nisu bili subjektom već objektom te hrvatsko – srpske nacionalne borbe, odabrati bošnjačku naciju, iza koje će svojim imenom i prezimenom stati neki od najuglednijih sinova bosanskih muslimana.

5.1.2. Neuspješno ukorjenjivanje bošnjačke nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima

1891. godina je godina inauguracije bošnjačke nacije. Edhem Mulabdić²²⁵ kao jedan od bivših urednika režimskog lista „Bošnjak“ retrospektivno se tijekom tridesetih godina 20. stoljeća u članku časopisa „Novi Behar“ posvećenom njegovu prijatelju i suradniku u „Bošnjaku“ Safvet – begu Bašagiću prisjetio duhovnog stanja bosanskih muslimana pred pokretanje „Bošnjaka“, rodnog doma bošnjačke nacije:

„Naši sugrađani drugih dviju skupina snađoše se brzo i već tada imadahu svoja glasila za podizanje narodne svijesti u svojoj zajednici, a mi bijasmo bez svijesti i bez nade u kakvu budućnost. Tada nam je potreban bio makar ko, da nam se javi, da nas ohrabri i u nas pouzdanje ulije. S toga stanovišta (sic!) prosuđujući našu sudbinu može se lako razumjeti jedna

ćirilici tako što je navela podatak da nakon prestanka izdavanja „Prosvete“ nema niti jednog lista političko – privrednog karaktera koji se izdavao na ćirilici. Srpsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini prema navodu akta Zemaljske vlade nije pokazivalo interes za one listove koji se nisu neprijateljski ophodili prema Austro – Ugarskoj Monarhiji i njenoj upravi u Bosni i Hercegovini. Sam prijedlog i izbor Antonia Antuna Stražičića, katolika iz Dalmacije i pristaše dalmatinske Srpske stranke, za vlasnika „Napretka“ je kontroverzan i sasvim izvjesno ukazuje na namjeru Kállayeva režima da list „Napredak“ sudjeluje u rasplamsavanju hrvatsko – srpske nacionalne borbe za Bosnu i Hercegovinu. Neki njegovi radovi objavljeni u „Bosanskoj vili“ bili su na liniji ekstremnog srpskog nacionalizma i negiranja hrvatske nacionalne opstojnosti, ali svejedno su propušteni od preventivne cenzure. Također je od Kállayeva režima u cjelini (i od Zemaljske vlade i od Zajedničkog ministarstva financija) zanemarena poprilično nepovoljna ocjena Stražičića („profesionalni smutljivac“, „fanatični pristaša dalmatinske Srpske partije“) od strane Sreske kapetanije iz Dubrovnika, a koju je Zemaljskoj vladi prenijelo Namjesništvo iz Zadra. Opravdano je pretpostaviti da je Kállayev režim već unaprijed dogovorio uredničku liniju „Napretka“ sa Stražičićem. Više o proceduri dobivanja koncesije i izbora vlasnika vidi u: Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 227-229. List „Napredak“ je bio redovito subvencioniran od strane Zemaljske vlade. Zastupanjem ideje o „Srbima triju vjera“ list je prisvajao bosanske muslimane te pokazao i svoja antihrvatska obilježja. Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 222-223.

²²⁵ Edhem Mulabdić (1862 – 1954) bio je muslimanski književnik rodom iz Maglaja, gdje je pohađao mekteb i ruždiju. Samostalno je naučio latinicu te nešto njemačkog jezika, a 1887. godine je došao u Sarajevo gdje je završio trogodišnju Učiteljsku školu. Kao učitelj radio je u Brčkom i u Sarajevu. Poslije je bio upraviteljem Više djevojačke škole u Sarajevu, ekonomom i nastavnikom Šerijatske sudačke škole te školskim nadzornikom. Osim svog redovnog posla, bavio se književnošću ali i kulturno – prosvjetnim uzdizanjem bosanskih muslimana. Bio je na glasu kao jedan od prvih pripovjedača među bosanskim muslimanima. Književno se formirao pod utjecajem hrvatskih romantičara, a u svojim pripovijetkama i romanima je vjerno opisivao život u muslimansko patrijarhalnom okruženju u postokupacijskom razdoblju Bio je suradnikom u više listova, u „Bošnjaku“ je od 1892. godine bio i urednikom, a bio je i među pokretačima časopisa bosanskih muslimana „Behar“ 1900. godine, gdje je također bio urednikom. Jedan je od osnivača kulturnog društva „Gajret“ 1903. godine, a kojeg je zbog njegove srpske nacionalne obojenosti naknadno napustio. Nakon završetka Prvog svjetskog rata je 1923. godine osnovao novo muslimansko kulturno društvo „Narodnu uzdanicu“ na čijem je čelu bio sve do njenog ukidanja 1945. godine. Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 252-254.

od prvih za što je naš svijet rado dočekao list „Bošnjak“, koji je u to doba 1891. god. pokrenut kao organ naše treće, muslimanske, zajednice.“²²⁶

Dio intelektualne elite i društvenih uglednika među bosanskim muslimanima je zasigurno težio k transformaciji iz objekta u subjekt društvenih kretanja u Bosni i Hercegovini, a što dokazuje i pokretanje lista „Bošnjak“ kao i njihovo učešće pri radu „Bošnjaka“. Htjeli su da se uslijed agresivnog ozračja hrvatsko – srpske nacionalne borbe za Bosnu i Hercegovini, ali i uslijed ozračja nesigurne sudbine muslimanskog življa u Bosni i Hercegovini čuje njihov glas na narodnom jeziku.

Glas bosanskih muslimana, kako će pokazati i brojni njihovi članci i književni radovi objavljeni u „Bošnjaku“, ali i sav njihov publicistički ili književni rad tijekom austrougarskog razdoblja, nije bio motiviran isključivo njihovom nacionalnom sviješću i težnjom za promidžbom određenog nacionalizma, već i težnjom za obranom islama, obranom vlastitih privilegija, ali i težnjom za blagostanjem, za prosvjetom pa i karijerom. Svjestan različitih motivacija glasova bosanskih muslimana bio je i autor članka (potpisan pod pseudonimom „Domoljub“) u drugom broju „Bošnjaka“ naslovljenog „Šta su novine?“, a koji je zbog odsustva glasa bosanskih muslimana inzistirao na potrebi njihovih novina kao uspješno dokazanim sredstvom oglašavanja stavova zajednica bilo kakvog karaktera:

„Cijeli čovječiji život osobito je u današnjem vremenu i to poglavito uslijed ogromnog natjecanja (konkurencije), koje je u svakom poslu zavladao, teška borba za opstanak, pa ko se ne umije braniti, taj bogme i propada. Pa pošto su novine najmoćnije javno sredstvo, kako za napadaj tako i za obranu, to svaka vjera, svaka narodnost, svaka stranka, svaki stalež i t. d. ima, ako ne po više, a ono barem po jedne svoje novine. I sami cigani ingleski i mađarski imaju od skora po jedno svoje glasilo. Ta zamislimo sebi na primjer jednu vjeru, narod, itd., bez svojih novina u času, kad je nužno, da se nešto poduzme u kakvoj stvari, koja je od opće koristi. (...) Na protiv ovaka stvar progje kod jedne zadruga, koja ima svoje glasilo, sasvim drukčije. Dotične novine razbistre stvar, posreduju do sporazuma i sloge, donesu zgodne prijedloge i t. d., pa se tako na umjeren i dostojan način učini u stvari ono, što je najbolje i što je prema općoj želji. U kratko rečeno, novine su iza škole najuspješniji radnik na polju prosvjete i blagostanja. Kad jedan narod napreduje, raste mu odmah i broj novina; novine i prosvjeta dvije su posestrime, koje se nikad ne razdružuju. Bili ti danas rekao, da u sjevernoj Americi izlazi razmjerno najviše novina (oko 18.000) ili bi kazao, da je ova zemlja (Amerika) najnaprednija; oboje to znači jedno te isto. (...) Pa kad je to sve tako, prigrlimo onda i mi našeg „Bošnjaka“, podupirajmo ga manen i madeten (moralno i materijalno) naročito pak korisnim, jezgrovitim i istinitim dopisivanjem, jer bez ovog nema ni novina, jer kako je „Bošnjak“ kazao u prvom svom broju: „Što je više jaja, gušća je čorba“.“²²⁷

²²⁶ Vervaet, S. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, str. 194.

²²⁷ Domoljub. „Šta su novine?“. *Bošnjak* (Sarajevo), 9. 7. 1891., str. 1.

I uredništvo lista „Bošnjak“ je sasvim izvjesno bilo svjesno da s eventualnim programom lista svedenim isključivo na izražavanje i promicanje bošnjačke nacionalne svijesti neće uspjeti u željenoj mjeri privući na suradnju intelektualnu elitu bosanskih muslimana, a niti čitalačku publiku opterećenu brigama nevezanim nužno uz nacionalnu svijest. Stoga je u već dotaknutom uvodnom članku prvog izdanog broja „Bošnjaka“ predstavljen šaroliki program lista, a koji je predviđao i promicanje vjere, prosvjete, blagostanja te svih drugih životnih potreba:

„I. Da utvrguje u narodu vjeru i pouzdanje u jedinog Boga i njeguje poštenje i milovanje među braćom, kao što nam i hak pejgamber zapovijeda sa premudrom zapovijedi : Resul hik meti me hafe ti llahi, što znači: „Glava mudrosti je strah od Boga“.

II. Da brani i zastupa prava i interese narodne, da upozoruje svoju braću laskva riječi prividnih prijatelja, koji bi htjeli medenim riječima utisnuti jed pod kožu naroda, pa ga upropastiti, a iz njegove propasti za sebe korist vući i na razvalinama narodnih dobara sebi kule podizati

III. Da poradi svim mogućim sredstvima, kako bismo na prosvjetnom polju vazda koracali unaprijed. „Bošnjak“ radiće dakle na tome da naša omladina prigri školu i vaspitanje, kako će se lakše moći čuvati od štetnih natrusina i kako će, dok se opaše muškijem pasom umne svoje sile umjeti i htjeti upotrijebiti na korist svog doma i naroda. Uz to će naš list brinuti se, da u podlistku svojim čitaocima donasa članke sadržaja zabavnog i poučnog, naročito pak naše krasne narodne umotvorine.

IV. Da unapregjuje blagostanje naroda i da usavršava sve ono, čime će narod moći lakše pribaviti svoje životne potrebe, jer je narod bez blagostanja kao tijelo bez duše, kao što kaže i naša poslovice: „Prazna ruka mrtvoj druga“. Ko se bori za zalogaj, taj će, ako nema duševne snage i ne osjeća, što je pošteno i dobro, zaboraviti i najveću svetinju, ubrusiti u svaku nevaljanštinu, žrtvovaće i samu vjeru i poštenje, u opće podaće se lako svakom zlu i nema od njega za narod nikakve fajde. Ko lako zaragjuje svoju životnu hranu, i ko se puno ne bori za zalogaj svoj i svoje obitelji, taj ima kada misliti i na to, kako će bližnjemu pomoći, kako će svoj rod uzdići i odbraniti. Taki očuvaju svoja i svoje braće prava i zaštite ih od neprijateljskih navala. Narodu, kojeg je blagostanje na višem stepenu, nije ništa teško, a svaku nepriliku može lakše ukloniti.“²²⁸

Nameće se pitanje u kolikoj je mjeri glas bosanskih muslimana tijekom austrougarskog razdoblja bio motiviran njihovom bošnjačkom nacionalnom sviješću. Gotovo isključivo putem pisane riječi je tijekom austrougarskog razdoblja izražavana i promicana bošnjačka nacionalna svijest. Režimski list „Bošnjak“²²⁹, primarno namijenjen za neslužbeno glasilo Kállayeve bošnjačke nacije, bio je rodnim domom i domom srastanja te novokomponirane nacije. I dok se u službenim dokumentima ili Kállayevim

²²⁸ Anonimno. „Čitaocima „Bošnjaka“. *Bošnjak* (Sarajevo), 2. 7. 1891., str. 1.

²²⁹ „Bošnjak je izlazio od 1891. do 1910. godine u Sarajevu. Vlasnik lista bio je do broja 17, godine 1893, Mehmed – beg Kapetanović, a odgovorni urednik najprije Hilmi Muhibić, a zatim od broja 32, 1892, do kraja 1894, Edhem Mulabdić. Od br. 1 (1895) do br. 10 (1906) vlasnik i odgovorni urednik lista bio je Jusuf – beg Filipović; od tada pa do broja 17 (1909) na tom mjestu se nalazi Jakubi – Ešref – beg Filipović. Od broja 18 (1909) pored istog vlasnika lista, na mjestu odgovornog urednika nalazi se najprije Šukri Karišiković, a zatim Muhamed Senai Softić.“ Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 73.

korespondencijama tek u rijetkim prilikama izrazito sramežljivo i nepouzdana izražavala Kállayeva bošnjačka nacija²³⁰, vjerojatno apsolutna većina spomena Kállayeve bošnjačke nacije u austrougarskom razdoblju se pronalazi upravo u „Bošnjaku“.

S obzirom na okolnosti pokretanja „Bošnjaka“, ali i s obzirom na uredničku liniju tog lista, opravdano je pretpostaviti da iza pothvata pokretanja „Bošnjaka“ stoji skupina od više osoba, uključujući i sam Kállayev režim, no službeno navedeni podnositelj zahtjeva za dodjelu koncesije na izdavanje „Bošnjaka“ bio je režimski „trbuhozborac“ i vjerni partner Mehmed – beg Kapetanović. Iako Kapetanovićev zahtjev za dodjelu koncesije nije pronađen²³¹, a što može dovesti pod sumnju samo postojanje tog Kapetanovićeve zahtjeva, sasvim je izvjesno da su Kállayev režim i Kapetanović, koji je tada bio savjetnikom Zemaljske vlade²³², već otprije imali dogovor o pokretanju, ali i uredničkoj liniji „Bošnjaka“. Pa bez obzira je li Kapetanovićev zahtjev za dodjelu koncesije uopće postojao, obrazloženje zahtjeva za dodjelu koncesije na izdavanje „Bošnjaka“, koje sažima primarnu namjenu lista, iščitava se iz dopisa Zemaljske vlade upućenom Kállayevu Zajedničkom ministarstvu financiju. Zahtjev je obrazložen prisustvom težnje među krugovima bosanskih muslimana za pokretanjem novina koje bi zastupale interese njihove zajednice:

„(...) već od nekog vremena zapaža u krugovima ovdašnjih Muhamedovaca težnja da pokrenu jedne novine, koje bi, uređivane na zemaljskom jeziku, imale zastupati interese muhamedovskog elementa u Bosni i Hercegovini...“²³³

Da je primarna namjena „Bošnjaka“ prema zamisli njegovih pokretača zaista bila izražavanje i promidžba bošnjačke nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima, svjedoči obrazloženje imena lista u dopisu Zemaljske vlade:

„kako se to iz podneska Mehmeda – bega Kapetanovića dade lako razabrati, pitanje nacionalne pripadnosti, o koju se srpska i hrvatska žurnalistika upravo u odnosu na muhamedanski element bore svom žestinom u duhu svojih nacionalnih aspiracija, treba da bude zastupljeno u jednom čisto domovinskom, dakle „bosanskom“ duhu, pa je zato i razumljivo, zašto je Kapetanović predloženom časopisu htio dati ime „Bošnjak“.“²³⁴

Kapetanović je sasvim izvjesno bio u redovitom dosluhu s Kállayevim režimom te režimu pokoran pa stoga list „Bošnjak“ valja definirati primarno kao režimsko glasilo bošnjačke nacije koje će agresivno i izravno promicati ono što službenoj politici nije

²³⁰ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 229-230.

²³¹ Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 240.

²³² Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 71.

²³³ Isto, str. 72.

²³⁴ Isto, str. 72.

bilo uputno. Pitanje uredništva „Bošnjaka“ ostalo je sve do danas za povjesničare i povjesničare književnosti obavijeno velom tajnovitosti. Naime, povjesničari i povjesničari književnosti nisu uspjeli rasvijetliti ulogu gotovo niti jednog od nominalnih urednika „Bošnjaka“ u uređivanju tog lista. Pritom valja imati na umu i činjenicu da su povjesničari i povjesničari književnosti zanemarili obradu uredničke linije i pozadine „Bošnjaka“ od druge polovice posljednjeg desetljeća 19. stoljeća do prestanka izdavanja tog lista.²³⁵ Zanemarivanje brojeva „Bošnjaka“ koji su izlazili od druge polovice posljednjeg desetljeća 19. stoljeća je s pozicije povjesničara razumljivo zbog istodobnog napuštanja nacionalne ideje Bošnjaštva²³⁶, dok je s pozicije povjesničara književnosti ruku razumljivo zbog odlijeva istančanih književnika iz „Bošnjaka“²³⁷, ali i sve izraženije nepismenosti tog lista.²³⁸ Zbog zadržavanja unutar okvira teme ovog rada je i suviše objašnjavati ulogu svakog nominalnog urednika ili urednika lista „iz sjene“²³⁹ pri uređivanju „Bošnjaka“, jer je za puno razumijevanje uredničke linije „Bošnjaka“ dovoljno

²³⁵ Primjere zanemarivanja brojeva Bošnjaka koji su izlazili od druge polovice posljednjeg desetljeća 19. stoljeća vidi u: Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 226-230.; Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 257-261.; Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 71-101.; Vervaet, S. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, str. 199.

²³⁶ Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 260-261. Sam Todor Kruševac je obrazložio razlog neprikazivanja kretanja lista „Bošnjaka“ od druge polovice pretposljednog desetljeća 19. stoljeća: „Izlišno bi bilo, posle svega rečenog, upuštati se поблиže u razmatranje kretanja lista „Bošnjak“ u poslednjim godinama njegova izlaženja, jer bi u tome slučaju neizbežno dolazilo do ponavljanja već izloženih stavova i gledišta.“ Isto, str. 261.

²³⁷ Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 85. Usp. i Vervaet, S. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, str. 215-216.

²³⁸ Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 260-261.

²³⁹ Prema Kruševcu je stvarni urednik „Bošnjaka“ bio Jozo Čebular. O uredniku „Bošnjaka“ „iz sjene“ je, ne navodeći njegove ime i prezime, pisao i srpski povjesničar Vladislav Skarić tijekom svojih studentskih dana.

„Ja sam gore spomenuo da je „Bošnjak“ vladin list, pa će se možda naći kogod te zapitati: A kako to? Eno na samom „Bošnjaku“ stoji da mu je vlasnik Mehmed – beg Kapetanović Ljubušak? Jeste, gospodine, imate pravo, to tako stoji u listu, ama šta biste vi rekli na ovo: Taj isti Kapetanović, čije ime stoji štampano u „Bošnjaku“ kao vlasnika, zavadio se prije negde sa Hrvatom, onim pravim urednikom „Bošnjaka“, i htjeo da ga digne iz redakcije. Jel' te digao ga je, jer je vlasnik lista, pa može raspolagati s redakcijskim personalom po svojoj volji? A vidite, moj gospodine, stvar je ispala sa svim drukčije: protiv volje Kapetanovićeve ostao je taj Hrvat u redakciji, jer je Vlada tako htjela. Šta velite sad? Kažite mi sad čiji je list „Bošnjak“? Dakle vidite, da ono ime vlasnika na listu nije ni za šta drugo, već da figurira, da se obmanjuje neobaviješteni svijet, kako je to, za boga, nezavisan organ bosanskih muhamedanaca.“

Kruševac se pozvao i na nezabilježena kazivanja Safvet – bega Bašagića, koji je kao gimnazijalac u „Bošnjaku“ surađivao anonimno tijekom prvih godina izdavanja tog lista, da je Jozo Čebular, po zanimanju novinar, bio stvarnim urednikom „Bošnjaka“, ali i redaktorom Kapetanovićevih spisa „Narodno blago“ (1887. godine na latinici, 1888. godine na ćirilici) i „Istočno blago“ (svezak I 1896. godine, svezak II 1897. godine). Isto, str. 239-240. Na osnovi fizionomije lista (način uređivanja, pismenost, njegovanje feljtona) Kruševac je zaključio da je Čebular bio urednikom „Bošnjaka“ „iz sjene“ od samog pokretanja lista pa sve do kraja 1896. godine, kada se dotadašnja ustaljena fizionomija lista počela narušavati. Isto, str. 258.

biti svjestan karaktera lista kao režimskog glasila, a čiji su urednici, bilo u dosluhu s režimom²⁴⁰, bilo unaprijed upoznati sa stavovima režima, uređivali list sukladno političkom i nacionalnom pravcu Kállayeva režima.

Unatoč zamišljenoj primarnoj namjeni „Bošnjaka“ za izražavanjem i promicanjem bošnjačke nacionalne svijesti, taj list je uspješno privukao dio muslimanske intelektualne elite i školovanih sinova bosanskih muslimana zbog uspješne vlastite prezentacije kao glasila općih interesa bosanskih muslimana kao što su obrana vjere, očuvanje baštinjenog privilegiranog statusa, potreba za prosvjetom, ali i potreba za vlastitim kulturnim uzdizanjem. Izvjesno je „Bošnjak“ od pojedinih vlastitih suradnika bio percipiran i kao plodno tlo za književnim izričajem i razvojem karijere književnika. Valja primijetiti da su mnogi više ili manje zapaženi predstavnici književnog Bošnjaštva²⁴¹ svoje prve književne izričaje iskazali upravo u „Bošnjaku“. Iako je njima zajedničko da su u svojim književnim radovima objavljenim u „Bošnjaku“ u većoj ili manjoj mjeri izražavali i promicali bošnjačku nacionalnu svijest, njihova motivacija za učešćem u radu „Bošnjaka“ najvjerojatnije je bila isključivo anacionalne naravi. Prema mišljenju autora ovog rada, upravo životne pozadine, objavljeni književni radovi i članci u „Bošnjaku“ te kasnije životne sudbine Edhema Mulabdića i Safvet – bega Bašagića kao književno istančanih i najplodnijih predstavnika književnog Bošnjaštva i suradnika „Bošnjaka“ još od njegovih prvih brojeva, odražavaju krhkost ili nepostojanje bošnjačke nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima.²⁴²

Edhem Mulabdić, koji je svoju ljubav prema književnosti otkrio tek godinu dana prije pokretanja „Bošnjaka“²⁴³, vidio je u „Bošnjaku“ glasilo bosanskih muslimana. Unatoč tomu što se Mulabdić odmah u svom prvom javljanju „Bošnjaku“ (u trećem broju) ponosno izjašnjavao „Bošnjakom“²⁴⁴, neutemeljeno je, pa i patetično zaključiti da

²⁴⁰ Kraljačić je imao na raspolaganju Kállayevu instrukciju za list „Bošnjak“ napisanu nakon izdavanja prvih nekoliko brojeva „Bošnjaka“ te je u svojoj knjizi zabilježio Kállayevu smjernicu da se u „Bošnjaku“ širi negativna slika o Srbiji, a koju je „Bošnjak“ pokorno i širio. Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 228.

²⁴¹ Termin „književno Bošnjaštvo“ je preuzet od Jovane Šaljić. Šaljić, J. „Književnost, vera i rađanje nacije: Stvaranje književnog Bosanstva“, str. 665.

²⁴² Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 85.

²⁴³ Nakon završetka trogodišnje Učiteljske škole (1887. – 1890.), Edhem Mulabdić je proveo četiri mjeseca u čitanju književnosti dok je čekao prvo zaposlenje u školi. Čitao je mahom hrvatske književnike 19. stoljeća: Augusta Šenou, Josipa Eugena Tomića, Ksavera Šandora Gjalskog, Eugena Kumičića i Janka Jurkovića. Uprava je tada Mulabdić toliko zavolio književnost da ju je odlučio sam pisati. Koštić, Mujo. „Edhem Mulabdić: Povodom 50 godina od smrti i 142 godine od rođenja“. *Novi Muallim*, br. 17(2004.), str. 114-115.

²⁴⁴ „Zbilja i pozvao si nas Bošnjake, da prihvatimo za pero ili kalem, pa da pišemo, kako ćemo svakom bratu koristiti poukom, zabavom i obranom. Dakle ti si nas svojim pozivom zadužio, a sad je red na

je Mulabdićevo učešće u „Bošnjaku“ i u manjoj mjeri bila motivirano nekakvom Mulabdićevom bošnjačkom nacionalnom svijesću. Zabilježene Mulabdićeve definicije lista „Bošnjaka“ te sadržaj Mulabdićevih književnih radova i članaka objavljenih u „Bošnjaku“ jasno i nedvosmisleno svjedoče o potpuno anacionalnoj Mulabdićevoj motivaciji pri učešću u radu „Bošnjaka“. U svom prvom javljanju „Bošnjaku“, Mulabdić je „Bošnjaka“ odredio kao „utočište“ namijenjeno bosanskim muslimanima, a koji su uslijed agresivnog ozračja hrvatsko – srpske nacionalne borbe za Bosnu i Hercegovinu ostali „kao vuk među nišangijom i hajkačom“:

„Sad, hvala Bogu, imamo i mi utočište, gdje ćemo se zakloniti od tugjeg nasilja i ko će nas obraniti svakog nasrtaja, a ujedno i to, gdje se možemo požaliti i sporazumjeti.“²⁴⁵

Hipotezu da je Mulabdić u „Bošnjaku“ vidio „utočište“ isključivo bosanskih muslimana, a ne svih „Bošnjaka“, potkrepljuje ranije u poglavlju citirani Mulabdićev retrospektivni osvrt iz tridesetih godina 20. stoljeća, pri kojemu je list „Bošnjak“ definirao kao „organ naše treće, muslimanske, zajednice“.²⁴⁶ Ovu hipotezu potkrepljuje i sadržaj Mulabdićevih književnih radova i članaka objavljenih u „Bošnjaku“, koji je dominantno, ako ne i ekskluzivno odražavao anacionalne brige i interese bosanskih muslimana.

Izuzev Mulabdićeve ponosnog izjašnjavanja „Bošnjakom“ u njegovu prvom javljanju „Bošnjaku“ te Mulabdićeve pjesme posvećene njegovu suradniku u „Bošnjaku“ Riza – begu Kapetanoviću, a u čijim se stihovima možda sramežljivo nazire ekspresija bošnjačke nacionalne svijesti, Mulabdićeve ekspresije bošnjačke nacionalne svijesti u „Bošnjaku“ zapravo ne postoje. Iako je Mulabdić u pjesmi posvećenoj njegovu suradniku u „Bošnjaku“ Riza – begu Kapetanoviću opjevao njegovo pjesništvo što „veseli i hrabri svakoga Bošnjaka“, navođenje „Hercegovca“ u sljedećem stihu ukazuje da je odrednica „Bošnjak“ u ovoj Mulabdićevoj pjesmi imala isključivo značenje zemljopisnog podrijetla.

”Pjevaj, pjevaj, dični sine,

Domovine naše.

Na radost nam svakom bratu,

Koj’ se snagom paše.

nas, da pokažemo, da smo sinovi Bosne ponosne, da smo vrijedni svog imena. S toga sam se evo kao Bošnjak latio pera, pošto si me uslobodio još i tim, da ne moram pisati visokim štilom, jer ti ja baš i ne znam naokolo, nego po onoj staroj bosanskoj iz oka u oko.“ Ašik Garib (Mulabdić, Edhem). „Naši dopisi“. *Bošnjak* (Sarajevo), 16. 7. 1891., str. 2.

²⁴⁵ Ašik Garib (Mulabdić, E.). „Naši dopisi“. *Bošnjak* (Sarajevo), 16. 7. 1891., str. 2.

²⁴⁶ Vervaet, S. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, str. 194

Pokazuješ, da si sinak
Staroga koljena
I svjedočiš, da s' potomak
Dičnoga plemena.
(...)Veseli ih pa i hrabri
Svakoga Bošnjaka,
I onoga Hercegovca
Vitkoga gorštaka !..."²⁴⁷

Ostaje otvorenim pitanjem je li Mulabdić, nazivajući Riza – Bega Kapetanovića „potomkom Dičnoga plemena“, zapravo podrazumijevao da je Riza – Beg Kapetanović potomak bošnjačke nacije. Pa i eventualno izražavanje bošnjačke nacionalne svijesti i u prethodno citiranoj pjesmi, ali i u prvom Mulabdićevo javljanju „Bošnjaku“, treba definirati tek kao privremeno Mulabdićevo praćenje povoljnog trenda, a ne kao ukorijenjeno Mulabdićevo uvjerenje.

Umjesto izražavanja i promidžbe bošnjačke nacionalne svijesti, Mulabdić je, kako je već navedeno, tijekom svoje suradnje u „Bošnjaku“ objavljivao književne radove i članke koji su odražavali anacionalne brige i interese bosanskih muslimana kao što su zahtijevanje reformi pri odgoju i obrazovanju muslimanske djece u Bosni i Hercegovini, naglašavanje potrebe usmjerenja k nauci među opće nepismenim bosanskim muslimanima te kritika svih oblika djelovanja koji kočé društveni progres bosanskih muslimana:

„(...) osjeća se već u tom početnom razdoblju njegovog pripovjedačkog razvoja težnja da se dade pouka muslimanskom svijetu na životnom materijalu novog, austrougarskog doba u Bosni, kada se smjenjuju generacije i svjetovi, način života, sticanja i predviđanja budućnosti. U ovim njegovim prozama podvlači se potreba snalaženja, adaptacije i pojačanog napora da se ne zaostane, uporedna sa reformom duha i navika, sasvim na liniji kulturne i društveno – ekonomske ideologije koju je propagirao list „Bošnjak“ sa praktičnom svrhom čuvanja položaja i materijalnih dobara Muslimana u Bosni i Hercegovini i osiguravanja njihovog daljeg razvoja i napretka.“²⁴⁸

Opravdano je i pretpostaviti da je Mulabdiću tek nedavno prepoznati poziv za književnom karijerom predstavljao motivaciju za učešće u radu „Bošnjaka“. Prethodno navedenu pretpostavku potkrepljuje i Mulabdićevo književno stvaralaštvo u „Bošnjaku“ o temama nepovezanim usko uz bosanske muslimane.²⁴⁹

²⁴⁷ Ašik Garib (Mulabdić, E.). „Pozdrav Riza begu Kapetanoviću“. *Bošnjak* (Sarajevo), 13. 8. 1891., str. 4.

²⁴⁸ Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 92-93.

²⁴⁹ „I mada Mulabdićevo proza počinje živim sjećanjima na bezbrižne dane djetinjstva („Komadić šale“, „Kod starog dede“) i momaštva sa humorističkim prizvukom („U pušnici“) te humorističko – realističkom

Za vrijeme Mulabdićeva nominalnog uredništva „Bošnjakom“ nastavljena je uobičajena praksa objavljivanja bošnjačkog nacionalističkog sadržaja u tom listu, no Mulabdić nije ni u svoje ime, niti pod pseudonimima pisao bilo kakav bošnjački nacionalistički sadržaj.²⁵⁰ Prema muslimanskom književniku 20. stoljeća Aliji Nametku, koji je sasvim izvjesno osobno poznao Mulabdića kao svog suvremenika, Mulabdić je priznao da kao urednik nije kreirao uredničku liniju lista, kao i to da je po spoznaji o pravoj ulozi „Bošnjaka“ odlučio napustiti „Bošnjak“ prvom prigodom:

„Odmah nakon dolaska u Sarajevo preuzeo je uredništvo „Bošnjaka“ i pisao u njemu mahom samo poučne i zabavne članke. Ali, kako sam kaže, samo je potpisivao list a ponešto kad je saznao, čemu list služi, jedva je dočekao prvu priliku, da se zahvali na uredništvu. To se desilo, kada je Jusuf beg Filipović preuzeo list od Kapetanovića.“²⁵¹

Može se konstatirati da je Edhem Mulabdić u „Bošnjaku“ bio autentičnim glasom intelektualne elite bosanskih muslimana nezainteresirane za nacionalizme pored vlastitih anacionalnih briga, a koje su kreirale svakodnevni život bosanskih muslimana u austrougarskom razdoblju. Edhem Mulabdić je i ušao i izašao iz „Bošnjaka“ s percepcijom bosanskih muslimana kao „trećeg“ u odnosu na Hrvate – katolike i Srbe – pravoslavce, no bez probuđene bilo kakve nacionalne svijesti, pa tako ni Kállayeve novokomponirane bošnjačke. Mulabdić je strastveno zastupao deklariranu opću modernizacijsku politiku ideologa nacionalne ideje Bošnjaštva i „neokrunjena kralja“ Bosne i Hercegovine kao jedinog puta u očuvanje muslimanskog identiteta i društvenih privilegija, a takav Mulabdićev pogled na prošlost, sadašnjost i budućnost bosanskih muslimana unutar europskog civilizacijskog kruga najbolje svjedoči i isječak koje govori junak Mulabdićeve proze „Nauka i zgoda“ objavljene u „Bošnjaku“ 1893. godine:

„Prošla su vremena kad smo mi svoj imetak, svoj šuhret, ugled, moć i sve svoje branili mačem (...), danas je došlo vrijeme, da to branimo naukom. Jedina nauka to nam može očuvati, pa ako mi ne budemo valjani te ne prihvatimo za nju, niko nam ne će biti kriv, ako sva ta dobra izgubimo i ona pređu u tuđe ruke, u ruke onoga koji je za vremena prihvatio nauku.“²⁵²

Ne smije se zaboraviti ni Mulabdićeva motivacija za književnom karijerom, a koja je prema mišljenju autora ovog rada uvjetovala Mulabdićevo napuštanje uskonacionalističkog „Bošnjaka“ i priključenje larpurlartističkoj „Nadi“.²⁵³

atmosferom iz života Cigana sa anegdotskim završetkom na kraju tanke fabule („Junaštvo Huse od Moruše“, „Pokajanje“) ...“ Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 92-93.

²⁵⁰ Isto, str. 90-91.

²⁵¹ Nametak, Alija. „Edhem Mulabdić. 7/XI. 1890. – 7/XI. 1930.“. *Novi Behar* 4, br. 4(1930-1931.), str. 214.

²⁵² Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 93.

²⁵³ Vervaeet, S. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj*, str. 215-216.

Slika 9. Edhem Mulabdić, suradnik i urednik „Bošnjaka“ koji je u tom listu vidio „utočište“ bosanskih muslimana, a ne mjesto njihove nacionalne ekspresije

Najplodnija ekspresija bošnjačkog nacionalizma i u književnosti, i u bilo kojem drugom vidu pisane riječi proizašla je iz mladenačkog strastvenog duha Safvet – bega Bašagića. Upravo je strastveni duh tog gimnazijalca zapalio plamen Bošnjaštva već u prvim brojevima „Bošnjaka“ te ga ostavio smještenog u povijesti kao jednog od malobrojnih barjaktara Kállayeve bošnjačke nacije.²⁵⁴ Već u drugom broju „Bošnjaka“ Bašagić je s ekstremno nacionalističke pozicije u nekoliko stihova sažeo autentični antihrvatski i antisrpski karakter Kállayeve bošnjačke nacije, kao i njenu pravu ulogu namijenjenu od strane Kállayeva režima:

„(...) Znaš, „Bošnjače“, nije davno bilo,
Sveg mi sv’jeta! nema petnest ljeta,
Kad u našoj Bosni ponositoj
I junačkoj zemlji Hercegovoj,
Od Trebinja do brodskih vrata
Nije bilo Srba ni Hrvata.
A danas se kroza svoje hire
Oba stranca ko u svome šire.

²⁵⁴ Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 247.

I još nešto, čemu oko vješto,
Hrabri ponos i srce junačko
Nada sve se začuditi mora:
Oba su nas gosta saletila,
Da nam otmu najsvetije blago
Naše ime ponosno i drago ;...“²⁵⁵

Bašagićeva pjesma „Bošnjaku“ vjerno odražava netrpeljivu narav bošnjačkog nacionalizma koji je po sebi podrazumijevao i negiranje povijesnog utemeljenja hrvatskog i srpskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini.

Netrpeljiva narav bošnjačkog nacionalizma dolazila je do svog izražaja i prema onim bosanskim muslimanima u čijim se dušama probudila hrvatska ili srpska nacionalna svijest. Sami naslov Bašagićeva članka „Bosanskijem trutovima“ najavljuje agresivnu ekspresiju bošnjačkog nacionalizma. Bašagić u članku poziva na javni linč protiv onih bosanskih muslimana kod kojih se probudila hrvatska ili srpska nacionalna svijest:

„U svakom stadu ima zablugjelih ovčica, pa možda se i megju nama po koja zloslutnica nalazi, ali sveta dužnost zove svakoga Bošnjaka, da takove ovčice na pravi put skreće, ako bude moguće, a ako ne, neka im u brk kaže; da su zablugjeli renegati roda ponosnoga, kojemu su pripadali njihovi djedovi, pradjedovi, škundjedovi, da su podle izdajice svoje domovine, koja je ragjala Bošnjake: Kuline, Tvrtke, Sokoloviće, Opukoviće, Malkoviće i sve druge do prije petnaest godina — da njima nije stalo do naroda nego do slave — da bi oni vjeru i narod triumfovali u čast svoje čese i svoga interesa. Ja sam dobro osvjedočen, da takove ovčice nijesu iz uvjerenja pristale uz jednu ili drugu stranku, već da su sa strane primamljene na veliku nesreću rodu i domovini. Ne čudim se pravoslavnijem, jer ih vjera uza srpstvo veže; ne čudim se većini katolika, jer i oni imaju vjerskih i političkih razloga, šta uz hrvatstvo pristaju, već se čudim velikoj manjini muhamedovaca, koja se povagja za prvima ili drugima.“²⁵⁶

Prema mišljenju autora ovog rada, Bašagić je pod „zablugjelim renegatima roda ponosnoga“ i „podlim izdajicama svoje domovine, koja je ragjala Bošnjake“ podrazumijevao isključivo one bosanske muslimane u čijim se dušama probudila hrvatska ili srpska nacionalna svijest, a navedeno mišljenje je zasnovano na Bašagićevim navodima da je „osvjedočen, da takove ovčice nijesu iz uvjerenja pristale uz jednu ili drugu stranku“, a zatim i da nije iznenađen buđenjem hrvatske ili srpske nacionalne svijesti kod Hrvata – katolika i Srba – pravoslavaca u Bosni i Hercegovini zbog njihovih političkih i vjerskih razloga. U Bašagićevu pozivu na istrebljenje „trutova“, to jest bosanskih

²⁵⁵ S. B. (Bašagić, Safvet – beg). „Bošnjaku“. *Bošnjak* (Sarajevo), 9. 7. 1891., str. 2.

²⁵⁶ Soko Šestokrilović (Bašagić, Safvet – beg). „Bosanskijem trutovima“. *Bošnjak* (Sarajevo), 19. 11. 1891., str. 2.

muslimana hrvatske ili srpske nacionalne svijesti, iščitava se nasilna ekspresija netrpeljivosti prema drugome sazdane u samoj biti novokomponiranog bošnjačkog nacionalizma:

„Ili im je zbilja bosanski narod skrivio, pa u nj razdor meću, da mu se gorko osvete? O junački narode! Ako im je to na srcu, upoznaj svoje trutove i gledaj svakom prilikom, da ih istrijebiš tako, kako im se ne će za trag znati.“²⁵⁷

Ne ulazeći u tumačenja je li Bašagić pod istrebljenjem „trutova“ doista mislio na fizičko istrebljenje, kako je isključivo i napisao u članku, ili se pritom figurativno izrazio, jasno je da se romantizam i strastvenost bošnjačkog nacionalizma ovog gimnazijalca izražavao i kroz nasilno ophođenje prema drugome. Sadržaj članka „Bosanskijem trutovima“ svjedoči i o Bašagićevu mirenju sa reduciranjem bošnjačke nacije isključivo na bosanske muslimane, iako je i Hrvate – katolike i Srbe – pravoslavce u Bosni i Hercegovini smatrao dijelom jednog bošnjačkoga roda.

Bašagić je u „Bošnjaku“ budio bošnjačku nacionalnu svijest među čitalačkom publikom i slavljenjem slavni „bošnjačkih“ predaka, kao i „bosanskog“ jezika, sustavno nametanog i od režima afirmiranog u doba Bašagićeva stvaralaštva u „Bošnjaku:

„(...) i naša povijest je puna rodoljuba, koji su dostojni imena ponosnih Bošnjaka. Sokolović Mehmed paša Veliki kroz petnaest godina upravljajući širokijem carstvom, zar nije sve same Bošnjake uzdizao na najveća dostojanstva? zar nije b o s a n s k i j e z i k kroz cijelo njegovo vladanje igrao ulogu kao jezik diplomata? Zar nije cijeli carski dvor bosanski s njime govorio? — Jest, da pače i svi evropski poslanici morali su znati bosanski, da mogu s njime razgovarati. Bez sumnje Mehmed paša bijaše onaj, koji je šaku Bošnjaka izdigao mimo toliko naroda u ogromnome osmanliskome carstvu. Upru mi u jednu zemlju, koja je uz prkos svima neprilikama, kroz tri sto godina sto vezira rodila, a megju njima petnaest velikijeh. Stari se naši mogu punim pravom nazivati ponosnim Bošnjacima, a mi ne! jer ne znamo ljubiti svoje otadžbine, ne cijenimo njezinu prošlost i ne staramo se za njezin napredak.“²⁵⁸

Citirani isječci Bašagićevih književnih radova i članaka objavljenih u „Bošnjaku“ samo su pojedini primjeri u hrpi Bašagićevih ekspresija bošnjačke nacionalne svijesti u „Bošnjaku“. Kao poznavatelj orijentalnih jezika prevodio je za „Bošnjak“ književna djela orijentalnog kruga.²⁵⁹ Bašagić nije zanemario ni anacionalne brige i interese bosanskih muslimana te se iz njegovog stvaralačkog opusa objavljenog u „Bošnjaku“ može iščitati da je bio pobornikom opće modernizacijske politike Kállayeva režima. Za razliku od Mulabdićeva stvaralačkog opusa objavljenog u „Bošnjaku“, a koji je u dominantnoj mjeri

²⁵⁷ Soko Šestokrilović (Bašagić, S.). „Bosanskijem trutovima“. *Bošnjak* (Sarajevo), 19. 11. 1891., str. 2., str. 2.

²⁵⁸ S. B. (Bašagić, S.). „Hubb – ul vatani min el – iman (Ljubav otadžbine s vjerom je skopćana)“. *Bošnjak* (Sarajevo), 27. 8. 1891., str. 2.

²⁵⁹ Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 84.

bio zasnovan na obradi anacionalnih tema iz svakodnevnog života bosanskih muslimana, Bašagić je u „Bošnjaku“ dao prioritet nacionalističkom i patriotskom izričaju. Bašagićeva rijetko zabilježena inzistiranja na napretku i na nauci su prožeta ekspresijom bošnjačkog nacionalizma. Već u prvom broju „Bošnjaka“ i ujedno svom prvom javljanju u „Bošnjaku“ ističe potrebu nauke, ali zarad književnog stvaralaštva na materinjem „bošnjačkom“ jeziku:

„Evo vidimo, da su naši prve hodže na našem materinskom jeziku pisali i lijep spomen iza sebe ostavili. Za to treba naučiti sve, što nema našem lijepome dinu zarara. Stoga su rekli: „la šehire kel ilmi, ve la zahire kel hilmi“: što znači: „Nema slave bez nauke, kao što nema spasa bez blagosti“. Radimo, braćo, i na našem materinskom jeziku, hvala Bogu, kad nam nije zabranjeno.“²⁶⁰

Za Bašagića je temelj svijetle budućnosti Bosne i Hercegovine ležao u nauci „bošnjačke“ mladeži pa je stoga pokušao motivirati „bošnjačku“ mladež na usmjerenje k nauci s pozivom da se ugledaju na svoje pretke „Bošnjake“ koji su si opskrbili slavu inzistiranjem na nauci:

„Pretpostavljam, da će mnogome ovi reci činiti se zagonetkom. Ali ko god posumnja neka zaviri u knjigu naše prošlosti, pa će — na žalost — sve odgonetnuti. Onda t. j. u znatno doba naše slave, Bošnjaci su bili sasvim drugoga kova. Držali su se strogo hadiza: „Hubbul ilme ve lev bis Sin! (Traži nauku, pa makar u Činu) Pobro, promisli se dobro, pa mi odgovori; čije su to riječi? Zar nijesu onoga, kome je svemogućí rekao: Levla ke, levla ke! A sada mila omladino, budućnost bosanskoga naroda gornja dva hadiza na srce upiše, ljubi otadžbinu onom ljubavi, kojom su ih tvoji djedovi ljubili. Uči, a ne žali se; jer o tebi ovisi spas našega ponosa. (...) Jedino što nas tješi to je nada u te i u tvoj napredak. Stupiš li ti u stope svojijeh djedova, eto nas za dva tri decenija ravnije njima. O mladeži, u tvojim rukama je budućnost ponosne Bosne i junačke Hercegovine! Ne bude li tebe, ostaćemo zadnji među evropskim narodima na sramotu svojoj otadžbini, na sramotu starim Bošnjacima...“²⁶¹

Suradnja Safveta – bega Bašagića u „Bošnjaku“ iako plodonosna, nije dugo trajala. Prema Kruševcu, Bašagić je okončao suradnju u „Bošnjak“ s promjenom nominalnog urednika lista tijekom 1892. godine.²⁶² Uz Bašagićevo stvaralaštvo u „Bošnjaku“ vežu se osude ovog lista u hrvatskom i srpskom tisku, ali istodobno i popularnost ovog lista među bosanskim muslimanima. Prema Mulabdićevu sjećanju, upravo je Bašagićevo stvaralaštvo u „Bošnjaku“ bilo „mehlem na rani“ bosanskih muslimana:

„Pored Rizabega Kapetanovića (...), izlazi Safvetbeg u „Bošnjaku“ sa snažnim svojim pjesmama, jedrim po ideji i sadržaju, koje su padale kao mehlem na ranu. Njegove nam pjesme uzbuđuju

²⁶⁰ Anonimno (Bašagić, Safvet – beg ?). „O bosanskoj književnosti.“ *Bošnjak* (Sarajevo), 2. 7. 1891., str. 4. Prema Muhsinu Rizviću, vjerojatno iza nepotpisanog članka „O bosanskoj književnosti“ je stajao Bašagić. Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 84.

²⁶¹ S. B. (Bašagić, S.). „Hubb – ul vatani min el – iman. (Ljubav otadžbine s vjerom je skopćana.)“ *Bošnjak* (Sarajevo), 27. 8. 1891., str. 2-3.

²⁶² Kruševac, T. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*, str. 255.

duh, podižu svijest i bude zanos. Skoro u svakom broju izlazi po koja njegova pjesma, a u provinciji se broje dani, i očekuje sa željom dolazak lista.“²⁶³

Unatoč Bašagićevoj strastvenoj promidžbi bošnjačke nacije u „Bošnjaku“, autor ovog rada mišljenja je da Bašagićeva suradnja u „Bošnjaku“, pa i strastvena i agresivna promidžba bošnjačke nacije nije motivirana njegovom tobožnjom bošnjačkom nacionalnom svijesću. Naime, tog gimnazijalca je vlastita životna pozadina pozivala da stane uz Kállayev režim. Kao sin nevesinjskog plemenita roda Bašagić – Redžepašić²⁶⁴, Safvet – beg je izgledno pozdravljao austrougarsku konzervativnu agrarnu politiku²⁶⁵, a da je Safvet – beg njegovao pripadnost plemenitu rodu pokazuje i njegov stvaralački opus u „Bošnjaku“, ali i u kasnijem životu. Bašagić je u svojim književnim djelima, novinskim člancima i historiografskim radovima njegovao memoriju na plemeniti rod Bosne i Hercegovine iz osmanlijskog doba, ali i iz razdoblja srednjovjekovne bosanske države.²⁶⁶ Safvet – begova obitelj uspješno se snašla po austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Njegov otac Ibrahim – beg je vršio različite državne službe (kotarski predsjednik u Stocu i Konjicu, vakufski inspektor u Sarajevu) da bi 1892. godine bio izabran i za predsjednika režimskog Zemaljskog povjerenstva za vakufe.²⁶⁷ Kao osvjedočeni pristaša režima, Ibrahim – beg Bašagić je bio prvi predloženi za preuzimanje vlasništva nad režimskim glasilom „Bošnjakom“ 1894. godine.²⁶⁸ S obzirom na životnu pozadinu Safvet – bega Bašagića, autor ovog rada pretpostavlja da je Bašagić u politici Kállayeva režima, pa shodno tomu i u Kállayevoj bošnjačkoj naciji, pronašao oslonac vlastite plemenite obitelji, ali i općenito muslimanskog zemljoposjedničkog sloja.

Bašagić s napuštanjem „Bošnjaka“ napušta i ekspresiju bošnjačkog nacionalizma, a kao pouzdana potvrda Bašagićeva odbacivanja bošnjačke nacije može se uzeti njegova

²⁶³ Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 87.

²⁶⁴ Pelidija, Enes. „Dr. Safvet – beg Bašagić – prvi suvremeni orijentalista i osmanista Bosne i Hercegovine u XX stoljeću: U povodu 80. godišnjice smrti“. *Pregled*, br. 3(2014.), str. 6-7.

Više o samom rodu Bašagića – Redžepašića vidi u: Isto, str. 4-7.

²⁶⁵ Vlašić, Anđelko. „Philippe Gelez, Safvet – beg Bašagić (1870 — 1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie – Herzégovine, Atena, 2010.“ *Pilar IX*, br. 17-18 (1-2) (2014.), str. 141.

²⁶⁶ Vidi: S. B. (Bašagić, S.). „Hubb – ul vatani min el – iman (Ljubav otadžbine s vjerom je skopćana)“. *Bošnjak* (Sarajevo), 27. 8. 1891., str. 2-3.;

Soko Šestokrilović (Bašagić, S.). „Bosanskijem trutovima“. *Bošnjak* (Sarajevo), 19. 11. 1891., str. 2.;

S. Šestokrilović (Bašagić, Safvet – beg). „Pod zidinama Jajca grada“. *Bošnjak* (Sarajevo), 31. 1. 1892., str. 1.;

Anonimno (Bašagić, Safvet – beg). „O bosanskome plemstvu“. *Bošnjak* (Sarajevo), 1. 3. 1894., str. 1-2.;

Bašagić, S. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*, 1900.

²⁶⁷ Pelidija, E. „Dr. Safvet – beg Bašagić – prvi suvremeni orijentalista i osmanista Bosne i Hercegovine u XX stoljeću: U povodu 80. godišnjice smrti“, str. 6.

Tomislav Kraljačić je naveo da je Ibrahim – beg Bašagić u to doba bio članom Zemaljskog povjerenstva za vakufe. Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 226.

²⁶⁸ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 226.

praksa brisanja ili prepravljanja bošnjačkog nacionalnog imena pri kasnijem pretisku stvaralaštva iz „Bošnjaka“. Tako je članak „Ljubav otadžbine s vjerom je skopćana“ iz „Bošnjaka“ Bašagić ukomponirao u svoj književni rad „Sto i jedan hadisi šerif“ objavljivan u časopisu „Behar“ tijekom 1903. godine i 1904. godine, „sa svim zanosom rodoljublja podignutog do divinizacije, ali bez „bosanske“ nacionalne konkretizacije“²⁶⁹:

„I mi smo znali negda ljubiti i jedno i drugo i naša povijest je puna rodoljuba, koji su dostojni imena ponosnih Bošnjaka. Sokolović Mehmed paša Veliki kroz petnaest godina upravljajući širokijem carstvom, zar nije sve same Bošnjake uzdizao na najveća dostojanstva?“²⁷⁰

„I mi smo znali negda ljubiti svoju domovinu. Naše narodne pjesme, naša povjesnica puna je odličnih velikana kao Sokolović...“²⁷¹

Prema Rizviću, Bašagić je prepravku bošnjačkog nacionalnog imena uradio i pri pretisku svoje kratke proze „Zao komšija“ prvotno objavljene u „Bošnjaku“, a nanovo objavljene 1907. godine u sklopu njegove zbirke „Uzgređne bilješke“, no autor ovog rada nažalost nije imao na raspolaganju tu Bašagićevu zbirku.²⁷²

Slika 10. Safvet – beg Bašagić, strastveni i anacionalni barjaktar bošnjačke nacije

²⁶⁹ Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 87.

²⁷⁰ S. B. (Bašagić, S.). „Hubb – ul vatani min el – iman (Ljubav otadžbine s vjerom je skopćana)“. *Bošnjak* (Sarajevo), 27. 8. 1891., str. 2.

²⁷¹ Mirza Safvet (Bašagić, Safvet – beg). „Sto i jedan hadisi šerif“. *Behar* 4, br. 7(1903-1904.), str. 97.

²⁷² Rizvić, M. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, str. 87.

Mulabdićev i Bašagićev odnos prema Kállayevoj nacionalnoj ideji Bošnjaštva zapravo je odražavao i odnos prosvjećene manjine bosanskih muslimana. Učešće muslimanskih autora u radu „Bošnjaka“, kao i njihova ekspresija bošnjačkog nacionalizma nikako nije bio odraz njihove tobožnje bošnjačke nacionalne svijesti jer kolektivni svjetonazor bosanskih muslimana izgrađen u osmanlijsko doba nije predvidio mjesto za bilo kakvu nacionalnu svijest. *Kaurska* Austro – Ugarska Monarhija nije uspjela u manje od dva desetljeća izmijeniti tvrdoglavi kolektivni svjetonazor bosanskih muslimana građen stoljećima unazad pa stoga nije ni bila u mogućnosti usaditi bošnjačku nacionalnu svijest barem šaćici intelektualne elite i prosvjećenih među bosanskim muslimanima. Kállayev političko – društveni sustav se uspješno predstavio kao „utočište“ za intelektualne elite bosanskih muslimana nezainteresirane za nacionalizme, sklonim režimskom deklariranom usmjeravanju Bosne i Hercegovine ka asimilaciji europskom ozračju, ali istodobno i zahvalne režimu zbog očuvanja privilegiranog društvenog statusa, agrarnih odnosa i vjerskog identiteta iz doba islamskog neeuropskog carstva. Činjenica da bošnjačko nacionalno ime dugo vremena nakon gašenja lista „Bošnjaka“ neće niti postojati u izričaju, a kamo li u organiziranoj politici ili kulturi bosanskih muslimana jasno ukazuje na neukorijenjenost bošnjačke nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima. Zapravo, ni sam Kállay nije bio pouzdan u svoj plod, to jest u povijesno neutemeljenu bošnjačku naciju, o kojoj se u rijetkim prigodama izjašnjavao kao svojevrsnom nacionalnom provizoriju koji bi potrajao do rješenja hrvatsko – srpskog nacionalnog spora u Bosni i Hercegovini, kojeg je u biti i sam rasplamsavao. S obzirom na nepouzdanje samog idejnog tvorca bošnjačke nacije u njenu deklariranu viševjersku narav, ali i s obzirom na pravu, gotovo muslimansku narav bošnjačke nacije, može se zaključiti da je ovaj Kállayev nacionalni avanturizam od samih početaka bio zamišljen kao prvi pokušaj konstituiranja nacije bosanskih muslimana u povijesti, a koja bi bila pod stranim protektoratom Austro – Ugarske Monarhije. No bosanski muslimani su, kako je već i utvrđeno, odbacili konstituiranje zapravo vlastite nacije.²⁷³ Naposljetku, na pitanje Edina Veladžića zašto se vjerska i svjetovna inteligencija bosanskih muslimana tako olako odrekla bošnjačkog nacionalnog imena, a koje on smatra neodgovorenim, utemeljeno je odgovor potražiti u tome što je bošnjačko nacionalno ime predstavljalo tek novokomponirani i povijesno neutemeljeni trend koje je idejnom zamišlju stranaca

²⁷³ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 229-230.

kratkotrajno nametano onima koji su u svjetonazorskom smislu turski, a ne bosanski (bošnjački) plod u Bosni i Hercegovini.²⁷⁴

5.2. Ni Hrvati, ni Srbi, ni Bošnjaci nego muslimani

Kao jedan od važnijih preduvjeta za transformaciju iz agrarnog u industrijsko društvo, pa shodno tomu i za razvoj nacionalizma, Gellner je naveo mobilnost ljudi. Hermetički zatvoreno agrarno društvo bosanskih muslimana, koje je zbog već protumačenog turskog svjetonazora imalo anacionalnu narav, nije bilo u mogućnosti zakoračiti ka transformaciji u industrijsko društvo, te je u svojoj zatvorenosti očuvalo stari turski svjetonazor. Unatoč dominantnom odbijanju austrougarske modernizacije od strane bosanskih muslimana, manji dio bosanskih muslimana svjestan novonastale političko – društvene stvarnosti naumio je njoj se asimilirati pa tako i prihvatio svjetovno obrazovanje. Neki sinovi najčešće imućnijih slojeva bosanskih muslimana su htjeli i unaprijediti svoje obrazovanje, a zbog odsustva svjetovnog visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, bili su primorani upisivati studije u sveučilišnim centrima izvan Bosne i Hercegovine. Kao centri najdinamičnijeg visokog obrazovanja bosanskih muslimana su se prometnuli Zagreb, Graz, Beč i Istanbul. Njihova naklonost ka modernizaciji, ali i političko – kulturni utjecaji u najdinamičnijim centrima visokog obrazovanja bosanskih muslimana, porodili su naklonost visokoobrazovanih bosanskih muslimana prema hrvatskoj ili srpskoj književnosti, kulturi, politici, a u iznimnim slučajevima i hrvatsku ili srpsku nacionalnu svijest. Neovisno o stavu visokoobrazovanih bosanskih muslimana prema samoj Austro – Ugarskoj Monarhiji, tijekom boravka na stranim sveučilištima oni su bili u mogućnosti uvjeriti se da Kállayev režim ili bilo koja austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini, nisu jedini „dobavljači“ toliko željene modernizacije. Stoga je visoko obrazovanje na stranim sveučilištima otvorilo nove perspektive bosanskim muslimanima.²⁷⁵

Oni bosanski muslimani koji su studije upisivali ponajprije u Zagrebu, ali i u Grazu te Beču, bili su snažno izloženi hrvatskoj nacionalnoj promidžbi. Izvorište hrvatske

²⁷⁴ Veladžić, E. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“, str. 80.

²⁷⁵ Vervaet, S. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj*, str. 307.

Graz kao jedan od najdinamičnijih centara visokog obrazovanja naveden prema: Veladžić, E. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“, str. 93.

nacionalne promidžbe među bosanskim muslimanima se nalazilo u Stranci prava Ante Starčevića. Ideologija Starčevićeva pravaštva o bosanskim muslimanima, ali i islamu te Osmanlijskom Carstvu sama po sebi zapravo je predstavljala vrlo plodno tlo ako ne za buđenje hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima, onda barem za njihovu kulturnu i političku orijentaciju prema Hrvatima.²⁷⁶ Prije svega, Ante Starčević je imao izvjesnu naklonost k islamu, o čemu svjedoči njegovo pisanje u „Iztočnom pitanju“:

„Sami muhamedovci u svemu carstvu rade, i to veselo, jer im njihova vera nalaže; ali nerade kao marva nego kao ljudi, razložno: svaki se nečim korisnim bavi. Muhamedovac, redovito, veruje u boga, u dušu, u budući život; takov čovek nemože lahko krivičan biti, ili iskati više neg mu zakon dopušta.“²⁷⁷

Starčević je u „Iztočnom pitanju“ iznio i sadržaj žustre rasprave sa Ivanom Franjom Jukićem pred kojim je pružao podršku i osmanlijskoj socioekonomskoj diskriminaciji prema kršćanima:

„Ti si gorji od svakog Turčina. Ali bez dvojbe, šališ se. Zašto bi mi haradž platjali?“ – To je odkup od vojničke službe. Sultan ga je hteo ukinuti; ali vredni kerstjani graknuše da oni neće svoje neprijatelje kao vojnici, oružjem braniti. Dakle, ta dača ostade, i pravo je. (...) „Zato bi ti obesio kerstjanina koj nemože ili makar neće haradž platiti.“ – Da mogu, ja bi ga obesio dvaput, jednom zato jer neima, a mogao bi imati, onda zato jer neizveršuje dužnost koja nije teška ni nepravedna.“²⁷⁸

Kao pristaša sekularizma je, neovisno o nacionalnim pogledima, cijenio bosanske muslimane zbog njihove „ćudi“ za gospodstvom zarad koje su postali konvertitima:

„U Bosni je najoholie plemstvo što ga je Europa ikada imala. To plemstvo, muhamedovci, takovu ima ćud za gospodovati, da je ono u XV. veku istu veru žertvovalo svojemu gospodstvu.“²⁷⁹

²⁷⁶ Veladžić, E. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“, str. 90-91.

²⁷⁷ Starčević, Ante. *Iztočno pitanje*. Zagreb: Prva hrvatska radnička tiskara, 1899., str. 17.

Muhamed Hadžijahić je iz spisa Josipa Horvata „Ante Starčević. Kulturno prosvjetna slika“ preuzeo zabilješku, a koja svjedoči o Starčevićевой naklonosti islamu: „A profesor Tade Smičiklas pripovijedao mi, što je čuo od pok. Ivana Kukuljevića Sakcinskog: da se je 1848. desio svojim poslom kod Ambroza Vranyczanyja, tadašnjeg čeonika naših financija, kad uniđe nekakav klerik, predstavio se: Dr Ante Starčević i preporučio se za nekakvu službu. Vranyczany reče kleriku zašto ostavlja stalež u kojem bi mogao dobro činiti i bio bi opskrbljen za sav život svoj? Starčević odreče, kako se uvjerio, koliko je mogao, da su sve vjere ništa; samo turska nešto vrijedi, a sve ostalo ništa.“ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 195.

²⁷⁸ Starčević, A. *Iztočno pitanje*, str. 16-17.

²⁷⁹ Gross, Mirjana. „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika“. *Časopis za suvremenu povijest* 4, br. 1(1972.), str. 32.

Osim što je muslimanski zemljoposjednički sloj nacionalno označio kao „hrvatsko plemstvo“, i time najavio pravašku politiku buđenja hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima, Starčević je istaknuo i njihovu „čistu krv“:

„On je u „plemstvu Turske“ vidio „što imamo najčistie hrvatske kervi“, jer se ono u posljednjih četiristo godina najmanje miješalo s „tuđom kervju“. Za njega je bosansko muslimansko plemstvo bilo „hrvatsko, najstarije i najčistie plemstvo sablje u svoj Evropi“.²⁸⁰

Starčevićev interes za buđenje hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima su preuzeli i pravaški stranački organi, ali i različiti hrvatski političari i kulturni djelatnici. U pravaškom listu „Sloboda“, sukladno Starčevićevoj ideologiji, promovirala se „hrvatska krv“ bosanskih muslimana. Tako je jedan istarski pravaš, pri osvrtnu na svoju posjetu zarobljenim ustanicima – bosanskim muslimanima, izrazio žaljenje zbog „prolievanja hrvatske krvi“ među „braćom“ prilikom gušenja otpora bosanskih muslimana okupaciji Bosne i Hercegovine:

„Sirotinja je ta mršava, bosa, poderana, a nevolja joj iz lica viri. Svikolici tvrde, da su ih Turci prisilili pridružiti se ustanku. Stigavši u tvrđu, zagledaše se u tamo namještene krevete a to im se činilo čudo nad svimi čudesi. (...) – Motreć ove jadnike, a znajuć jih još k tomu Hrvati, zazebe me u dnu duše, nemogav napokon odoljeti, da od njih pogled ne odvratim. – Eno potomci po celo čovječanstvo zaslužnih Hrvata mučenički pod igom stenju; brat uzhićen da brata jarma oslobodi; ovaj, što glupošću a što tuđom opačinom zaveden, ustaje proti bratu osloboditelju: krv se lieva, a neprijatelji hrvatskoga naroda, slobode i napredka nasladjivaju se nad prolievanjem hrvatske krvi.“²⁸¹

O bosanskim muslimanima kao „najljepšem cvijetu hrvatskog naroda“ pisao je u svom romanu „Zmaj od Bosne“ i hrvatski književnik Josip Eugen Tomić, dok su braća Radić poduzimala političke akcije buđenja hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima.²⁸²

Uz pravaše je prevagu pri usmjeravanju dijela intelektualne elite bosanskih muslimana ka hrvatskoj književnosti, kulturi, politici pa i naciji imala i „Matica hrvatska“. Od 1886. godine „Matica hrvatska“ je naumila zaslužiti popularnost među bosanskim muslimanima, pa u tom kontekstu valja promatrati i te godine pokrenuti projekt kolekcije narodnih pjesama bosanskih muslimana²⁸³, a koji se odvijao paralelno

²⁸⁰ Gross, M. „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika“, str. 32.

²⁸¹ Mihaljević, Josip. „Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu 'Sloboda'“. *Bosna franciscana* 16, br.28(2008.), str. 141.

²⁸² Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 198-199.

Više o ostalim zabilježkama i akcijama pod plaštom hrvatskog nacionalizma prema bosanskim muslimanima vidi u: Isto, str. 194-201.

²⁸³ Isto, str. 201.

s istovjetnim režimskim projektom Koste Hörmanna.²⁸⁴ 1898. godine i 1899. godine je „Matica hrvatska“ u dvije knjige naslovljene „Hrvatske narodne pjesme: Junačke pjesme“ izdala 320 sakupljenih epskih narodnih spjevova bosanskih muslimana, a do kojih su došli u suradnji s istaknutim pripovjedačima među bosanskim muslimanima.²⁸⁵ „Matica hrvatska“ je preuzela značajan udio pri izdavaštvu pisanog stvaralaštva bosanskih muslimana u austrougarskom razdoblju, ali i nakon Prvog svjetskog rata.²⁸⁶

Unatoč tomu što se težište hrvatske nacionalističke promidžbe među bosanskim muslimanima izvorno nije ni nalazilo u Bosni i Hercegovini, ona se dublje ukorijenila među bosanskim muslimanima nego li bošnjačka nacionalistička promidžba uz svesrdnu režimsku potporu upravo u Bosni i Hercegovini, što potvrđuje da se turski svjetonazor kod bosanskih muslimana vrlo teško mogao izmijeniti u reakcionarnom ozračju Bosne i Hercegovine. Pritom valja imati na umu da onodobne pojave kao što su muslimanski studenti u Zagrebu, Grazu ili Beču, suradnja muslimanskih autora u hrvatskim časopisima, snažna zastupljenost „Matice hrvatske“ u sveukupnom izdavaštvu muslimanskog stvaralaštva ili pak pretplate bosanskih muslimana na izdanja „Matice hrvatske“, nisu nužno odražavale probuđenu hrvatsku nacionalnu svijest među tim dijelom intelektualne elite bosanskih muslimana. Ipak, navedene pojave definitivno potvrđuju prisustvo hrvatske književne, kulturne ili političke orijentacije među njima.

Na temelju retrospektivnog svjedočanstva hrvatskog književnika Ivana Miličevića može se zaključiti da je njegov književni suradnik islamske vjere, Osman Nuri Hadžić²⁸⁷, u hrvatskoj politici i kulturi vidio plodno tlo modernizacije bosanskih muslimana:

²⁸⁴ Kraljačić, T. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, str. 198.

²⁸⁵ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 201-202.

²⁸⁶ „Matica hrvatska je do sada objavila djela muslimanskih pisaca: Osman Nuri Hadžića, Edhema Mulabdića, Sejfudina Husenagića – Fikreta, Ahmeda Muradbegovića, Šemsudina Sarajlića, Alije Nametka, Safvet – bega Bašagića, Envera Čolakovića i dr.“ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 201.

²⁸⁷ Osman Nuri Hadžić (1869-1937) bio je muslimanski književnik rodom iz imućne obitelji smještene u Mostaru. Završio je vjerske škole ruždiju i medresu, a zatim u Sarajevu i Šerijatsku sudačku školu. Usmjeren ka Hrvatima, odlučio se upisati studij prava u Zagrebu, kojeg je završio 1899. godine. Tijekom studija u Zagrebu je Hadžić literarno sazrio. Studentske dane u Zagrebu je provodio sa Ivanom Miličevićem, prijateljem s kojim je bio povezan još od mostarskih dana djetinjstva. Bio je sudionikom paljenja mađarske zastave na trgu bana Josipa Jelačića u povodu dolaska cara Franje Josipa I. na otvorenje Hrvatskog narodnog kazališta. 1900. na poziv Ademage Mešića postao je jednim od urednika „Behara“, novopokrenutog lista namijenjenog bosanskim muslimanima. Obnašao je dužnost profesora šerijatskih sudačkih škola u Mostaru, Sarajevu i Banjoj Luci, a poslije Prvog svjetskog rata bio je i načelnikom u Ministarstvu unutrašnjih djela u Beogradu. Kao književnik je pisao i objavljivao romane i pripovijetke s tematikom suvremenog života bosanskih muslimana, i njihove tradicije, zajedno s Ivanom Miličevićem. Potpisivali su se pod pseudonimom Osman – Aziz.

„I nije onda bilo druge, već da se našem čovjeku i obiteljima otvaraju oči, jer je bio već zadnji čas. Zastalost, koja je više sličila koracima natrag; konzervativizam. Nastavni zavodi (mekjete i medrese) čekale su stotine godina, ko će ih preurediti prema iskustvima vremena; odbijanje mladosti od novih nastavnih zavoda; zanemarivanje imetka, nerad kao i ostali poroci predkazivahu zlo i nedaću. Mladićima, kakovi smo bili onda, i to je stanje davalo pobuda za pretresanje prilika: sa stanjem, u kome je bio narod, naročito islamske vjere, nijesmo bili zadovoljni. Živili smo u sredini, u kojoj je svaki nezvani imao riječ, te mu se uvažavala. Ispod žita agitatori su odgovarali svijet, da ne daje djece u škole, jer da će se provjeriti, nagovarali se ljudi na iseljavanje, da iseljenička dobra pokupuju oni, koji huškaju ljude na iseljenje. Bilo je i drugih takovih pojava. Uz to dobar dio svijeta držao je do formalnosti, a ne do suštine.“²⁸⁸

Pretpostavlja se da je hrvatsku političku i kulturnu orijentaciju tom mladiću²⁸⁹ iz imućne muslimanske obitelji iz Mostara usadio upravo Ivan Miličević, njegov prijatelj iz djetinjstva.²⁹⁰ I prije studentskih dana u Zagrebu, gdje je završio studij prava, priuštio si je pretplatu na izdanja „Matice hrvatske“,²⁹¹ a u Zagrebu je pokazao i nacionalističku empatiju za brige Hrvata vlastitim sudjelovanjem u protestnom spaljivanju mađarske zastave 1895. godine na trgu bana Josipa Jelačića povodom dolaska cara Franje Josipa I. na otvorenje Hrvatskog narodnog kazališta.²⁹² Godinu dana ranije je u Zagrebu objavio knjigu „Islam i kultura“, a koja je u kontekstu teme ovog rada važna zato što se iščitavaju Hadžićevi afiniteti prema Anti Starčeviću, na čiju se misao često pozivao u ovoj knjizi.²⁹³ Svoju hrvatsku nacionalnu svijest izrazio je 1897. godine u romanu „Bez svrhe“²⁹⁴, te je pritom pokušao dokazati primarno muslimanskoj čitalačkoj publici da je istodobno moguće biti Hrvat i musliman, da je moguće razdvojiti naciju od vjere:

„Islam nam ne zabranjuje da budemo Hrvati, kao što uistinu jesmo po krvi i jeziku, po prošlosti i budućnosti. I upravo stoga što moramo biti i ostati vjerni, osvjedočeni muslimi – tim više moramo se osjećati i raditi kao Hrvati ... Do nas stoji da jednomu čitavomu narodu, njegovom obilježju dademo znak, trajan, neprolazan. Zar to neće biti slava Islama, kad mi učinimo, da se čast našoj svetoj vjeri iskazuje i u jednom narodu više? Doduše, većina hrvatskog naroda je nemuslimanska, ali nas muslimane upravo to obvezuje, da radimo tim osvjedočenije, oduševljenije, požrtvovnije za sreću cijelog naroda hrvatskoga – to će biti pred cijelim svijetom nepobitan dokaz, neprolazno svjedočanstvo, da je Islam vjera kulture, prosvjete, vjera napretka. Zar da se cijepamo od ostale braće, a to radi vjere, koja je svakomu svoja sveta i stvar duševnosti?“²⁹⁵

Bakšić, Mirsad i Andrej Rora, ur. *Znameniti Hrvati islamske vjere. Knjiga 7: Osman Nuri Hadžić*. Zagreb: Hrvatsko – muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1995., str. 1-9.

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24041> (Konzultirano 22. 06. 2022.)

²⁸⁸ Miličević, Ivan. „Nekolike uspomene iz prošlih vremena“. *Novi Behar* 7, br. 6-7(1933-1934.), str. 83.

²⁸⁹

²⁹⁰ Veladžić, E. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“, str. 91.

²⁹¹ Bakšić, M. i A. Rora. *Znameniti Hrvati islamske vjere. Knjiga 7: Osman Nuri Hadžić*, str. 3.

²⁹² Isto, str. 3.

²⁹³ Isto, str. 5-6.

²⁹⁴ Veladžić, E. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“, str. 93.

²⁹⁵ Bakšić, M. i A. Rora. *Znameniti Hrvati islamske vjere. Knjiga 7: Osman Nuri Hadžić*, str. 13.

Kao jedan od urednika časopisa „Behara“, Hadžić je imao veliku ulogu pri usmjeravanju tog časopisa prema hrvatskoj nacionalnoj ideji, politici i kulturi. Hadžić je 1908. godine u članku „Na početku IX. godišta“ jasno i nedvosmisleno odbacio postojanje bilo kakve treće nacionalnosti u Bosni i Hercegovini osim hrvatske i srpske te je pritom naglasio hrvatski karakter časopisa²⁹⁶:

„Narod naš naime u Bosni i Hercegovini kao i naša braća preko Save i Dunava kao i ona preko Drine govore istim onim jezikom, kojim i mi pišemo, samo ga zovu dvojakim imenom. Prema tome postoje dvije književnosti, hrvatska i srpska. Književnici i saradnici koji preuzeše da uz promijenjeni i prošireni program izdaju „Behar“, broje se u hrvatske književnike i rade na polju hrvatske književnosti. S toga, a i jer trećem imenu pored hrvatskog i srpskoga ne može biti mjesta, obnovljeni će Behar biti hrvatski list.“²⁹⁷

Iako je njegovo priklanjanje hrvatskoj naciji bilo motivirano njegovim uvjerenjem da se u okvirima hrvatske nacije, hrvatske politike i hrvatske kulture mogu modernizirati bosanski muslimani, a pritom sačuvati islamski identitet, valja primijetiti da je Hadžićeva percepcija odnosa između nacionalne svijesti i vjere ostala konstantnom tijekom čitavog austrougarskog razdoblja.

Motivacija buđenja hrvatske nacionalne svijesti kod Hadžića predstavlja pravilo pri buđenju hrvatske nacionalne svijesti kod preostale šačice intelektualne i zemljoposjedničke elite bosanskih muslimana. Za razliku od Hadžića koji se za buđenje hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima uglavnom borio pisanom riječju ili uredništvom, imućni Ademaga Mešić²⁹⁸ bio je logističarem buđenja hrvatske

²⁹⁶ Vervaet, S. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj*, str. 308.

²⁹⁷ Osman Aziz (Hadžić, Osman Nuri i Ivan Miličević). „Na početku IX. godišta“. *Behar* 9, br. 1(1908-1909.), str. 2-3.

²⁹⁸ Ademaga Mešić (1868-1945) bio je hrvatski trgovac, političar i mecena rodnom iz Tešnja, gdje je i ostao najvećim dijelom svog života. Rano obrazovanje stekao je u mektebu, uz pomoć privatnog učitelja savladao je čitanje i pisanje latinice i ćirilice dok je njemački i turski jezik savladao samostalno. Pohađao je medresu u Travniku. Nakon očeve smrti 1882. godine naslijedio je desetak kmetskih selišta i 40 000 groša, što je onodobno, prema Nadi Kisić Kolanović, bilo velikim imetkom. Kao mladić se počeo baviti trgovačkim i financijskim transakcijama, te je iskazao vlastito političko umijeće koje mu je osiguralo nezavisnu društvenu poziciju. 1906. godine je Mešić posjedovao pet trgovačkih filijala s tridesetak zaposlenih. Kao poslovan čovjek je često bio na putovanjima izvan Bosne i Hercegovine. Od mladih dana bio je pristaša pravaštva. Bio je vlasnikom časopisa „Behar“ od 1900. godine do 1910. godine, a poslije i vlasnikom „Muslimanske svijesti“ i „Hrvatske svijesti“. 1908. godine je osnovao prohrvatski orijentiranu Muslimansku naprednu stranku. Nakon završetka Prvog svjetskog rata ušao je u Jugoslavensku muslimansku organizaciju, a po istupu iz nje je osnovao prohrvatsku Muslimansku organizaciju, koju je priključio Hrvatskoj seljačkoj stranci. Od 1941. do 1945. godine surađivao je s režimom Nezavisne Države Hrvatske te je tada bio na poziciji ustaškog doglavnika. 1945. godine je izručen jugoslavenskim komunističkim vlastima od Britanaca.

Kisić Kolanović, Nada. „Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895. – 1918. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 3(2008.), str. 1119-1123.

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40324> (Konzultirano 22. 06. 2022.)

nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima, pa i svojevrsnim mecenom²⁹⁹ hrvatskog nacionalizma.³⁰⁰ Taj samouki sin sitnog poduzetnika i age, odgojen u obitelji „gotovo europskih pogleda“ na institucije, državu i radnu etiku, ali i turskih pogleda o podložnosti žene muškarcu³⁰¹, kao mladić je iskazao vlastito poslovno umijeće, što mu je i omogućilo intenzivnu mobilnost i napuštanje ozračja zaostalosti bosanskih muslimana.³⁰² Kao mladiću koji se slagao s modernizacijom, nije mu bilo teško prikloniti se hrvatskoj naciji pod barjakom pravaštva. Za buditelja hrvatske nacionalne svijesti kod Mešića je naveden jedan tešanjski učitelj, po imenu i prezimenu vjerojatno Hrvat – katolik, Ivica Hećimović.³⁰³ Mešić je zagovarao asimilaciju islama novonastalim okolnostima, razdvajanje vjere od nacije, dok je nacionalizaciju bosanskih muslimana pod hrvatskim imenom shvaćao kao slijeđenje prirodnog puta:

„Mi nismo Turci, nego smo po vjeri Muslimani a po naciji i našem lijepom hrvatskom jeziku Hrvati.“³⁰⁴

²⁹⁹ Mešić je kao mecena hrvatskog nacionalizma između ostalog osnovao Hrvatsko muslimansku čitaonicu u kojoj je intenzivno radio stvarajući hrvatski muslimanski krug u Tešnju. Bio je vlasnik „Behara“ (1900-1910.), muslimanskog beletrističkog lista hrvatskog usmjerenja kao i omladinskog lista Hrvatska svijest (1913-1914.). Velikom novčanom potporom Ademage Mešića je osnovan 1912. godine u Sarajevu „Hrvatsko – muslimanski đaćki konvikt. S namjerom da čvršće poveže Hrvate katolike i Hrvate muslimane u ekonomskom smislu, 1923. godine je udružio „Jugoslavensku muslimansku banku“ s „Hrvatskom centralnom bankom“ u Sarajevu, a pod zajedničkim imenom „Hrvatska muslimanska banka“, da bi zbog odsustva odobrenja tadašnjih vlasti banka skoro promijenila ime u „Ujedinjena centralna banka“. Bakšić, Mirsad i Andrej Rora, ur. *Znameniti Hrvati islamske vjere. Knjiga 5: Ademaga Mešić*. Zagreb: Hrvatsko – muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1995., str. 1-2.

³⁰⁰ Kisić Kolanović, N. „Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895. – 1918. godine“, str. 1120.

³⁰¹ „(...) osmanski način života i uvjerenja bio je tvrdokoran u sferi braka i odnosa između muškaraca i žena koje su bile podložne mužu, primjerice, nisu sudjelovale u odgoju i školovanju, u obitelji su muškarci i žene jeli u odvojenim prostorijama itd. Mešićeva majka Arifa, rođena Galijašević kći posjednika i narodnog ljekarnika iz Tuzle dijelila je podređenu sudbinu žena, a kada je klonula duševnom snagom morala se odseliti iz muževe kuće jer je doveo novu ženu. Mešić u svojim uspomenu opisuje majku sa znatnim emocijama, a njezina sudbina senzibilizirat će ga za položaj žena u islamskoj sredini. Tako će, primjerice, 1921. kao jedan od osnivača i vlasnika Islamske dioničke štamparije u Sarajevu, koja je u vlasništvu imala tvornicu papirnatih vrećica u kojoj su mahom zapošljavane mlade muslimanke, za njih 1924. organizirati besplatan tečaj pisanja i čitanja. Sam Mešić vodio je uredan obiteljski život, oženio se 1886. Ajišom, kćerkom hafiz Abdul Ćerima iz Tuzle.“ Isto, str. 1122.

³⁰² „Kao poslovan čovjek često putuje izvan Bosne, premda u njegovo vrijeme putovanja nisu bila lagodna te su zahtijevala dugotrajno izbjivanje. Njegov prvi susret s urbanom kulturom Zapada dogodio se u Beču 1891. godine. U Carigradu je bio 1895., u Parizu, Londonu i Liverpoolu bio je 1900. itd. Na tim je putovanjima susretao zanimljive ljude te je nesumnjivo imao priliku bistrirati poglede na suvremene probleme.“ Isto, str. 1122.

³⁰³ „Sam Mešić upio je pravaštvo pod okriljem tešanjskog učitelja Ivica Hećimovića, gorljivog starčevićanca koji je potkraj 1880 – tih srca muslimanskih mladića ispunjavao hrvatskim žarom. Hećimović je znao kako pristupiti mladim muslimanima, organizirao je studentske kružoke na kojima su se politički događaji u BiH razmatrali iz kuta nacije, nacionalizma, vjere, domovine itd. Na sastancima je bilo strogo zabranjeno točenje alkohola. U krugu mlađih tešanjskih muslimana A. Starčević je ubrzo stekao karizmu pa su okupljeni već na spomen njegova imena uzvikivali: „Živio naš vođa dr. Ante Starčević.“ Hećimović pomaže Mešiću da se intelektualno osposobi za samostalno vođenje javnih predavanja koja su po sadržaju i metodi politička.“ Isto, str. 1124.

³⁰⁴ Isto, str. 1124.

Nacionalizaciju bosanskih muslimana pod hrvatskim imenom gledao je blagonaklono za razliku od njihove nacionalizacije pod srpskim imenom zbog vlastita uvjerenja u nuždu modernizacije bosanskih muslimana. Prema Mešiću su upravo Srbi „nastojali da naše stare odvrte od školovanja djece“, dok su „katolici“, pod kojima zasigurno podrazumijeva i Hrvate, „upućivale muslimane da pohađaju škole“.³⁰⁵

Mešić iako privržen islamu, nije odobravao „principe muslimanskog ponašanja izvedenih iz prošlosti“³⁰⁶ niti je potisnuo svoj hrvatski nacionalni identitet zarad ostvarenja dominacije islamskog vjerskog identiteta. Reakcije članova Mešićeve obitelji na Mešićev hrvatski nacionalizam vjerno svjedoče sukob hermetički zatvorenog agrarnog društva bosanskih muslimana sa onim bosanskim muslimanima koji su im vlastitom mobilnošću donosili „nevjerničke“ novotarije:

„Dakle, Mešićev pretjerani entuzijazam prema nacionalizmu bio je stran prosječnom običnom muslimanu, uključujući i njegovu vlastitu obitelj. Čitav svijet njegove majke i žene koje su bile ispunjene islamskom pobožnošću bio je prevrnut naglavce kada su saznale da se smatra Hrvatom. Majka oplakuje činjenicu da je sin „sramoti“ jer „od tolikog ummeta i tolike naše turske vjere jedini hoćeš da se krstiš pa čak kažu da hoćeš i nas u nekakve Hrvate da prekrstiš“. Ovaj detalj iz njegovih Memoara čini se mnogo važnijim nego što je na prvi pogled. Mešić uvjerava majku i ženu da prihvaćanjem hrvatskog nacionalizma ne okreće leđa islamskoj vjeri: „Zar ste mogle i smjele i na čas u mene posumnjati i povjerovati tim ženskim lažima i petljanijama, da bih ja našu lijepu islamsku vjeru napustio i prešao na koju drugu vjeru.“ Poput njegove majke, mnogi su muslimani islam nazivali „naša lijepa turska vjera“. Mešić uvjerava majku da je hrvatstvo zapravo pomirljivo s islamom: „Mi nismo Turci, a nismo ni Muhamedanci, kako nas to neki neispravno zovu (...). Mi smo po našem jeziku kojim govorimo Hrvati, a naša je vjera islam i mi smo muslimani.“³⁰⁷

Unatoč svojoj slatkorječivosti i energičnosti, hrvatski nacionalizam je osvojio svijest tek jednog dijela inače izrazito malobrojne intelektualne elite bosanskih muslimana. Strana sveučilišta (Zagreb, Beč, Graz), domaće svjetovne škole, djelovanje „Matice hrvatske“, tisak iz Hrvatske te domaći tisak bosanskih muslimana hrvatskog usmjerenja („Behar“) bile su centrima najdinamičnijeg buđenja hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima.³⁰⁸ Ipak, suradnja bosanskih muslimana s prethodno navedenim centrima nije nužno odražavala njihovu hrvatsku nacionalnu svijest, već je prije svega odražavala njihovu usmjerenost na hrvatsku književnost, hrvatsku kulturu ili hrvatsku politiku.

³⁰⁵ Mešićevo korištenje riječi „Srbi“ i „katolici“ u istom kontekstu može odražavati vjersko značenje obiju riječi. Kisić Kolanović, N. „Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895. – 1918. godine“, str. 1125.

³⁰⁶ Isto, str. 1136.

³⁰⁷ Isto, str. 1131.

³⁰⁸ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 215.

Slika 11. i 12. Osman Nuri Hadžić i Ademaga Mešić, istaknuti Hrvati islamske vjere u austrougarskom razdoblju

Za razliku od temeljitih i pedantnih obrada bošnjačke nacionalne svijesti ili hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima, srpska nacionalna svijest među bosanskim muslimanima je u literaturi dostupnoj autoru ovog rada obrađena površno, u vidu pukog akumuliranja često i nepovezanih podataka u nedogled bez temeljitog sagledavanja političko - društvene pozadine srpske nacionalne svijesti, ali i bez sagledavanja osobnih životnih pozadina ekspresionista srpske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima. Dok se ne pojavi nekakav povijesni rad koji bi konačno omogućio utvrđivanje uzročno – posljedične veze pri buđenju srpske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima, koje bi omogućilo da se tema srpske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima sagleda i kroz osobnu pozadinu njenih ideologa, ekspresionista, i koji bi bio pregledan, autor ovog rada u kontekstu ove teme može u osnovnim crtama, pregledno i povezano odrediti narav srpskog nacionalizma i nezavisne

srpske države 19. stoljeća, zatim navesti i obrazložiti pojedine osnovne razloge za približavanje između Srba – pravoslavaca i bosanskih muslimana u austrougarskom razdoblju, te konačno, na osnovi naravi srpskog nacionalizma, ali i na već protumačenom turskom svjetonazoru bosanskih muslimana, izvesti zaključak o ukorjenjivanju srpske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima.

Za razliku od Starčevićeve ideologije koja je bila turkofilna i islamofilna, sama narav nezavisne srpske države 19. stoljeća, formirane na oslobođenje od Osmanlijskog Carstva i vladavine islama, predala je srpskom nacionalizmu protuturska i protuislamska obilježja³⁰⁹ unatoč ponekim tolerantnim pogledima ideologa srpskog nacionalizma prema bosanskim muslimanima ili muslimanima općenito. Zapravo, ideolozi srpskog nacionalizma su pokazali da nemaju toliko „fin“ pristup, pristup pun uvažavanja prema bosanskim muslimanima poput Starčevića.³¹⁰ Ilija Garašanin u „Načertaniju“ je istaknuo važnost „načela pune vjerezakonske slobode“ kao jednog od temelja uspjeha nacionalne promidžbe:

„(...) načelo pune vjerezakonske slobode; ovo načelo moraće svim Hristijanima a ko zna da po vremenu i nekim muhamedancima.“³¹¹

Prethodno navedeno načelo biti će nužno primijeniti u akciji buđenja srpske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima jer upravo protuturska i protuislamska obilježja srpskog nacionalizma predstavljaju krajnju suprotnost kolektivnom turskom svjetonazoru među bosanskim muslimanima.

Buđenju srpske nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima nisu pomagali ni priljevi frustriranih muslimanskih izbjeglica iz Srbije prema Bosni i Hercegovini tijekom 19. stoljeća³¹² kao ni sve izraženija konfrontacija interesa u samoj Bosni i Hercegovini između pravoslavaca, kod kojih se u posljednjim desetljećima osmanlijske vlasti počinje buditi srpska nacionalna svijesti, te muslimana, koji su imali kolektivnu svijest o vlastitom privilegiranom položaju u odnosu na pravoslavce, mahom potlačene kmetove. Zapravo je duboko suprotstavljene Srbe – pravoslavce i bosanske muslimane jedino mogla približiti ugroza od nekog „trećeg“, koji je njihov zajednički neprijatelj. Konačno, 1878. godine se austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine pružila

³⁰⁹ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 156.

³¹⁰ Veladžić, E. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“, str. 90.

³¹¹ Isto, str. 158.

³¹² Više o iseljavanjima muslimana iz Srbije prema vidi u: Bandžović, Safet. „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije za Bosanski vilajet“. *Znakovi vremena*, br. 12(2001.), str. 149-171.

prigoda srpskom nacionalizmu da na zajedničkoj protuaustrijskoj platformi pokuša probuditi srpsku nacionalnu svijest među bosanskim muslimanima. Prema Hadžijahiću je srpsko kontinuirano afirmiranje sultanova suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom bilo taktičke naravi, a zarad daljnjeg približavanja bosanskih muslimana srpskoj naciji su otišli toliko daleko da su zajedno s bosanskim muslimanima počeli i proslavljati sultanove rođendane od 1900. godine pa sve do aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine.³¹³ Kao što se hrvatska nacionalna svijest dijela bosanskih muslimana budila na stranim sveučilištima, sličnim modelom se budila i njihova srpska nacionalna svijest. Istanbul kao tradicionalni centar bosanskih muslimana za visoko obrazovanje je bio izložen promidžbi srpskog nacionalizma, a zbog tamošnjih srpskih institucija (Srpska gimnazija, srpsko poslanstvo i srpski list „Carigradske novine“)³¹⁴ i utjecaja koji su pristizali iz samog državnog vrha Srbije.³¹⁵

Unatoč nastojanju Austro – Ugarske Monarhije da među bosanskim muslimanima porodi lojalnost prema novom državnom okviru, zadiranje države u sustav vjerskih škola s namjerom njihovih reformi kao i u vakufe³¹⁶, izazvalo je borbu bosanskih muslimana za vjersko – prosvjetnu te vakufsku autonomiju.³¹⁷ U toj borbi bosanski muslimani su surađivali sa Srbima, koji su se također borili za svoju vjersko – prosvjetnu autonomiju, što je moralo dovesti do jačanja srbofilije među bosanskim muslimanima. No nije nužno da su bosanski muslimani zbog srbofilije imali srpsku nacionalnu svijest. Prema Hadžijahiću, politička stranka Muslimanska narodna organizacija kao autentična politička predstavnica bosanskih muslimana, a koja je prerasla upravo iz muslimanskog pokreta za vjersko – prosvjetnu i vakufsku autonomiju, nije u svom izvršnom odboru, koji je brojao 15 članova, imala i ti jednog člana koji se nacionalno izjašnjavao kao Srbin.³¹⁸

³¹³ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 161.

³¹⁴ Veladžić, E. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“, str. 82.

³¹⁵ Isto, str. 90.

³¹⁶ „Riječ vakuf dolazi od arapskog glagola „veqafe“, što znači zaustaviti, zadržati, posvetiti i ukazuje na to da je vakufska imovina (imovina koja se zavještava), ona imovina koja je izuzeta iz redovnog pravnog prometa stvarima i određena u neke druge svrhe. Tako se vakuf u fikhskim djelima obično definira kao izuzimanje imovine voljom nekog lica iz njegovog vlasništva i njeno posvećivanje određenim ciljevima. Ti ciljevi mogu biti: vjerski u užem smislu, društveni, prosvjetni, privredni i milosrdni. Važno je napomenuti da ekonomska funkcija vakufa mora biti takva da se koriste plodovi, a da se suština sačuva; drugim riječima da se osigura trajna korist vakufa.“

Citirao određenja pojma „vakuf“ prema: <https://vakuf.ba/bs/tekst/pojam-vakufa/2> (Konzultirano 22. 06. 2022.)

³¹⁷ Hoare, Marko Atilla. „Uloga austro – ugarske vlasti u nastanku bosanskih nacionalnih pokreta“. Prilozi, br. 37(2008.), str. 146.

³¹⁸ Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, str. 171-174.

Sama činjenica da se privlačna sila srpskog nacionalizma za bosanske muslimane nije krila u afirmiranju nečega, kao što se privlačna sila hrvatskog nacionalizma krila u Starčevićевой gotovo idealizaciji bosanskih muslimana i njihove vjere islama, ukazuje zašto je šaćica intelektualne elite bosanskih muslimana pretežito bila blagonaklona hrvatskom, a ne srpskom nacionalizmu. Unatoč zajedničkom protuaustrijskom sentimentu, i dalje je ostajalo neriješenim pitanje agrarne reforme, a koje je određivalo svakodnevnicu agrarne većine u Bosni i Hercegovini, neovisno o vjeri. Pa i kod onih intelektualnih elita bosanskih muslimana koje su se nacionalno izjašnjavale, svjetonazor je ostajao u većoj ili manjoj mjeri i dalje turski, pa je stoga često prisutna pojava bila izrazito krhka nacionalna svijest, koja bi bila mijenjana za neku drugu nacionalnu svijest ili anacionalnost ovisno o političkim prilikama. Naposljetku, malo je i vremena prošlo od bolne separacije bosanskih muslimana od njihove majke da bi jedna hermetički zatvorena i zaostala zajednica tako skoro u širim masama iskazala sposobnost asimilacije modernoj *kaurskoj* zbilji pa se stoga svjetonazor i shodno svjetonazoru barem dio svakodnevnicu bosanskih muslimana u austrougarskom razdoblju doima paralelnim i naspram njihovih prvih susjeda kršćana.³¹⁹

³¹⁹ Juzbašić, Dž. „Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini“, str. 203.

6. Zaključak

Svjetonazor bosanskih muslimana u austrougarskom razdoblju je prožet baštinom njihove majke, koja ih je porodila, koja ih je dojila i odgojila, te koja ih je kao iznemogla starica na koncu i fizički napustila. Iako je odnos između bosanskih muslimana kao djece, i Turske kao majke, prolazio i kroz neslaganja, djeca su i u takvim trenucima očuvala svijest tko im je majka i što im je sve majka davala. Unatoč tomu što su neki povjesničari, ali i pojedine politike pokušale i pokušavaju razdvojiti dijete od rođene majke, predstaviti to dijete kao djetetom neke druge majke poput „Bosne“, pokušale bunt djeteta protiv majke predstaviti kao čin odricanja od rođene majke, znanost je oborila u samim temeljima takve pokušaje motivirane onodobnim odsustvom izvora, ali i uplivima politika u povijesnu znanost. Najprije je mađarski karijerist, gazivši često i sakriveno kao „neokrunjeni kralj“ Bosne i Hercegovine po vlastitim znanstvenim uvjerenjima i povijesno utemeljenim nacionalnim identitetima, pokušao bosanske muslimane predstaviti kao dijete majke „Bosne“, a i suvremena muslimansko – bošnjačka politika, svjesna da će neostvarene ratne ciljeve moći ostvariti blagoslovom ne Turske već „Zapada“, ne pokušava pod plaštem tobožnje zapadne uljudbe, demokracije i jednakosti predstaviti sebe, svoj etnički i nacionalni identitet kao djetetom rođene majke Azijatkinje, odnosno Turske, već kao djetetom rođene majke Europljanke, odnosno srednjovjekovne Bosne.

Bosanske muslimane, njihov etnički pa i nacionalni identitet je porodila majka Turska te suvremeni bosanski muslimani, izuzev narodnog jezika, gotovo i nemaju poveznice sa tobožnjom njihovom majkom – srednjovjekovnom Bosnom i njenim onodobnim življem. Suvremeni bosanski muslimani u značajnoj mjeri i ne vuku podrijetlo iz Bosne i Hercegovine, već je prisustvo njihovih predaka u Bosni i Hercegovini zabilježeno tek s Osmanlijama. Također, islam suvremenih bosanskih muslimana ne može se ni na koji način predstaviti kao plodom i baštinom njihove „bosanske“ ili „bogumilske“ posebnosti, „bosanskog“ ozračja jer njihova tobožnja vjerska posebnost, koju povijesno neutemeljeno često nazivaju „bogumilskom“, nije predstavljala stvarnu snagu ni u vidu brojnosti članova te vjerske zajednice, ni u vidu duhovne usidrenosti njenih članova. Znanstveno je dokazano da uz doseljenike, stvarnu snagu islamizirane Bosne i Hercegovine tijekom 16. stoljeća mogu činiti samo konvertiti. Od srednjeg vijeka, od 16. stoljeća pa do danas izraženo je u Bosni i Hercegovini prisutan demografski

diskontinuitet. Shodno tim znanstvenim otkrićima, ne može se ni muslimanske zemljoposjednike u Bosni i Hercegovine predstavljati kao nasljednicima srednjovjekovnog bosanskog plemstva.

Sve te povijesno neutemeljene konstrukcije etničkog i nacionalnog identiteta, prisutne do danas u muslimansko – bošnjačkoj javnosti i akademskoj zajednici, plodom su svijesti tih autora o siromašnoj i kratkoj povijesti zasebnog nacionalnog identiteta bosanskih muslimana. Upravo odsustvo bilo kakve nacionalne svijesti među bosanskim muslimanima u austrougarskom razdoblju potvrđuje da su bosanski muslimani uistinu turska djeca. Anacionalna narav i svjetonazor bosanskih muslimana duboko je usađena višestoljetnom osmanlijskom politikom sukladnoj njenom karakteru islamske države, ali i posebnim geografskim položajem bosanskih muslimana, *serhatlija* koji brane sebe, svoju vjeru, svoju zemlju i državu od *kaura*, pa s vremenom i od svojih zemljaka kršćana, ali i od same majke. Svoje bivstvovanje su bosanski muslimani povezivali uz oslonce poput vjere, posjeda, privilegija, a koje im je dala njihova majka Turska. Stoga su rijeke malodušnih muslimana hrlile *hidžri* iz *kaurskog zuluma* u Bosni i Hercegovini prema ponovnom spajanju sa svojom majkom Turskom. Austro – Ugarska Monarhija kao *kaurski* gospodar Bosne i Hercegovine nije uspio u nekoliko desetljeća transformirati ono što je građeno stoljećima unazad, i što se održavalo kao vjernost bosanskih muslimana istjeranoj majci i u „grubim vremenima“ *kaurskog zuluma* austrougarskog okupatora. Tek je *kaursko* okruženje Zagrebačkog, Bečkog, Gradačkog pa i Istanbulske sveučilišta, ili *kaursko* okruženje i nauk u Bosni i Hercegovini pružilo prigodu da se izađe iz učmale muslimanske sredine u Bosni i Hercegovini, da se na osnovi novih horizonata formira i novi svjetonazor, prihvate *kaurske* moderne inovacije, potrebne za lakši svakodnevni život, ali istodobno i očuva islam.

Popis literature

Knjige

1. Asbóth, János. *An official tour through Bosnia and Herzegovina: with an account of the history, antiquities, agrarian conditions, religion, ethnology, folk lore and social life of the people*. London: Swan Sonnenschein et Comp., 1890.
2. Bakšić, Mirsad i Andrej Rora, ur. *Znameniti Hrvati islamske vjere. Knjiga 5: Ademaga Mešić*. Zagreb: Hrvatsko – muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1995.
3. Bakšić, Mirsad i Andrej Rora, ur. *Znameniti Hrvati islamske vjere. Knjiga 7: Osman Nuri Hadžić*. Zagreb: Hrvatsko – muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1995.
4. Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.
5. Bašagić, Safvet – beg. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*. Sarajevo: Vlastita naklada, 1900.
6. Bogićević, Vojislav. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1975.
7. Donia, Robert J. i John V. A. Fine. *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2011.
8. Džaja, Srećko Matko. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804*. Mostar: ZIRAL, 1999.
9. Evans, Arthur John. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku Republiku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.
10. Gellner, Ernest. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura, 1998.
11. Gellner, Ernest. *Postmodernizam, razum i religija*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2000.
12. Hadžijahić, Muhamed. *Od tradicije do identiteta: (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*. Zagreb: Islamska zajednica Zagreb, 1990.
13. Handžić, Mehmed. *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko – hercegovačkih muslimana*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1940.
14. Imamović, Enver. *Korijeni Bosne i bosanstva*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1995.
15. Imamović, Enver. *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: ART 7, 1998.
16. İnalçık, Halil. *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300.-1600*. Beograd: Utopija, 2003.
17. Jukić, Ivan Franjo. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb: Bèrztisak narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1851.

18. Juzbašić, Dževad. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: ANU BiH, 2002.
19. Kalaj, Venijamin. *Istorija srpskog naroda: Od seobe Srba do propasti srpske države*. Beograd: Petar Ćurčić, 1882.
20. Kapetanović Ljubušak, Mehmed – beg. *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Spindler et Löschner, 1893.
21. Kapetanović Ljubušak, Mehmed – beg. *Što misle muhamedanci u Bosni*. Sarajevo: Spindler et Löschner, 1886.
22. Kapidžić, Hamdija. *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
23. Kapo, Mithad. *Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2012.
24. Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
25. Kruševac, Todor. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
26. Malcolm, Noel. *Bosna: kratka povijest*. Sarajevo: Memorija, 2011.
27. Michaud, Joseph – François i Luis Gabriel Michaud. *Biographie universelle ancienne et moderne*. sv. 29, Paris: A. Thoissier Desplaces, 1843.
28. Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije: (1878-1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
29. Rački, Franjo. *Bogomili i Patareni*. Zagreb: Štamparija Dragutina Albrehta, 1870.
30. Redžić, Enver. *Prilozi o nacionalnom pitanju*. Sarajevo: Svjetlost, 1963.
31. Rizvić, Muhsin. *Bosansko - muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*. El – Kalem, Sarajevo, 1990.
32. Salihagić, Suljaga. *Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice: Kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas*. Banja Luka, 1940.
33. Starčević, Ante. *Iztočno pitanje*. Zagreb: Prva hrvatska radnička tiskara, 1899.
34. Velikonja, Mitja. *Religious separation and political intolerance in Bosnia – Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press, 2003.
35. Vervaet, Stijn. *Centar i periferija u Austro - Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2013.
36. *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868 – 1875; Obrada i komentar Dr Andrija Radenić*. Beograd – Novi Sad: Istorijski institut – Institut za istoriju Vojvodine, 1976.

37. *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini / sabrao Kosta Hörmann 1888-1889. ; priredila Denana Buturović. Sarajevo: Svjetlost, 1976.*

Radovi iz časopisa ili zbornika

1. Ančić, Mladen. „Što je Bosna bez Hercegovine?“. *National security and the future* 6, 3-4(2005.), 87-128.
2. Balta, Ivan. „Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja Ustava 1910. godine“ u: *Zbornik radova naučnog skupa: Ustavno – pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.) (Tuzla, 17-19. XII. 2010.)*. ur. E. Mutapčić. Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, 2010., str. 31-48.
3. Bandžović, Safet. „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije za Bosanski vilajet“. *Znakovi vremena*, 12(2001.), 149-171.
4. Bejaković, Predrag. „Porezi u islamskom svijetu i u Otomanskom Carstvu“, *Političke analize* 7, br. 25(2016.), 32-39.
5. Bugarin, Velimir. „Nacionalizam u 19. stoljeću“. *Rostra* 2, 2(2009.), 82-87.
6. Čubrilović, Vaso. „Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini“ u: *Srpski pisci i naučnici o Bosni i Hercegovini*. ur. Z. Antonić. Beograd: Novinsko - izdavačka kuća Službeni list SRJ, 1995., str. 231-256.
7. Džaja, Srećko Matko. „Srednjovjekovna Crkva bosanska u procijepu suprotstavljenih kontekstualizacija“. *Status – Magazin za društvena i politička pitanja*, 10(2006.), 250-255.
8. Džaja, Srećko Matko i Dubravko Lovrenović. „Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili: Srednjovjekovna Crkva bosanska“. *Svjetlo riječi*, Posebni prilog uz br. 286(2007.) revije Svjetla riječi, 3-14.
9. Džautović, Dženan. „Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave, kontroverze“. *Historijska traganja*, 15(2015.), 127-160.
10. Đurđev, Branislav. „Neke napomene o islamizaciji i Bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40(1991.), 25-36.
11. Feldman, Andrea. „Kállay's dilemma on the challenge of creating a manageable identity in Bosnia and Herzegovina (1882-1903)“. *Review of Croatian history* 8, 1(2017.), 103-117
12. Filipović, Nedim. „Specifičnosti islamizacije u Bosni“. *Pregled*, 58(1968.) (izvanredni broj), 624-631.
13. Fresl, Tomislav. „Faze integracije hrvatske nacije“. *Pravnik* 42, 86(2008.), 123-140.
14. Grbić, Jadranka. „Etnicitet i razvoj. Ogled o etničkom identitetu i društvenom razvoju“. *Etnološka tribina* 23, 16(1993.), 57-72.
15. Gross, Mirjana. „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“. *Historijski zbornik*, 19-20(1966-1967.), 9-68.

16. Gross, Mirjana. „O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika“. *Časopis za suvremenu povijest* 4, 1(1972.), 25-46.
17. Hadžibegović, Iljas i Mustafa Imamović. „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine“ u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. ur. M. Imamović. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998., str. 223-297.
18. Heršak, Emil. „O etnosu u prošlosti i sadašnjosti“. *Migracijske i etničke teme* 5, 2-3(1989.), 99-112.
19. Heršak, Emil. „Različiti sociohistorijski tipovi etničnosti“. *Migracijske i etničke teme* 7, 3-4(1991.), 335-363.
20. Hoare, Marko Atila. „Uloga austro – ugarske vlasti u nastanku bosanskih nacionalnih pokreta“. *Prilozi*, 37(2008.), 143-148.
21. Imamović, Mustafa. „Bošnjački etnos: identitet i ime“. *Prilozi*, 32(2003.), 315-329.
22. Jahić, Adnan. „Odnos bosanskohercegovačke uleme prema nacionalnom pitanju u monarhističkoj Jugoslaviji“. *Historijska traganja*, 11(2013.), 145-170.
23. Juzbašić, Dževad. „Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini“. *Prilozi*, 30(2001.), 195-206.
24. Kamberović, Husnija. „Turci' i 'kmetovi' – mit o vlasnicima bosanske zemlje“ u: *Historijski mitovi na Balkanu*. ur. H. Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2003., str. 67-84.
25. Kisić Kolanović, Nada. „Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895. – 1918. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 40, 3(2008.), 1119-1140.
26. Korunić, Petar. „Nacija i nacionalni identitet“. *Revija za sociologiju* 36, 1-2(2005.), 87-105.
27. Košić, Mujo. „Edhem Mulabdić: Povodom 50 godina od smrti i 142 godine od rođenja“. *Novi Muallim*, 17(2004.), 114-122.
28. Kožar, Adem. „Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom“ u: *Zbornik radova naučnog skupa: Ustavno – pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.) (Tuzla, 17-19. XII. 2010.)*. ur. E. Mutapčić. Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, 2010., str. 15-30.
29. Kujović, Mina. „O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave“. *Gračanički glasnik*, 22(2006.), 71-78.
30. Lavić, Osman. „Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro – ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića“. *Anali Gazi Husrev – begove biblioteke* 10, 17-18(1996.), 123-130.
31. Lučić, Ivo. „Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?)“. *National security and the future* 6, 3-4(2005.), 37-86.
32. Markešić, Ivan. „Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine)“, *Društvena istraživanja* 19, 3(2010.), 525-546.

33. Matijević, Zlatko. „Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (Od Petranovića do interneta)“ u: *Fenomen “krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. ur. F. Šanjek. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, 2005., str. 335-350.
34. Mihaljević, Josip. „Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu 'Sloboda'“. *Bosna franciscana* 16, 28(2008.), 127-149.
35. Mirza Safvet (Bašagić, Safvet – beg). „Sto i jedan hadisi šerif“. *Behar* 4, 7(1903-1904.), 97-100.
36. Mišković, Igor. „Prof. dr. Mustafa Imamović (1941 – 2017)“. *Prilozi*, 46(2017.), 386-388.
37. Mrduljaš, Saša. „Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj“. *Mostariensia* 22, 2(2018.), 149-162.
38. Nametak, Alija. „Edhem Mulabdić. 7/XI. 1890. – 7/XI. 1930.“. *Novi Behar* 4, 4(1930-1931.), 214-217.
39. Okey, Robin. „A trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism“. *The Slavonic and East European Review* 80, 2(2002.), 234-266.
40. Osman Aziz (Hadžić, Osman Nuri i Ivan Miličević). „Na početku IX. godišta“. *Behar* 9, 1(1908-1909.), 1-3.
41. Pelesić, Muhidin. „Iseljavanje Bošnjaka iz društva – matice u društvo – utočišta“. *Historijska traganja*, 17(2018.), 149-171.
42. Pelidija, Enes. „Dr. Safvet – beg Bašagić – prvi suvremeni orijentalista i osmanista Bosne i Hercegovine u XX stoljeću: U povodu 80. godišnjice smrti“. *Pregled*, 3(2014.), 6-7.
43. Pijović, Marko. „Demistificiranje “etniciteta“. *Historijska traganja*, 10(2012.), 9-153.
44. Posavec, Zvonko. „Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomeni političkog“. *Politička misao* 33, 2-3(1996.), 226-233.
45. Ramić, Edin. „Administrativno – upravna organizacija Osmanskog Carstva“, *Uprava*, 18(2018.), 149-187.
46. Senghaas, Dieter i Stephan von Pohl. „Practising Politics with Alert Senses: Remembering Karl W. Deutsch (1912-1992)“. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review* 48, 6(2012), 1135-1144.
47. Sućeska, Avdo. „O nastanku čifluka u našim zemljama“. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI(1965.), 37-57.
48. Šaljić, Jovana. „Književnost, vera i rađanje nacije: Stvaranje književnog Bosanstva“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 4, 164(2017), 665-680.

49. Šavija – Valha, Nebojša. „Religijski identitet i društvena struktura BiH“. *Migracijske i etničke teme* 25, 1-2(2009.), 49-67.
50. Šušnjara, Snježana. „Školovanje ženske djece u BiH u vrijeme osmanske okupacije 1463.-1878“. *Školski vjesnik* 60, 4(2011.), 527-542.
51. Tepić, Ibrahim. „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine“ u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. ur. M. Imamović. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998., str. 173-222.
52. Veladžić, Edin. „Bošnjačka vjerska inteligencija i izazovi nacionalne identifikacije tokom austrougarskog perioda“. *Prilozi*, 46(2017.), 75-98.
53. Vlašić, Anđelko. „Philippe Gelez, Safvet – beg Bašagić (1870 — 1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie – Herzégovine, Atena, 2010.“ *Pilar* IX, 17-18 (1-2) (2014.), 140-143.
54. Vukšić, Zdravko. „Harač“, *Porezni vjesnik* 25, 7-8(2016.), 139-156.
55. Župan, Dinko. „ERNEST GELLNER, Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb, 1998.“. *Časopis za suvremenu povijest* 31, 2(1999.), 411-414.
56. „Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878.“. *The American Journal of International Law* 2, 4(1908.), 401-424.

Novine

Bošnjak (Sarajevo), 1891-1894.

Magistarski radovi

Memišević, Hamza. *Bošnjaci i NDH: Moranje ili slobodan izbor*. Magistarski rad, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2020.

Mrežni izvori

1. *Ademaga Mešić*. U: Hrvatska enciklopedija

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40324> , konzultirano 22. 06. 2022.

2. *Alija Izetbegović o duhovnom kontinuitetu suvremenih bosanskih muslimana sa članovima Crkve bosanske*. U: Mediacentar_online

<https://www.media.ba/bs/magazin-teme-i-resursi/iz-arhiva-alija-izetbegovic-mi-nismo-turci> , konzultirano 30. 04. 2022.

3. *Arthur John Evans*. U: Hrvatska enciklopedija

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18688> , konzultirano 22. 03. 2022.

4. *Bakir Izetbegović o duhovnom kontinuitetu suvremenih bosanskih muslimana sa članovima Crkve bosanske*. U: Predsjedništvo Bosne i Hercegovine
<http://www.predsjednistvobih.ba/gov/default.aspx?id=60276&langTag=hr-HR> , konzultirano 30. 04. 2022.
5. *Enver Imamović*. U: Leksikografski zavod Miroslav Krleža
<http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=59827> , konzultirano 23. 04. 2022.
6. *Ernest Gellner*. U: Hrvatska enciklopedija
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=21543> , konzultirano 12. 02. 2022.
7. *Etimologija riječi šerijat*. U: Hrvatska enciklopedija
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59468> , konzultirano 21. 05. 2022.
8. *Ivan Franjo Jukić*. U: Hrvatska enciklopedija
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29476> , konzultirano 22. 03. 2022.
9. *Izjašnjavanje Mustafe ef. Cerića kao potomka islamiziranih bogumila*. U: Preporod
<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/teme/item/3104-obracanje-dr-mustafe-cerica-na-konferenciji-becke-diplomatske-akademije> , konzultirano 30. 04. 2022.
10. *János Asbóth*. U: Arcanum Digitális Tudománytárban
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/a-7893E/asboth-janos-79ADE/> , konzultirano 7. 04. 2022.
11. *Konstantin (Kosta) Hörmann*. U: Hrvatski biografski leksikon
<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7790> , konzultirano 5. 04. 2022.
12. *Lajos Thallóczy*. U: Hrvatska enciklopedija
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61112> , konzultirano 8. 04. 2022
13. *Mehmed – beg Kapetanović*. U: Hrvatski biografski leksikon
<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9600> , konzultirano 4. 04. 2022.
14. *Mehmed Handžić*. U: Hrvatski biografski leksikon
<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7201> , konzultirano 12. 04. 2022.
15. *Muhamed Hadžijahić*. U: Hrvatski biografski leksikon
<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7060> , konzultirano 20. 04. 2022.
16. *Nedim Filipović*. U: Hrvatski biografski leksikon
<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6028> , konzultirano 23. 04. 2022.
17. *Osman Nuri Hadžić*. U: Hrvatska enciklopedija
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24041> , konzultirano 22. 06. 2022.

18. *Safvet – beg Bašagić*. U: Hrvatska enciklopedija

<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6205> , konzultirano 11. 04. 2022.

19. *Vaso Čubrilović*. U: SANU

<https://www.odlikovanja.sanu.ac.rs/web/rs/darodavci/vasa-cubrilovic> , konzultirano 4. 05. 2022.

20. *Vakuf*. U: Vakufska direkcija Sarajevo

<https://vakuf.ba/bs/tekst/pojam-vakufa/2> , konzultirano 22. 06. 2022.

21. *Šovinizam*. U: Hrvatska enciklopedija

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59810> , konzultirano 12. 02. 2022.

Audiovizualni izvori

1. Imamović, Enver. „HISTORIČAR ENVER IMAMOVIĆ ZA DDBIH: BOSNA JE ODUVIJEK BILA PLIJEN!“ Hayat Media BiH. Prosinac 29, 2021, 18:51

https://www.youtube.com/watch?v=wrlTDAnWSjM&ab_channel=HayatMediaBiH

2. Imamović, Enver, „DRINA JE I KROZ HISTORIJU BILA GRANICA, PRVO RIMSKOG CARSTVA, A DANAS DVIJE ZEMLJE: IMAMOVIĆ ZA 7PLUS.“ Hayat Media BiH. Studeni 6, 2021, 26:29

https://www.youtube.com/watch?v=GiMuYSAoSog&ab_channel=HayatMediaBiH

3. Izetbegović, Bakir. „Bakir Izetbegovic 2021 Luxembourg.“ Mersida Vel. Studeni 21, 2021., 46:46

<https://www.youtube.com/watch?v=qL1L8j5F1UQ>.

Popis slika

Slika 1. Jukić, Ivan Franjo. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb: Bèrzotisak narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1851., Naslovna stranica

Slika 2. Rački, Franjo. *Bogomili i Patareni*. Zagreb: Štamparija Dragutina Albrehta, 1870., Naslovna stranica

Slika 3. https://mandadb.hu/mandadb/webimage/8/6/6/4/6/pre_wimage/2011260113.jpg
(Pristup 26. 05. 2022.)

Slika 4. Kruševac, Todor. *Bosansko – hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978., str. 238.

Slika 5. Asbóth, János. *An official tour through Bosnia and Herzegovina: with an account of the history, antiquities, agrarian conditions, religion, ethnology, folk lore and social life of the people*. London: Swan Sonnenschein et Comp., 1890., Naslovna stranica

Slika 6. http://mek.niif.hu/02100/02185/html/img/5_149a.jpg (Pristup 26. 05. 2022.)

Slika 7.

https://www.ins.ba/media/image/1565/original/640_Alija_Izetbegovic_Mustafa_Ceric_Bajram_u_Sarajevu.jpg (Pristup 26. 05. 2022.)

Slika 8. <https://www.odlikovanja.sanu.ac.rs/web/static/portrets-resized/vasa-cubrilovic.jpg>
(Pristup 26. 05. 2022.)

Slika 9. <https://faktor.ba/cms/uploads/2021/01/cc8fa6bb30a0a444c247fff1f7b26993.jpg>
(Pristup 19. 06. 2022.)

Slika 10. http://retrobib.ulib.sk/Basagic/html_res/basagic.jpg (Pristup 19. 06. 2022.)

Slika 11. Bakšić, Mirsad i Andrej Rora, ur. *Znameniti Hrvati islamske vjere. Knjiga 7: Osman Nuri Hadžić*. Zagreb: Hrvatsko – muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1995., str. 11.

Slika 12. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8c/AdemagaMesic.jpg> (Pristup 22. 06. 2022.)

Sažetak

Povjesničari, pa i politike pokušavaju sve do danas začeti i etnički i nacionalni identitet bosanskih muslimana u „bosanskom“ ozračju, s naglaskom na srednjovjekovnu bosansku državu. Znanstvena istraživanja su ipak oborila hipoteze na kojima se temelje pokušaji afirmiranja bosanskih muslimana kao ekskluzivnih nasljednika identiteta srednjovjekovne bosanske države. Dokazano je da nema duhovnog kontinuiteta između suvremenih bosanskih muslimana i članova srednjovjekovne Crkve bosanske, kao i da nema kontinuiteta između muslimanskih krupnih zemljoposjednika i srednjovjekovnog bosanskog plemstva. Etnički identitet bosanskih muslimana plod je osmanlijskog okupatora, a upravo iz etničkog identiteta bosanskih muslimana je proizašao i njihov kolektivni turski svjetonazor. Turski svjetonazor kod bosanskih muslimana je dodatno učvršćen i njihovom naravi *serhatlija*, to jest graničara Osmanlijskog Carstva koji brane svoju vjeru, svoju zemlju („bastion islama“) i svoju državu od „nevjernika“. S obzirom da je Osmanlijsko Carstvo po svom karakteru bila islamska država, identifikacija bosanskih muslimana bila je zasnovana na islamskoj odrednici, a koja im je omogućila društveno privilegirani status u odnosu na zemljake kršćane. Tijekom 19. stoljeća, to jest stoljeća modernizacije, bosanski muslimani bili su jedna od najzaostalijih zajednica na europskom kontinentu. U procesima modernizacije vidjeli su ugrozu vlastitog islamskog identiteta i društveno privilegiranog statusa te su ostali dominantno agrarnom i neprosvijećenom zajednicom. Protjerivanje Osmanlijskog Carstva, njihove „majke“ te nastanjanje *kaurske* Austro – Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini nije pokolebalo njihov učvršćeni turski svjetonazor niti ih je značajnije potaknulo na modernizaciju. Njihov kolektivni svjetonazor bio je anacionalan, imali su mnogo većih briga od nacionalne identifikacije, pa su stoga odbacili i režimsku bošnjačku, i hrvatsku i srpsku naciju te ostali vjerskom zajednicom bez razvijene nacionalne svijesti.

Ključne riječi: Bosanski muslimani, Bosna i Hercegovina, nacionalna svijest, vjerska zajednica, Austro – Ugarska Monarhija

Abstract

Historians as well as politicians have been trying to establish ethnic and national identity of Bosnian Muslims in a “Bosnian” atmosphere, with an emphasis to Bosnian state from medieval times. Scientific researches have refuted such thesis which attempt to affirm Bosnian Muslims as primary heirs to the identity of the medieval Bosnian state. It has been proven there is no spiritual continuity between Bosnian Muslims nowadays and members of the medieval Bosnian Church, as well as the lack of continuity between large Muslim landowners and the medieval Bosnian nobility. The ethnic identity of Bosnian Muslims is the consequence of Ottoman occupations, and it was from the ethnic identity of Bosnian Muslims that their collective Turkish worldview began to coexist within their community. The Turkish worldview residing within the Bosnian Muslims was further strengthened by their nature as *serhatlije*, better known as the guards of the Ottoman Empire who protected their own religion, their country, which they regarded as the bastion of Islam against the “infidels”, and their State. Given that the Ottoman Empire was an Islamic state by character, the identity of Bosnian Muslims was based on an Islamic determinant, which allowed them a socially privileged status over their Christian counterparts. During the 19th century, which is known as the century of modernization, Bosnian Muslims were one of the most backward communities residing on the European continent. In attempts of modernization, they saw a threat to their own Islamic identity and a threat to their socially privileged status within the society, which, consequently, forced them to remain a predominantly agrarian and uneducated community. The expulsion of the Ottoman Empire, which was better known as their "mother" and the emergence of the "infidel" Austro - Hungarian Empire in Bosnia and Herzegovina did not shake their fortified Turkish worldview nor did it significantly encourage them to modernize. Their collective worldview was non – national, they had much greater concerns than national identification, hence they rejected the Bosniak regime, the Croat and Serb nationalities and remained a religious community without national consciousness.

Key words: Bosnian Muslims, Bosnia and Herzegovina, national consciousness, religious community, Austro – Hungarian Empire

Obrazac A.Č.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja IVAN VIDOVIĆ, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice POVIJESTI I FILOZOFIJE, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 22.6.2022.

Potpis

OBRAZAC I.P.

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOG / DIPLOMSKOG RADA U DIGITALNI
REPOZITORIJ FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU

STUDENT/ICA	IVAN VIDOVIC
NASLOV RADA	PROBLEM NACIONALNE SVIJEŠTI BOSANSKIJI MUSLIMANA U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU
VRSTA RADA	DIPLOMSKI RAD
ZNANSTVENO PODRUČJE	HUMANISTIČKE ZNANOSTI
ZNANSTVENO POLJE	POVIJEST
MENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	JOSIP VRANDEČIĆ, prof. dr. sc.
KOMENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	
ČLANOVI POVJERENSTVA (ime, prezime, zvanje)	1. JOSIP VRANDEČIĆ, prof. dr. sc. 2. MARKO TROGRUĆ, prof. dr. sc. 3. MARKO RIMAC, doc. dr. sc.

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/ica predanog završnog (diplomskog) rada (zaokružiti odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude (zaokružiti odgovarajuće):

- a.) u otvorenom pristupu
- b.) rad dostupan studentima i djelatnicima Filozofskog fakulteta u Splitu
- c.) rad dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6/12/24 mjeseci (zaokružiti odgovarajući broj mjeseci)

U slučaju potrebe dodatnog ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

SPLIT, 22.6.2022.

mjesto, datum

potpis studenta/ice

